

BIBLIOTHECA INDICA:
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS
PUBLISHED BY THE
Asiatic Society of Bengal.
NEW SERIES, Nos. 1087, 1106, 1115, 1138.

SUDDHIKAMITTI
GOVINDANANDA KĀVIKĀṆKĀNĀCĀRYA.
EDITED BY
PAṆḌITA KAMALAKRṢṆA SMṚTIRHṬISĀNYA

CALCUTTA:
PRINTED BY UPENDRA NATHA CHAKRAVARTI, AT THE SANSKRIT PRESS
AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET.

1905.

शुद्धिकौमुदी ।

कविकङ्कणाचार्य-

श्रीगोविन्दानन्दविरचिता

• एसियाटिकसोसाइटीनामिकायाः सभाया

अनुमत्या

भट्टपक्षीनिवासिनः ।

श्रीकमलकृष्णस्मृतिभूषणेन

संस्कृता ।

कलिकाता-राजधान्यां

श्रीउपेन्द्रनाथचक्रवर्तिना

संस्कृतयन्त्रे मुद्रिता ।

एसियाटिकसोसाइटीनामिकाया सभाया प्रकाशिता ॥

१८९५ ईशब्दे ।

शुद्धिकौमुदी ।

कविकङ्कणाचार्य-

श्रीगोविन्दानन्दविरचिता

• एसियाटिकसोसाइटीनामिकायाः सभाया

अनुमत्या

भट्टपक्षीनिवासिनः ।

श्रीकमलकृष्णस्मृतिभूषणेन

संस्कृता ।

कलिकाता-राजधान्यां

श्रीउपेन्द्रनाथचक्रवर्तिना

संस्कृतयन्त्रे मुद्रिता ।

एसियाटिकसोसाइटीनामिकाया सभाया प्रकाशिता ॥

१८९५ ईशब्दे ।

PREFACE

The present work is *Śuddhi Kriyā Kaumudī* the fourth of Govindananda's code. In this treatise the author has examined every "Malamāsa" or intercalary month from Saka 1400—1457 corresponding to 1478 to 1535 A.D. This appears to be the period of the author's literary activity, and it corroborates the date of the author as arrived at in the preface to the *Varṣa Kriyā Kaumudī*.

The author seems to be a precursor of Raghunandana as in this work he goes over almost all the topics treated by that author in his *Jyotiṣa-tattva*, *Śuddhi-tattva* and *Malamāsa tattva*.

His exceptionally correct and comprehensive definition of *Malamāsa* (मलमास), his lucid treatment of *Akālā* and his detailed description of all the rites necessary on the death of a man, go to give him a high position among the compilers of *Smṛiti*.

Three Mss. have been used in preparing the manuscript copy for the press; one of them No. 379, was kindly procured for me by the Asiatic Society from the India Office, London; the second No. B-57 belongs to the Asiatic Society of Bengal, and the third to Paṇḍit Gaṅgā Viṣṇu Cakravartī of Khunberia, a descendant of the author. The copy brought from the India Office, though correct was full of omissions.

I have added to the index certain differences of opinion between Raghunandana and the author.

BANIPARA,	}	KAMALAKRṢṢĀ SMṚTIBHŪSANA.
-----------	---	---------------------------

The 26th September 1905.

शुद्धिकौमुदी ।

सानन्दं प्रणमन्महेन्द्रमुकुटप्रोतेन्द्रनीलामल-
श्रेणीश्रीकृतचञ्चरीकनिवहव्यासङ्गसम्भावनम् ।
स्वप्रोद्भूतभवोऽक्षमाङ्गतटिनौसम्भूतशङ्कावहं
श्रीगोविन्दपदाम्बुजं वितनुतामृष्टिं परामान्तरीम् ॥
आलोभ्याखिलसंग्रहानविकलं दृष्ट्वा पुराणान्यपि
प्रोक्तानि सम्यगर्थो विविच्य मुनिभिर्मन्त्रादिभिः संहिताः ।
श्रीमत्तातपदारविन्दविलसद्भूमीभरोद्देशतः
श्रीगोविन्दकविः करोति गह्वरां शुद्धेरिमं कौमुदीम् ॥

अथ शुद्धिस्वरूपं निरूप्यते ।

तत्र वेदबोधितकर्माहता शुद्धिः । अहता (च) तत्तद्विधि-
बोधितत्वं यत्कर्मासम्पादनाय येषां पात्रकालादीनां यादृशं विधि-
बोधितत्वं तत्कर्माणि तेषां सैव शुद्धिरित्यर्थः ।

शुद्धिकौटसी ।

नचाकते कर्माङ्गाचमने सत्यामपि शुद्धी कर्माङ्गत्वायोगाद्-
व्याप्तिरिति वाच्यम् । अस्ति च तत्रापि कर्माङ्गत्वं किन्तु उत्तरीय-
धारणाद्यङ्गान्तराकरण इवाकते कर्माङ्गाचमनेऽङ्गबाधात् कर्माङ्ग-
तावद्दिगुणं भवति (नतु) तत्र नास्ति शुद्धिः, अतएव तदाचमनं
कर्माङ्गमित्युच्यते ।

तत्र तावच्छुद्धिरूपेण कर्त्तव्ये प्रथमं तावत्प्रतियोग्यशौच-
निरूपणमुखेन अशौचशुद्धिर्निरूप्यते ।

तत्र कश्चित्—शान्त्यतिरिक्तप्रयत्नानपनेयत्वे* सति सजातीय-
संस्पर्शानङ्गत्वापादकत्वमित्यशौचलक्षणमाहः । तदयुक्तम् । अतीते
अङ्गासृश्यत्वे सत्यव्याप्तेः सपिण्डजननकन्याजननादावव्याप्तेः ।

नापि शान्त्यतिरिक्तप्रयत्नानपनेयत्वे सति कर्माङ्गत्वमशौच-
मिति सत्यशौचत्वले ज्ञानापनेयाशौचेऽ† व्याप्तेः ।

जानूँ अतजे जाते नित्यकर्माणि नाचरेत् ।

सूतके च समुत्पन्ने क्षुरकर्माणि मैथुने ॥

धूमोद्धारं तथा वान्ते नित्यकर्माण्यपि त्यजेत् ।

जलौकां गूढपादश्च क्षिप्रिर्गूढपादादिकम् ।

कामादस्तेन संस्पृश्य नित्यकर्मा च नाचरेत् ॥

इति कालिकापुराणे कर्माङ्गत्वप्रतिपादनां रत्नपात-क्षौरकर्मा

* च सुतके प्रयत्नानपनेयत्वे इति ।

† च सुतके—ज्ञानापननमात्रेणे ।

यद्विकीर्यते ।

धूमोद्गार-वान्त-जलौकादिस्पर्शेष्वतिव्याप्तेः । ततस्तद्दिने पतित-
मेकोद्दिष्टं ह्युत्तरदिने प्रसज्येत । स्त्रीणां रजोभोगे चातिव्याप्तेः ।

न च

रात्रिभिर्मासतुल्याभि गर्भं स्तुवि विशुद्धमिति ।

रजस्वपरते साध्वी ज्ञानेन स्त्री रजस्वला ॥

इति मनुनाऽऽशीचप्रकरणपठितत्वात् स्त्रीरजोयोगेऽप्यशीचत्व-
मिति वाच्यम् । लक्ष्यागुरोधेन हि लक्षणं कल्पनीयं न तु
लक्षणागुरोधात् लक्ष्यकल्पनमतिप्रसङ्गात् ।

न च शास्त्रे लोके वा स्त्रीरजोयोग-रक्तपात-जो-वान्त-
जलौका-स्पर्शनादौ चाशुद्धिभावेऽशीचपदव्यवहारः क्वापि दृश्यते
प्रत्युत—

उदक्काशोचिभिः ज्ञायाम् संस्पृष्टस्त्रीरुपस्थश्रेत् ॥ °

इति याज्ञवल्क्येन भेदनिर्देशं कृत्वा स्त्रीरजोयोगेऽशीचपद-
प्रयोगो निषिद्धः ।

मनुना तु गर्भस्त्रावशुद्धिप्रसङ्गेन स्त्रीरजोयोगेऽपि शुद्धिरक्ता
न तु तदंशौत्रमन्यथाऽशीचान्तकृत्याप्यपि प्रसज्येरन् ।

° सर्व्वं गोत्रमसंस्पृश्यं तत्र स्यात् सूतके सति ।

— मध्येऽपि सूतके दद्यात् पिण्डान् प्रेतस्य दत्तये ॥

इति भविष्यपुराणवचनाम्बरणांस्तरपातवत् रजोयोगमध्येऽपि
रजस्वलायाः प्रेतपिण्डदानप्रसङ्गस्य स्यात् । जातरक्तपातवात्या-
देरुन्मत्तवशेऽशीचपदभक्षणप्रायश्चित्तप्रसङ्गस्य स्यात् ।

पुत्रिर्कोत्तरी ।

किञ्च [एवं* प्रयत्नानपेयाशुद्धिमात्रस्याशौचपदस्य जनन
रणविशेषाशुद्धार्थस्य च सूतकपदस्य द्वयोः सामान्यविशेषतया
भेदार्थत्वे सति]—

देये पितृश्राद्धं आह्वे तु अशौचं जायते यदि ।

तदशौचे व्यतीते तु तेषां आहं विधीयते ॥

इति (सामान्यस्य) ऋष्यशृङ्गवचनस्य—

दानं प्रतिग्रहो ह्योमः स्वाध्यायः पितृकर्म च ।

प्रेतपिण्डक्रियावर्जं सूतके† विनिवर्त्तते ॥

इति विशेषशृङ्गवचनदर्शनात्‡ दितरपरत्वे प्रेतपिण्डक्रियावर्ज-
मित्यनेन प्रतिप्रसूतस्य § सृताहसम्बन्धिनः प्रेतैकोद्दिष्टसांवत्सरिक-
आहस्य सूतकमध्ये प्रसक्तिः स्यात् ।

अशौचसूतकयोस्तुल्यार्थत्वे हि तुल्यविषयकवचनयोर्विरोधे
सत्येकवाक्यतावशात् सूतकान्ते सांवत्सरिकं प्रेतैकोद्दिष्टञ्च षष्ठ्य-
च्छते नान्यथेति । अतो रजोयोगबाधितं सांवत्सरिकं प्रेतैको-
द्दिष्टञ्च—

* ख पुस्तके—[] चिह्नितं शः पतितः ।

† ग पुस्तके—अशौचे विनिवर्त्तते ।

‡ ख पुस्तके—() तदितरपरत्वे इत्यारभ्य प्रसक्तिः स्वादित्यन्तसन्दर्भस्थाने—
दायादिकपिण्डदानस्य सूतकमध्ये विधाननिवर्त्तनेन विधानवैफल्यत्वात् प्रेतपिण्ड-
क्रियापदेनोपस्थापितस्य सृताहसम्बन्धिनः प्रेतैकोद्दिष्टसांवत्सरिकआहस्य सूतके
जननकरणशौचमन्त्रे निवृत्तिप्रतिषेधात् तन्मध्य एव प्रसक्तिः स्यात् अशुद्धि-
सामान्यात् सूतकस्य विशेषत्वे वैचनयोर्भिन्नविषयतया ऋष्यशृङ्गवचनस्य सूतके-
तरांशुद्विविधवशात् इति पाठः ।

§ ग पुस्तके—प्रसज्येत ।

आद्यविघ्ने ससुत्पन्ने मृताहोविदिते तथा ।

एकादश्यां प्रकुर्वीत कृष्णपक्षे विशेषतः ॥

इति वचनात् कृष्णैकादश्यामेव कार्यं न तु रजोयोगान्ते ।

मृताहो विदिते ग्रहण्यादिरोगान्ते वेति सर्व्वगोऽङ्गिष्टाचारः ।

वस्तुतस्तु अशीचशब्दो जननमरणनिबन्धने शुचित्वाभावे योगरूढः

सूतकशब्दसमानार्थः ।

अतएव

अशीचस्तु प्रवक्ष्यामि मृत्युप्रसवलक्षणम् * ।

इति दक्षेणाशीचस्वरूपं निरूपितम् । तस्माज्जननमरणनिबन्धनं
वेदबोधितकर्मानर्हत्वं अशीचमित्यशीचलक्षणम् † ।

नचाशीचक्रमक्षणे सहरोदनशवस्पर्शादावव्याप्तिरिति वार्थं
अक्षमक्षणादिसहकारेण मरणस्यैव ‡ [कर्मानर्हत्वजनकत्वात् ।
राहुदर्शने तु-ग्रहणे शवमाशीचमिति ब्रह्माण्डपुराणवचनेन
प्रकाशपाकस्थालीत्यागशुद्धिस्नानादीनां शवावाशीचकुर्मणामतिदेश
एव न तु तत्राशीचम् । अथवा वेदबोधित] कर्मानर्हत्वापादको
जननमरणजन्यापूर्व्वविशेषोऽशीचम् ।

* अ पुस्तके—कारणम् ।

† क ग पुस्तकद्वये—[] चिह्नितार्थः यतितः ।

गृहिणीवृत्ते ।

अथाशौचकालो निरूप्यते ।

तत्र मनुः—

शुद्धेऽपि विप्रो दशाहेन द्वादशाहेन भूमिपः ।

वैश्यः पञ्चदशाहेन शूद्रो मासेन शुध्यति ॥

अस्यार्थः—मासद्वयाधिकवर्षोपरि सपिण्डभरणे वेदाग्नि-
रहितस्य गर्भाधानादिसंस्कारयुक्तस्य ब्राह्मणस्य दशाहमशौचम् ।

अत्र च सूर्योदयात् पूर्वमशौचे जाते पूर्वदिनं ब्राह्मणम् ।

यथा काश्यपः—

रात्रार्धेन संसृत्यने मृते रजसि सृतके ।

पूर्वमेवं दिनं ब्राह्मं यावज्जीभ्युदितो रविः ॥

शूद्रस्य तु षड्वर्षोपरि सपिण्डभरणे “शूद्रस्य त्रिंशता शुद्धिरिति
देवलवचनात्” त्रिंशद्विंशत्येकसावनमासाशौचम् ।

अग्निहोत्रिणो मन्त्रब्राह्मणात्मकवेदाध्ययनयुक्तस्य एकाह-
मशौचम् । औताग्निवेदाध्ययनयोरेकगुणहीनस्य त्रयं गुणद्वय-
हीनस्य केवलस्नानेनैव चतुरहः ।

यथा दक्षः—

*एकाहब्राह्मणः शुद्धेऽपिऽग्निवेदस्मन्वितः ।

हीनो हीनतरे चैव त्रयश्चतुरहस्तथा ॥

* न पुस्तके—एकाहस्तु सनास्तातः ।

तथा वृहस्पतिः—

चिस्त्वेण विशुध्येत योऽग्निवेदसमन्वितः ।

पञ्चाहेनाग्निहीनस्तु दशाह्वाद्वाङ्मात्रब्रुवः ॥

अत्राग्निपदं आर्त्ताग्निपरं वेदपदं मन्त्रब्राह्मणात्मकपरं पञ्चा-
हेनाग्निहीनस्वित्यनेन केवलं मन्त्रात्मकवेदाध्ययनयुक्तस्य पञ्चाह-
मशीचसुक्तम् ।

तत्र ब्राह्मणब्रुवमाह अङ्गिराः—

गर्भाधानादिसंस्कारे र्युक्तञ्च नियमव्रतैः ।

नाध्यापयति नाधीते विज्ञेयो ब्राह्मणब्रुवः ॥

एवं चाग्नीचसङ्कीर्णोऽध्यापनादितत्तत्कार्यमर्थमेवं न तु सन्ध्यादि-
निमित्तम् ।

सूतके कर्त्तव्याणां त्यागः सन्ध्यादीनां विधीयते ।

होमः श्रौते तु कर्त्तव्यः शुष्काग्नेनापि वा फलैः ॥

इति ऋग्वेदोपपरिशिष्टे सन्ध्यादीनि निषिध्य* ईममात्रस्य प्रति-
प्रसवात् ब्राह्मणस्य च स्वाध्यायानिवृत्त्यर्थमित्यादि गोतमादि-
नानासुनिवचनाच्च ।

शुचीननिधनां(श्वा)स्वन्धान् शालाग्नौ हावयेद्विजान् ।

शुष्काग्नेन फलैर्वापि वैतानं शुद्धयास्तथा ॥

न सृश्रेयुरिमानग्ये न च तेभ्यः समाहरेत् ।

चतुर्थे पञ्चमे चैव संस्पर्शः कथितो बुधैः ॥

* अ शुष्काग्ने—सन्ध्यादिनिषिद्ध ।

इति कूर्मपुराणे सार्धैरपि चतुर्थं पञ्चमाह चान्नास्यस्यत्वनित्वत्ति-
कथनाह ।

अथैवाङ्गाशौचमाह सम्बर्त्तः—

चतुर्थेऽहनि कर्त्तव्यमस्थिसञ्चयनं बुधैः ।

अस्थिसञ्चयनादूर्द्ध्वमङ्गास्यस्यो विधीयते ॥

शूद्रस्य तु शूद्राणां दशमात्परमिति विशेषवचनादस्थिसञ्चयनं
तन्निमित्तकस्याहमेकादशाहं (एव) कर्त्तव्यम् । अङ्गाशौचे
नित्वत्ते हि अस्थिसञ्चयनमित्यङ्गाशौचप्राप्तिः ।

तथा अशौचकालत्रिभांगेणैवाङ्गाशौचमाह देवलः—

अशौचकालाद्दिशेयं स्पर्शनन्तु त्रिभागतः ।

शूद्र विट्-क्षत्र-विप्राणां यथाशस्त्रप्रचोदितात् ॥

† क म .पुस्तकद्वये—सम्बर्त्तवचनं गोल्लिखितम् ।

अथ जननाशीचम् ।

ब्राह्मणस्य वेदान्तिरहितस्य सपिण्डजनने दशाहम्श्रीचं एकाहवा-
श्रीचश्च पूर्वोक्तगुणाद्यपेक्षया बोध्यम् । शूद्रस्य तु सपिण्डजनने
मासाशीचम् ।

तथा मनुः—

जननेऽप्येवमेव स्यात् द्विजानां शुद्धिमिच्छताम् ।

एवमेवेति शुद्धेद्विप्रो दशाहेनेत्याद्यतिदेशः ।

अत्र सपिण्डानामङ्गाशीचाभावमाह कूर्चपुराण्येः—

सूतके तु सपिण्डानां संस्पर्शो नैव दुष्यति ।

सूतिकायास्तु दशाहेनैव सर्ववर्णानामङ्गाशीचमाह प्रचेताः—

सूतिका सर्ववर्णानां दशाहेन विशुध्यति ।

ऋतौ च न पृथक्श्रीचं सर्ववर्णेष्वयं विधिः ॥

*पतेः शूद्रा तु संस्पृश्या त्रयोदशभिरेव च ।

इति यमवचनमत्यन्तासच्छूद्रविषयम् ।

पितुः पुमपत्योत्पत्तौ सचेष्टज्ञानानन्तरमेवाङ्गाशीचाभावः ।

तथाचादिपुराणम्—

सूतके तु सुखं हृद्वा जातस्य जनकस्ततः ।

ज्ञत्वा सचेलं ज्ञानन्तु शुद्धो भवति तत्क्षणात् ॥

सूतिकास्ये पितुरपि दशाहमस्पृश्यत्वम् ।

तथा पप्रशरः—

यदि पत्नीं प्रसूतायां द्विजः सम्पर्कमिच्छति,

सूतकान्तु भवेत्तच्च* यदि विप्रः षडङ्गवित् ॥

सूतकमङ्गाशौचम् । सूतिकास्पर्शिणीनां सपत्नीनामपि दशाह-
मङ्गाशौचम् ।

पराशरः—

अन्याच्च मातरस्तद्वत्तद्गृहं न व्रजन्ति चेत् ।

सपिण्डाश्चैव संस्पृष्टाः सन्ति सर्वेऽपि निश्चयम् ॥

तद्वदिति पिण्डवृद्धदशाहमस्पृष्टा भवन्तीत्यर्थः, यदि तद्गृहं न
व्रजन्ति तदा संस्पृष्टा एव तदस्पृष्टागमने हि स्पर्शसम्भावना ।
कन्योत्पत्तौ पितुः सचेलज्ञानमपि नास्ति—

जाते पुत्रे पितुः ज्ञानं सचेलन्तु विधीयते ।

इति सम्बर्तवचनात् ।

पुत्रोत्पत्तौ ब्राह्मणी-क्षत्रिया-वैश्यानाञ्च विंशतिरात्रोत्तरकालमेव
दैवपितृकर्मधिकारः कन्योत्पत्तौ मासेनेति ।

तथा च पैठौनसिः—

सूतिकां पुत्रवतीं विंशतिरात्रेण ज्ञातां सर्वकर्मधिकारयेत् .
मासेन स्त्रीजननीम् ।

शुद्धायाम् सर्वदेव मासेन शुद्धिरशीचव्यापनात् ।

न चाङ्गादेव वचनात् जननाशीचस्य ङासः इति वाच्यम् ॥

अस्य वचनस्य सृष्टिकागोचरतयाऽशीचद्वाराकाङ्क्षायां प्रवृत्तत्वात्
तुल्यकालसम्भवत्वेनाशीचसङ्कराविषयस्य जननाशीचस्य सपिण्ड-
सामान्यविषयत्वेन भिन्नविषयत्वाच्च ।

पुत्रजन्मनि आहमस्मिन्ननाद्यामिव कर्त्तव्यम् स्तन्याभावात्
स्वल्पप्राणिनो बालस्य नाशशङ्कया । अशतवा च अशीचापगमेऽपि
कार्यम् ।

तथाच विष्णुधर्मोत्तरे—

अस्मिन्ननाद्यां कर्त्तव्यं आहं वै पुत्रजन्मनि ।

अशीचापगमे कार्यमन्यवापि भरीचिपः ॥

तथा मार्कण्डेयपुराणम्—

नेमिस्तिकमथो वक्ष्ये आहमभ्युदयात्मकम् ।

पुत्रजन्मनि तत्कार्यं जातकर्त्तृसमं नरे ॥

तथा ब्रह्मपुराणे—†

देवाश्च पितरश्चैव पुत्रे जाते द्विजन्मनाम् ।

आयान्ति तदहस्तस्मीत् पुण्यं षष्ठं सर्वदा ॥

आदिपुुराणम्—

शीचाशीचं प्रकुर्वीरन् शूद्रवद्वर्णसङ्कराः ॥

• क पुत्रस्ये—वाचः । • • •

† क पुत्रस्ये—ब्रह्मपुराणपरं नास्ति ।

शुद्धवदिति मासाशीचातिदेशः । वर्षसङ्कराः अपकृष्टवर्षेनोत्कृष्ट-
(वर्ष) स्त्रीषु जन्मिताः ।

मातृवद् वर्षसङ्करा इति वचनं आमुलोभ्येन जातवर्षसङ्कर-
विषयम् ।

अथ षष्ठदिनं प्राप्य विहितषष्ठादिदेवतापूजार्थं नाशीचं
सर्ववर्षानाम् ।

तथा विष्णुधर्म—

सूतिकावासनिलया जन्मदा नाम देवताः ।

तासां यागनिमित्तार्थं शुद्धिर्जन्मनि कौर्त्तिता ॥

तासां यागनिमित्तार्थमित्यनेन सन्ध्यादिकन्तु न कर्त्तव्य-
मित्यायातम् । जन्मनि जन्माशीचमात्रे न तु मरणाशीचान्तरापाते
शुद्धिरित्यर्थः । अत्रास्य वचनस्य पृक्तताशीचस्यैवापवादकत्वे प्राप्ते
जन्मनीत्युपादानबलात् जन्माशीचान्तरापातेऽपि शुद्धिः ।

सूतके तु समुत्पन्ने द्वितीये समुपस्थिते ।

द्वितीये नास्ति दोषस्तु प्रथमेनैव शुध्यति ॥

इति यमवचनेन सजातीयद्वितीयाशीचस्य दोषाभावप्रतिपाद-
नाच्च । शिष्टाचारोऽपीदृश एव ।

अथाशीचि विधिनिषेधौ ।

जावालः—

सख्यां पञ्चमहायज्ञान् नैत्यिकं स्मृतिकर्म च ।

तन्मध्ये हापयेत्तेषां दशाहान्ते पुनः क्रिया ॥

नैत्यिकं विधिपूर्वकं स्नानमभीष्टदेवतापूजनञ्च तन्मध्ये अशीच-
मध्ये ।

कूर्मपुराणे—

शुचीननिधनांस्त्वन्यान् शालाम्नी हावयेद् द्विजान् ।

शुष्कान्नेन फलैर्वापि वैतान् जुहुयात्तथ ॥

शुचीनशीचरहितान् अनिधनान् होमार्थात्तु कल्पितधनांश्च द्विजान्
शुष्कान्नं शक्तवो लाजाश्च ।

छन्दोगपरिशिष्टम्—

होमः श्रौते तु कर्त्तव्यः शुष्कान्नेनापि वा फलैः ।

अकृतं हावयेत् आर्त्ते तदभावे कृताकृतम् ॥

कृतादिशब्दान् स एव व्याकरोति—

कृतमीदनशक्तादि तण्डुलादि कृताकृतम् ।

जौह्यादि चाकृतं प्रोक्तं इति हव्यं त्रिधा बुधैः ॥

शङ्खः—

दानं प्रतिग्रहो होमः स्वाध्यायः पित्रकर्म च ।

प्रेतपिण्डक्रियावर्जं सूतकेऽपि निवर्त्तते ॥

• * इ पुस्तके—अशीचे ।

होमः काम्यहोमः स्वाध्यायशाध्ययनं पितृकर्म्म अमावस्यादि-
आहम् ।

प्रेतपिण्डक्रियापदेन मृताहसम्बन्धिआहजातीयमुपलक्ष्यते न तु
दशाहादिकपिण्डदानं तस्य सूक्तमध्ये विधाननियमेन पुनर्विधान-
वैफल्यम् ।

तच्च मृताहसम्बन्धिजातीयं सपिण्डीकरणान्तर्गोष्ठ्यआहं
सांवत्सरिकमपि एकादशाहिकषाण्मासिकानामपि मृताहावधि-
विहितत्वेन*तत्सम्बन्धित्वात्† ।

न च पर्णनरुदाहे कृते साम्नेराद्यआहस्य दाहावध्यशीचावसान
द्वितीयदिनविहितत्वेन मृताहसम्बन्धित्वाभावादप्रसङ्गिरिति
वाच्यम् ।

एकमृताहसम्बन्धित्वेन तत्प्रतीयतया अन्यत्रापि ग्रहणादिति ।
वस्तुतस्तु सर्ववत्सरिकआहान्तिरिक्त(?)पार्वण्यविधिकआहान्तरआहमत्र
विवक्षितमिति॥

सूतके जनने मरणे चेत्यर्थः । एवञ्च प्रेतआह-प्रतिसांवत्सरिक-
आहयोः पर्युदासादशीचकालमध्ये करणप्रसङ्गो तदुत्तरकाल-
कर्त्तव्यतामाह ऋष्यशृङ्गः—

देये पितॄणां आहे तु अशीचं जायते यदि ।

तदशीचे व्यतीते तु तेषां आहं विधीयते ॥

* च उक्तके—आहसम्बन्धित्वात् ।

† च उक्तके—इत आरभ्य प्रसङ्गादुत्तरपार्वण्यं कतिपयवचनादि न कृतिः ।

शुद्धीभूतेन दातव्यं यां तिथिः प्रतिपद्यते ।

सा तिथिस्तस्य कर्त्तव्या न त्वन्या वै कदाचन ॥

देवे शङ्खवचनेनानिवर्त्तितेऽवश्यदेवे चतुर्दशसम्बन्धिन्यावश्यकस्यापे-
क्षत्वर्यः । अतः सिद्धमशौचमध्यपतिर्बं षोडशश्रावणं सांवत्सरिक-
श्राद्धश्रावणीचान्तद्वितीयदिने प्रशस्तकालोपलक्षिततिथावेव
कार्यम् ।

अतएव श्राद्धविवेके अपाटवाद्यशौचाभ्यामपि पतितमेकोद्दिष्ट-
मेकादश्यामशौचीन्ते च मलमासपाते न कर्त्तव्यम् । किन्तु
मलमासाभ्यामप्येकादश्यामेवेत्युक्तम् ।

अथ केचित्—

पक्षिण्यशौचे रात्रावेव तत्तिथेर्लाभात् परदिने भिन्नतिथौ विधा-
नाभावादकरणप्रसङ्गभियाऽशौचानन्तरस्याद्ययोग्यकालोपलक्षित-
तिथेर्भिवक्षितत्वात् निषिद्धेतरस्यैव योग्यत्वात् रात्रिवन्मलमास-
स्यापि निषिद्धत्वात् मलमासोत्तरतिथावेव कार्यमित्याहुः ।
तदयुक्तम्,

परदिने तिथेर्द्वित्रिसुहृत्कर्त्तमात्रव्यापित्वे तन्मध्य एव श्राद्ध-
प्रसङ्गात्तस्यापि निषिद्धेतरत्वादिति ।

श्राद्धविवेकाकर्त्तुः पुनरयमाशयः—

यां तिथिरित्युक्तं तिथिपदेन दिनमुच्यते ततश्च शुद्धीभूतेन
सता यदहोरात्रं प्राप्यते ऽशौचान्तदिनोत्तरदिनमित्यर्थः । वक्षिंश्च
दिने मलमासाव्यविज्ञे जाते, कृष्णमासलघुहारीतवचनादनन्तर-
कृष्णेकादश्यामेवेति । अथवा परदिने तत्तिथेः किञ्चिन्मासलाभेन

पश्चिष्याद्यशौचे रात्रावेव तन्तिथेः समाप्तत्वेन वा भिन्नतिथौ
विधानाभावादक्षरणप्रसङ्गमिया अशौचानन्तरप्रशस्तकालोप-
क्षिततिथेर्विवक्षितत्वात् मध्याह्नापराह्नयोश्च प्रशस्तत्वात् तस्मिंश्च
तिथौ मलमासाख्यविघ्ने सत्यनन्तरक्षणैकादश्यामेव आहं वक्ष्य-
माणवचनादिति ।

समयप्रकाशकारसु-नत्वन्था वै कदाचनेति वचनात्मलंभादे
ऽप्यशौचकालीनप्रथमतिथावेव कार्यमित्याह ।

तत्र समीचीनम्—

तस्मिंश्च प्रकृतं मासि कुर्याच्छ्राद्धं यथाविधि ।

तथैवाभ्युदयं कार्यं नित्यमेकं हि सर्व्वदा ॥

इति हारीतेन प्रकृतमास्थिव आहविधानात् ।

गृहितः पितृदेवेभ्यः सर्व्वकर्म्मसु तं त्यजेत् ।

इति गृह्यपरिशिष्टवचनाच्च ।

सपिण्डीकरणादूर्ध्वं यत्किञ्चित् आदिकं भवेत् ।

इष्टं वाप्यथवा पूर्त्तं तत्र कुर्यान्मज्जिन्नुचे ॥

इति लघुहारीतेन यत्किञ्चिदित्यनेन सर्व्वेषां आह्वानां निषेधाच्च ।

न च

नेहेतात्र विशेषेण्यामन्यत्रावश्यकान्निधेः ।

इति गृह्यपरिशिष्टेनासम्भवत्कालान्तरकाणां कुर्याणां प्रतिप्रसवात्

नत्वन्था इत्यनेनास्याप्यसम्भवत्कालान्तरकत्वादिति वाच्यम् ।

विघ्नपतितश्चाहस्य कर्णैकादश्यां विधानेन सम्भवत्कालान्तरक-
त्वात् नत्वन्था वै कदाचनेति निषेधसु खेच्छंशाऽन्यतिथ्यनुष्ठान-

विषयः, अन्यथा रक्तादिपातेऽपि रात्रावग्निं शीघ्रकालीनप्रव्रमतिवी
आद्यप्रसङ्गः स्वादित्वत्वं बहुना ।

अत्राग्नौचान्तदिने यदि रक्तपातादिना विघ्नः स्यात्तदा—

आद्यविघ्ने समुत्पन्ने मृताहेऽविदिते तथा ।

एकादश्यां प्रकुर्वीत कृष्णपक्षे विशेषतः ॥

इति सधुहारीतवचनादनन्तरकृष्णैकादश्यामेव कार्यम् ।
कपासाधिकरणन्यायेन प्रथमोपस्थितत्वादतिप्रसङ्गभयाद्वा अन-
न्तरकृष्णैकादश्या एव न्यायोपास्तत्वात् ।

तत्रापि यद्यग्नौचान्तरं स्यात्तदा तदग्नौचैव स्थतीति तु, कार्यं
पूर्ववचनान्तरान्तरे त्वन्यस्यामनन्तरकृष्णैकादश्यामेवेति एतच्च
मृताहसम्बन्धिन्यावश्यकत्वाद् एव न तु काम्यचैपक्षिकादी
“नानुकल्पविधिः काम्ये” इति सर्व्वगत्यधिकरणे दर्शितत्वात् ।

शूद्रस्य तु त्रिंशद्विवसाग्नौचमध्ये प्रथममासिकप्राप्तौ तच्छा-
मनन्तरकृष्णैकादश्यामेव कार्यं न त्वग्नौचान्तदिने । आद्यैको-
हिष्टादिसपिण्डीकरणान्तानां षोडश्यादानां तदादितदन-
न्यायात् कृताद्यैकोहिष्टस्यैव मासिकत्रासेऽधिकारादग्नौचोत्तर-
कालकर्त्तव्याद्यत्रादाकरणकृतताधिकाराभावरूपविघ्नेनैव बाधितस्य
प्रथममासिकस्याग्नौचमध्ये प्राप्त्यभावेनाग्नौचबाधितत्वाभावादिति
ध्येयम् ॥

कृष्णैकादश्यामपि करणायत्नी । इतीयमासिकदिने प्रथम-

मासिकस्य विधानाभावादेव प्रसङ्गभावात् तदादितदन्त-
न्यायेनाकृतप्रथममासिकस्य द्वितीयमासिकोऽधिकाराभावात्
मासिकद्वयमेव कृत्वाकादश्यामेकत्र कार्यमिति प्राचीनविदुषां
संमतम् ।

मासिकं पतितं दृष्ट्वा मासिकेनैव कारयेत् ।

इति मूर्खकल्पितवचनं विदुषासुपहसनीयत्वेन हेयमेव ॥

अत्र लघुहारीतवचने विशेषतःपदोपादानात् आदित्यसंक्रमणं
विशेषेणायनद्वयमिति वत् शुक्लैकादश्यामपि विघ्नपतितमृताहन्नाहं
कृष्णपक्षे तु प्रशस्तमन्यथा तदनर्थकं स्यादिति तीरभृक्कीयाः ।

वस्तुतस्तु अविज्ञातमृतेऽभावस्यायां अवर्णदिवसे वा इति
प्रचेतोवचनोक्ताभावस्यावर्णदिवसाभ्यामपि कृष्णैकादश्यां विशेष-
तः आहं प्रशस्तम् ।

अतएव राजमार्तुण्डे भोजराजः—

आहवित्रे समुत्पन्ने मृतस्वाविदिते दिने ।

अभावस्यां प्रकुर्वीति वदन्त्येके मनीषिणः ॥ इति ॥

न तु शुक्लपक्षात् कृष्णपक्षे विशेषत इत्यर्थः—विधिद्वयकल्पना-
गौरवात् वाक्यभेदापत्तेः । प्राधान्याद् विशेष्यैकादशीपदेन सह
विशेषणपदसम्बन्धस्य न्याय्यत्वाच्च । शुक्लैकादश्यां पतितस्याहप्रसङ्गे
सर्वदेशीयाचारविरोधाच्च ।

कुमारप्रसवेऽष्टिकायां . . . नाण्यां यदा पित्तासुपकारार्थं
गुडार्दिद्रव्यं कषिदशीची ददाति तदा बन्धनमिह न दोषः ।

अशौचिनोऽपि तद्धानि नाशौचम् । गुडादिद्रव्यञ्च—गुड-तिल-
हिरण्य भूमि चतुष्पद धान्य-घृत-वस्त्रं तुरग-रथ-च्छत्र-च्छाग-
मत्स्य-शयना-सनानि ।

आदिपुराणे—

- तत्र दद्यात् सुवर्णञ्च भूमिं गां तुरगं रथम् ।
- छत्रं छागञ्च मत्स्यञ्च शयनञ्चासनं गृहम् ॥
- जातश्राद्धे न दद्यात् पक्षाक्षं ब्राह्मणेष्वपि ॥

कृष्णपुराणे—

जाते कुमारे* तदहः कामं कुर्यात् प्रतिपद्यम् ।
हिरण्य-धान्य-गौ-वातस्त्रिलाक्ष-गुहं सर्पिषाम् ॥

अथ लवण-मधु-मांस-पुष्प-फल-शीक-काष्ठ-तृण-जल-दधि-दुग्ध-घृत-
तैलीषध्वजिन-शक्तु-लाज-मोदक-तण्डुलादिषु तर्त्तस्त्राम्यनुमत्या स्वयं
गृह्यमाणेषु नाशौचम् । क्रीतेषु पुष्पेषु अशौचिहस्ताक्षर्येष्वपि न
दोषः ।

आदिपुराणे—

लवणं मधु मांसञ्च पुष्प-मूल-फलानि च ।
काष्ठं लोहं तृणं पर्णं दधि क्षीरं घृतं तथा ॥
श्रीषधं तैलमजिनं शुष्कमन्नञ्च नित्यशः ।
अशौचिनां गृहाद् याज्ञं स्नयं पुष्पञ्च मूलजम् ॥

* न इति के—इत्यादि ।

मूलं मूलं तेन जातं प्रीतमित्यर्थः । अग्रीचे सपिष्ठाना-
मन्योऽन्यस्यावभषणे न दोषः ।

यमः—

सूतके तु कुलस्यार्जं न दीपं मनुरब्रवीत् ॥

अग्रीचे निवृत्ते त्वग्रीचकालोत्पन्नपापक्षयार्थं किञ्चिदवश्यं देयम् ।

सम्बन्धः—

दग्नाहस्तु परं सम्यक् विप्राऽधायात् धन्वावत् ।

दानञ्च किञ्चिन्ना देयमनुभात्तारकं हि तत् ॥

अथ बालादशौचम् ।

कूर्मपुराणे—

अन्तर्दशाहं बालस्य यदि स्नानकरणं पितुः ।

मातुश्च सूतकं तत् स्यात् पिता त्वसृश्य एव च ॥

जननाशौचकालाभ्यन्तरे यदि बालस्य मरणं भवति तदा-
मातापित्रोर्जननाशौचापगमेन शुद्धिः, तत् स्वजात्युक्तं जननाशौचं
न तु मरणाशौचमित्यर्थः । फलत्वशौचसङ्गरे ज्ञेयम् ॥

तथाच बृहन्ननुः—

दशाह्नाभ्यन्तरे बाले प्रसीति तस्य बान्धवैः ।

शावाशौचं न कर्त्तव्यं जन्माशौचं विधीयते ॥ इति ।

असृश्यश्च यावदशौचं पिताप्यङ्गासृश्यत्वमुक्तः स्यात् । मातुरङ्गा-
सृश्यत्वं स्थितमेव ।

तथा परास्करः—

अन्तःसूतके वेदोत्थानादाशौचं सूतकवत् ॥

अस्यार्थः—जननाशौचमध्ये यदि बालो म्रियेत तदा आ उत्थानात्
अशौचकालपर्यन्तं सूतकवदङ्गासृश्यत्वयुक्तमशौचमित्यर्थः ।

न च आ उत्थानाद्दशमदिनपर्यन्तं मातुरेव सर्ववर्णानामङ्गा-
सृश्यत्वयुक्तमशौचमन्येषां सद्यःशौचमिति शुद्धिवेकव्याख्यानं
युक्तम् ।

न पुनरुक्ते—कालाशौचम् ।

अन्तर्दशाहं बालस्य यदि स्यात्प्रकरणं पितुः ।

मातुष्य सूतकं तत् स्यात् पिता त्वस्यैव एव च ॥

इति कूर्मपुराणवचनविरोधेन तदेकवाक्यतया उत्थानपदस्य
स्वाशौचान्तार्थत्वं मातापित्रीः स्वजात्युक्ताशौचस्यैव युक्तत्वात् ।

अतः शूद्रसूतिकाया मासाशौचं सिद्धं एतच्च हारलताकार-
सृत्युष्णय-बलभद्रादीनां प्रामाणिकानां सम्यतम् ।

एतस्मिन्नेव विषये सपिण्डानामशौचाभावमाह शङ्खः—

बालस्वन्तर्दशाहे तु प्रेतत्वं यदि गच्छति ।

सद्य एव विशुद्धिः स्यात्ताशौचं नैव सूतकम् ॥

अशौचं मरणाशौचं सूतकं जननाशौचम् । किंस्वत्र ज्ञानं
पाकस्थालीत्यागश्च । अद्विदुःशूद्रास्थामेव व्यवस्था विशेषवचना-
भावात् । अतजाते तु विशेषाश्रवणात् सम्पूर्णं जननाशौचमेव
सर्वेषां सपिण्डागमिति ।

तथाच मिताक्षराधृतपारस्करः—

गर्भे यदि विपत्तिः स्याद् दशाहं सूतकं भवेत् ॥

अशौचकालादूर्ध्वं षण्मासपर्यन्तं बालमरणे किञ्चिद्गुणहीनानां
सपिण्डानां सद्यःशौचं षण्मासादूर्ध्वं द्विवर्षपर्यन्तं बालमरणे
किञ्चिद्गुणहीनानां सपिण्डानामेकरात्रम् । द्विवर्षादूर्ध्वं
मासद्वयाधिकषड्वर्षपर्यन्तं बालमरणे त्रिरात्रम् । अतः परं
दशरात्रमिति ।

याज्ञवल्करः—

आदन्तजन्मनः* सद्य आचूडाभैशिकी स्मृता ।

त्रिरात्रमात्रतादेशाद्दशरात्रमतःपरम् ॥

दन्तजन्मादि कालोपलक्षणम् ।

अजातदन्तो मासैर्वा सृतः षड्.न.ग.रा. ५

वस्त्राद्यैर्भूषितं कृत्वा निक्षिपेत्तन्तु काष्ठवत् ॥

इति वचने अजातदन्तो वा षड्भिर्मासैर्गतो वा इत्यभिधानात्
षण्मासकालपरत्वम् ।

तथा चोपनिषद् दन्तजन्म सप्तमे मासीति ।

तथा—जूनद्विवार्षिके विप्रे सृते शुद्धिसु नैशिकी ।

इत्यभिधाय—

निवृत्तचूडके विप्रे त्रिरात्राच्छुद्धिरिष्यते ।

इत्यभिधानात् चूडाकालस्य द्वितीयवर्षोपलक्षकतः एतस्माद्दशरात्रात्
व्रतस्यापि गर्भाष्टमकालोपलक्षकत्वम् ।

यथा याज्ञवल्करः—

गर्भाष्टमेऽष्टमे वाग्दे ब्राह्मणस्योपनयनमिति ।

दशाष्टादूर्ध्वं षण्मासपर्यन्तं बालमरणे निर्गुणयोर्मातापित्रोरिकारात्
षण्मासादूर्ध्वं द्विवर्षपर्यन्तं बालमरणे मातापित्रोस्त्रिरात्रम् ।

तथा कूर्मपुराणम्—

अजातदन्तमरणे पित्रोरिकाहमिष्यते ।

* क. पुस्तके—आदन्तजन्मनात् ।

† कं. ख. पुस्तकद्वये—अदन्तजात—

इत्तजाते त्रिरात्रं स्यात् यदि स्यातां तु निर्गुणौ ॥
इत्यन्तर्निर्गुणसपिण्डानामप्येवम् ।

कूर्मपुराणे—

अदन्तजन्ममरणं सम्भवेद्यदि सप्तमाः ।
एकादश* सपिण्डानां यदि तेऽत्यन्तर्निर्गुणाः ॥

पैठीनसिः—

अकृतचूडानां त्रिरात्रम् । सगुणसपिण्डानां तु द्विवर्ष-
पर्यन्तं सद्यःशौचम् ।

शङ्खलिखितौ—

बाले चातीते सद्यःशौचं सगुणानामात्रिवर्षात् ।
सगुणयोस्तु मातापित्रोः षण्मासपर्यन्तं सद्यःशौचम् । वर्षद्वय-
पर्यन्तमेकरात्रम् ।

पारस्करः—

अद्विवर्षे प्रेते मातापित्रोरशौचमेकरात्रम् ।

अत्रिय-वैश्वयोर्विशेषमाह अङ्गिराः—

अनत्रिवर्षके विप्रे ऋते शुद्धिस्तु नैशिकी ।
द्वाहेन अत्रिये शुद्धि स्त्रिभिर्वैश्वे ऋते तथा ॥
निवृत्तचूडके विप्रे त्रिरात्राच्छुद्धिरिष्यते ।
तथैव अक्षिये षड्भिर्वैश्वे नवभिरेव च ॥
एतच्च गर्भाष्टमपर्यन्तमृतः परं स्वजांस्तुतां सर्वेषाम् ।

यथा ऋषभमुक्त्वा:—

युच त्रिराचं विप्राचामशौचं संप्रदिश्यते ।

तत्र शुद्धे द्वादशाहः पञ्चव अत्रवैश्वयोः ॥

अतः परन्तु सर्वेषां स्त्रजात्युक्तं विनिर्दिश्येत् ॥

शुद्धेत्यं विशेषः त्रिंशद्वात्रादूर्ध्वं षण्मासपर्यन्तं बालमरणे
त्रिरात्रम् ।

तथा ब्रह्मशौचानुवृत्तौ शङ्कः—

*अनूदानान्तु कन्यानां तथा वै शुद्धजन्मनाम् ॥

अनूदानां कन्यानां वाग्दत्तानामिति स्मृशौचे वक्ष्यामः ।

शुद्धजन्मनामजातदन्तानामित्यर्थः ।

षण्मासादूर्ध्वं द्विवर्षपर्यन्तं शुद्धमरणे पञ्चाहमशौचं द्विवर्षादूर्ध्वं
षड्वर्षपर्यन्तं द्वादशाहमशौचम् । षड्वर्षोपरि शुद्धमरणे
मासाशौचमाह—

अङ्गिराः—

शुद्धे त्रिवर्षान्यूनं तु ऋते शुद्धिस्तु पञ्चभिः ।

अत ऊर्ध्वं ऋते शुद्धे द्वादशाहो विधीयते ॥

षड्वर्षान्तमतीतो यः शुद्धः संनियते यदि ।

मांसिकान्तु भुवेच्छौचमित्याङ्गिरसभाषितम् ॥

त्रिवर्षो वर्तमानतृतीयवर्षस्तस्मादूर्ध्वो समाप्तद्विवर्ष इत्यर्थः ।

यच्च—

अनुपनीतो विप्रसु राजा चैवाधन्यं हात् ।

अगृहीतप्रतोदसु वैश्यः शुद्रस्त्ववस्त्रयुक् ॥

स्त्रियते यत्र तत्र स्यादशौचं ब्राह्मणेव च ।

द्विजभनामयं कालस्त्रयाणान्तु षड्भादिकः ॥

पञ्चादिकसु शुद्राणां स्वजात्युक्तमतः परम् ॥

इति ब्रह्मपुराणवचने त्रयाणां द्विजातीनां द्विवर्षोपरि षड् वर्षपर्यन्तं त्रिरात्राभिधानं तद्देदाग्निमतां सगुणानामिव । अतएव उपनयनात् परमेव धनुःप्रतोदयोर्षद्विधानादुपनयनकालोऽपि षड्वर्षात्परम् सगुणानां त्रयाणां द्विजातीनां युक्त इति ध्येयम् ।

एवं शुद्रस्यापि यत्पञ्चादपर्यन्तं त्रिरात्राभिधानं तदपि—

त्रिंशद्दिनरति शुद्रस्य तदर्धं न्यायवर्त्तिनः ॥

इति याज्ञवल्क्यगीतपञ्चदशाहाशौचि-सच्छूद्रपरमेवेति । सच्छूद्रास्तु अथवा द्विजातिशुश्रूषा पञ्चमहायज्ञाद्भिः शुद्रविहितक्रियावन्तः । एवंविधानां पञ्चदशाहाशौचिनां सच्छूद्राणामपि षोडशवर्षोपरि अनूढभार्य्यशूद्रभरणे मासाशौचमाह शङ्कः—

अनूढभार्य्यः शुद्रस्तु षोडशात् वत्सरात् परम् । .

सृत्तुं समधिगच्छेत्* स्यासं तस्य च बान्धवाः ॥

शुचिं समधिगच्छन्ति नात्र कार्य्या विचारणा ॥

* न पुस्तके श्वनवगच्छेत् ।

न च शूद्रमात्रस्यैव षड्वर्षोपरि जड़भार्यमरणे ममांशौचं
षोडशवर्षपर्यन्तमनूदभार्यमरणे द्वादशाहं तदुपरि मासाशौच-
मिति शङ्खवचनस्यार्थ इति तौरभुक्तीयमतमुपादेयम् ।

ऋष्यशृङ्गाङ्गिरोभ्यां षड्वर्षोपरि सामान्येन मासाशौचस्य
विहितत्वात् । अस्मादुक्तरीत्या सम्भवति गत्यन्तरे तद्वचनस्य
विषयसङ्कोचे प्रमाणाभावाच्च ।

अनूदभार्यविशिषणस्वरसेन षोडशवत्सरांतं पूर्वं तन्मरणे
द्वादशाहकल्पनया शङ्खवचनस्य स्वार्थहान्यं स्वार्थकल्पनादौष-
प्रसङ्गाच्च इत्यलं बहुना ।

वर्षद्वयाभ्यन्तरे कुमारस्य कन्यायाश्च मरणे भूमौ खननं
कृत्वा स्थापितव्यं न कदाचित्प्रेतक्रिया अग्निदाहश्च कार्यः ।

यान्नवल्काः--

जनद्विवर्षे निखनेन कुर्यादुदकं ततः ॥

उदकमुपलक्षणं शृङ्गादिकमपि न कार्यम् । यदि तु द्विवर्षा-
भ्यन्तरे मोहादिना दाहः कृतस्तदा मातापितरौः संपिण्डानाञ्च
ऋषिनां ब्राह्मणस्य, एकदशाहं क्षत्रियाणां, द्वादशाहं वैश्यानां,
विंशतिरात्रं शूद्राणामशौचम् ।

तथाचादिपुराणम्—

अवतीतद्विवर्षसु प्रेतो यत्रापि दह्यते ।
 अतिमोहाभिभूतैश्च देशधर्मैश्च माहंवात् ॥
 अशीचं ब्राह्मणानामु चिराचं तत्र विद्यते ।
 राज्ञामेकादशश्चैव वैश्यानां द्वादशाहिकम् ॥
 अपि विंशतिरात्रेण शुद्धाणामु भवेत् क्रमात् ।

अत्र च पिण्डोदकदानं कार्यम्—

जातदन्तस्य वा कुर्युर्नान्नि वापि कृतं साते ॥

• इति मनुवचनात् ।

अथ स्वाशौचम् ।

आदिपुराणम्—

आजन्मनसु चूडान्तं यत्र कन्या विपद्यते ।
सद्यःशौचं भवेत्तत्र सर्व्ववर्णेषु नित्यशः ॥
ततो वाग्दानपर्य्यन्तं यावदेकाहमेव हि ।
अतःपरं प्रवृद्धानां त्रिरात्रमिति निश्चयः ।
वाक्प्रदाने कृते तत्र ज्ञेयं चोभयतस्त्रयम् ॥
पितृर्व्वरस्य च ततो दत्तानां भर्त्तुरेव हि ।
स्वजात्युक्तमशौचं स्यात् सृतके सृतकेऽपि वा ॥

अस्यार्थः—

जननदिवसाद्वर्षद्वयपर्य्यन्तं कन्यामरणे सपिण्डानां सद्यः-
शौचं नित्यशः सगुणत्वनिर्गुणत्वेऽपीत्यर्थः, वस्त्ररहयोपरि वाग्-
दानपर्य्यन्तं सपिण्डानामेकाहम् अतःपरं अकृतवाग्दानावस्थितः
परं प्रवृद्धानां वाग्दानेन प्राप्ताधिकाररूपाणां त्रयं अधिकरूपं
व्यङ्गीकरोति . वाक्प्रदान इति वाग्दाने कृतेऽकृतपाणिग्रह-
संस्काराणां भर्त्तृपक्षे पित्रपक्षे च त्रिरात्रं विवाहेन दत्तानां मरणे
भर्त्तृपक्ष एवाशौचं स्वजात्युक्तं नतु पित्रकुले इति ।

तथाच विष्णुः—

स्त्रीणां विवाहः संस्कारः संस्कृतास्तु स्त्रीषु नाशौचं पित्रकुले
इति ।

एवंञ्च —

उत्कृष्टायाभिरूपाय वराय सद्दृशाय वै ।

अप्राप्तमपि तां तस्मै कन्यां दद्याद्यथाविधि ॥

इति मनुना-अप्राप्तकालाया अपि विवाहविधानात् । कदाचि-
ह्मालावस्थायां पाणिग्रहणे सति संस्कारानन्तरं पितृकुले अश्रीचा-
भावात् भर्तृकुल एव सन्पूर्णाश्रीचमेवेति ध्येयम् ॥

यत्र तु वाग्दानं न स्यात् तत्र विवाहपर्यन्तमेकाहमश्रीचम् ।

कूर्मपुराणे—

स्त्रीणामसंस्कृतानान्तु वाक्प्रदानात् परं सदा ।

सपिण्डानां त्रिरात्रं स्यात् संस्कारे भर्तुरेव हि ॥

अहस्त्वदत्तकन्यानांमशौचं मरणे स्मृतम् ॥ ०

याज्ञवल्क्यः—

अहस्त्वदत्तकन्यासु बालेषु च विशेषनम् ॥

अतएव—

दत्तानां चाप्यदत्तानां कन्यानां कुरुते पिता ।

चतुर्थेऽहनि तास्तेषां कुर्वीरन् सुसमाहिताः ॥

इति वचने दत्तानामूदानां अदत्तानां वाग्दत्तानां चतुर्थेऽहनि
पिता अधिकारी आहं कुर्यादिति-आहविवेके हारलतायाश्च
व्याख्यातम् । अतएव प्रवृत्तानां त्रिरात्रमिति केषाञ्चिदज्ञानां
हेयमेव ।

न च वाग्दानस्य कालपरत्वं दातुरिच्छाधीनत्वेन वाग्दान-
कालनियमाभावात् । एवं यदा वाग्दत्ता वा दत्ता वा कन्या

कर्माधिकारिणी स्यात् तदा त्रिरात्रं शीघ्रं कृत्वा चतुर्थेऽहनि
पित्रोः कर्म कुर्यात् ।

अजतवाग्दाना तु एकरात्रमशीचं कृत्वा परेऽहनि माता-
पित्रोः कर्म कुर्यात् ।

तथा ऋष्यशृङ्गः—

अपुत्रस्य तु या पुत्री सापि पिण्डप्रदा भवेत् ।

तस्य पिण्डान् दशैतान् वा एकाहेन च निर्व्वपेत् ॥

इति हारलताकारः ।

कर्मानधिकारिण्यास्वर्द्धताया वा कन्यायाः 'पितृमृतमरणे' 'यस्य
यावदशीचं तं भ्रिमृते तस्य तावत्' इति न्यायात् मातृबन्धौ गुरौ-
मित्रे इति जावालवचनाच्च गरुत्वेनैकरात्रमिति ।

केचित्तु—

शावाशीचं त्रिरात्रं स्थान्महागुरुनिपातने ।

दुहितृणाम् दत्तानां सर्व्ववर्णेष्वयं विधिः ॥

इति वचनं पठित्वा व्यवस्थापयन्ति । तदमूलं । पाणिग्रहणानन्तरं
दत्तयाः पित्रोर्महागुरुत्वाभावात् समूलत्वेऽपि वाग्दत्ताविषय-
मिति ।

अत्र च—

जननाशीचमध्ये जातमृतायां बालायां सपिण्डवत् पितुरपि
मृत्युः शीघ्रमाजन्मनस्तु चूडान्तमिति वचने आजन्म इत्यु-
पादानादिति केचित् ।

प्राचीनासु—

आजम्बनसु चूडान्तं यत्र कन्या विपद्यते ॥

इति वचने आजम्बन इत्यस्य आतिपरत्वेनैवोपपत्तेः येन केनापि-
लिङ्गेन संख्यया कालेन वावश्यकं निर्देशः कर्तव्य इति लिङ्गं
संख्या कालः स्वतन्त्रमिति न्यायेन अन्तर्देशाद्वा बालस्य इति कूर्म-
पुराणे पुंलिङ्गनिर्देशस्याकिञ्चित्करत्वात्—

अन्तः सूतके चेदोत्थानादाशौचं सूतकवदिति पारस्करवचनेन
सामान्योपदेशाच्च अग्नौचमध्ये कन्यामरणे पुत्रमरणवत्पितुरङ्गा-
सृश्यत्त्रयुक्तशेषदिनव्यापकमशौचम् । मन्त्रसु सर्व्वथैव मासेन
स्त्रीजननीमिति पैठौनसिवचनाम्भासेनैव शुद्धिः । अन्यथा पितृ-
वन्मातुरपि सद्यःशौचं स्यादिति वदन्ति ।

वस्तुतस्तु—पितृव्यस्य चेति वक्ष्यमाणोपसंहारादाजम्बनसु
चूडान्तमित्यपि पितृपरमिति युक्तमुत्पत्त्यर्थः ।

सूतजातायान्तु ब्रह्मायां विशेषाश्रवणात् सर्व्वेषामेव सम्पूर्णान्तु
जननाशौचम् ।

विर्गुणस्य सोदरभ्रातृर्विशेषमाह कूर्मपुराणे व्यासः—

आदन्तात् सोदरे सद्य आचूडादेकरात्रकम् ।

आप्रदानाक्षिरात्रं स्याद्दशरात्रमतः परम् ॥

अतःपरं पतिकुले विवाहात् परमित्यर्थः । विकारैश्च दत्तायाः
कन्यायाः पितृप्रधानगृहेत्यदि प्रसवमन्त्रे स्यातां तदा आश्र-
दीनामेकरात्रं मातापित्रीस्त्रिरात्रम् ।

तथाचादिपुराणम् —

दत्ता नारो पितुर्गेहे स्त्रियते स्रियतेऽथवा ।

स्वमशीचं चरेत् सम्यक् पृथक्स्थानव्यवस्थिता ॥

तद्वन्धुवर्गस्वेकेन शुध्येत्तु जनकस्त्रिभिः ॥

पृथक्स्थाने व्यवस्थिता पितुरप्रधानगृहे प्रसवे स्वमशीचं भर्तृ-
सम्बन्धशौचं नार्थेव चरेत् नतु पित्रादिः । स्त्रियत इत्यस्य
यथायोग्यमन्वयः ।

पितुः प्रधानगृहे तु प्रसवमरणे बन्धुवर्गस्यैकरात्रं पितृस्त्रिरात्रं
बन्धुवर्गः सहवासो भ्रातृ-भ्रातृपुत्र-पितृव्यादिः । जनकपदेन
जनन्यपि न्याह्या जनककर्तृत्वाविशेषात् । हारलताशुद्धिविवेकयो-
रप्ययमेव स्वरसः । वाचस्पतिमिश्रोऽपि पृथक्स्थाने स्वं ज्ञाति-
रेवाचरेत् न पित्रादिरिति व्याचक्ष्यौ । स्वं स्वकुलं भर्तृकुलमेवेति
कुवेर-वलभद्री ।

तथाच कल्पतरुलिखितं व्यासवचनम्—

दत्ता नारो पितुर्गेहे प्रधाने स्रियते यदा ।

स्त्रियते वा तदा तस्याः पिता शुध्येत्त्रिभिर्द्विनैः ॥

मनुः—

विवाहितापि चेत् कन्या स्त्रियते पितृवेश्मनि ।

तस्यास्त्रिरात्राच्छुद्धान्ति बान्धवा नात्र मंशयः ॥

अत्र स्त्रिशौचेऽपि आदिपुराणे सर्ववर्णेष्विति श्रवणात् शुद्धस्यपि
शुद्धाणामुत्थेव व्यवस्था ।

* गुरुसत्ते—प्रहाशौचे ।

अथ विदेशस्थाशौचम् ।

सहस्यतिः—

अन्यदेशसृतं ज्ञातिं श्रुत्वा पुत्रस्य जन्म च ।

अनिर्गते दशाहे तु शेषाहोभिर्विशुद्धयति ॥

तथा विष्णुः—

श्रुत्वा देशान्तरस्थो जननमरणे अशौचशेषेण शुद्धेत्* ।

जननाशौचकाले व्यतीते यदि श्रूयते तदा सपिण्डानामशौचाभाव
एव ।

यथा देवल

नाशौचं प्रसर्वस्थास्ति व्यतीतेषु दिनेष्वपि ॥

अत्रैव पितुः पुत्रजन्मश्रवणे सचेलज्ञानमात्रमाह मनुः—

निर्दशं ज्ञातिमरणं श्रुत्वा पुत्रस्य जन्म च ।

सवासा जलमाप्नुत्य शुद्धो भवति मानवः ॥

निर्दशं ज्ञातिमरणमित्यशौचाभावपरम् । अशौचकालातिक्रमे
संवत्सरमध्ये सपिण्डमरणश्रवणे चिरात्तं संवत्सरोपरि तु स्नान-
मात्रम् ।

तथा मनुः—

अतिक्रान्ते दशाहे तु त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ।

संवत्सरे व्यतीते तु सृष्ट्वैवापो विशुध्यति ॥

दशाह इति संपूर्णाशौचोपलक्षणम् ।

* व. इत्येके श्रुत्वा देशान्तरस्थे—शुद्धिः ।

अथ तु प्रथमसंवत्सरोपरि पितृमातृमरणश्रवणे एकाहमाह
देवसः—

अघाहःसु व्यतीतेषु ज्ञातिष्वेच्छूयते मृतः ।
तत्र चिरात्रमाशुचं भवेत् संवत्सरान्तरे ॥
जह्वं संवत्सरादाद्याहन्वुष्वेच्छूयते मृतः ।
भवेदेकाहमेवात्र तच्च संन्यासिनां न तु ॥
बन्धुर्माता पिता चैव स्त्रीणां च पतिरेव च ॥

आद्यादिति विशेषणात् द्वितीयसंवत्सरोपरि तु ज्ञानमात्रेण गृहिः ।
संवत्सरमध्ये सपिण्डमरणश्रवणे चतुःपञ्चाहाशौचिनोः पक्षिणी-
माह गोतमः—

श्रुत्वा*चोर्ध्वं दशम्याः पक्षिणीं, व्याप्याशौचं कुर्यादिति शेषः ।
त्र्यहाशौचिनां पक्षिण्यशौचिनाञ्च एकाहमाह-त्रिण्युः—

अतीति अशौचे संवत्सरान्ते एकरात्रं† । अन्ते मध्य इत्यर्थः ।
अथ • कश्चिद्देदग्निनिबन्धनत्र्यहाशौच—ब्राह्मणविषयमेवेदं
विष्णुवचनं समानोदकव्याघ्रादिहतादीनान्तु त्र्यहाशौचिना—
मशौचबहिःश्रवणेऽपि त्र्यहाशौचमेव विशेषवचनाभावादित्याह ।

तदशुचं विशिष्टत्र्यहाशौचपरत्वे ग्रन्थाभावात् विनि-

* न पुस्तके—अर्द्धात् ।

† न पुस्तके—एकरात्रेण ।

गमनाविरहेण विष्णुवचनस्य सकलत्रयं शीचिपरत्वात् । अशीच-
बहिःश्रवणे सर्वत्रैवाशीचक्रासस्य दर्शनात् सम्मनोदकादि-
स्थलेऽपि तथैव न्याय्यत्वाच्च ज्ञासं प्रति स्वाशीचदिवातिक्रमस्यैव
कारणत्वाच्च ।

तथा एकाहाशीचिनां सद्यःशीचमाह गोतमः—

बालदेशान्तरितप्रव्रजितानां सद्यःशीचम् । यत्र तद्दिने मृतो
न श्रूयते तद्देशान्तरम् ।

विगतन्तु विदेशस्थं शृणुयाद्यो ह्यनिर्द्देशम् ।

यच्छेषं दशरात्रस्य तावदेवाशुचिर्भवेत् ॥

इति मनुवचनादत्र—

शुद्धिविवेकः—

दशाहादूर्ध्वं मरणमासपर्यन्तं त्रिरात्रं मरणमासादूर्ध्वं नवममास-
पर्यन्तं गोतमीनां पक्षिण्यशीचं तदूर्ध्वं संवत्सरपर्यन्तं विष्णुक्त-
मेकाहमिति । तन्नन्दम्—

अघाहःसु व्यतीतेषु* ज्ञातिष्वेच्छूयते मृतः ।

तत्र त्रिरात्रमाशुच्यं भवेत्संवत्सरान्तरे ॥

इति देवलेन संवत्सरं व्याप्यैव त्रिरात्रविधानात् ।

श्रुत्वा चोर्ध्वं दशम्याः पक्षिणीमिति गोतमेन व्यतीतेऽशीचे एक-
रात्रमिति विष्णुना च अशीचान्तरमेव पक्षिण्येकाहयोर्विधा-

* ग मृत्तके—अघौषाहःसतीतेषु बन्ध — ।

नाच्च, तस्मादुक्तैव हारलताकारादिसम्पत्ताव्यवस्था साधीयसीति ।
वर्णचतुष्टयस्यैव व्यवस्था विशेषाग्रहणात् ।

यथा शङ्खः—

अतीते सूतके स्वे स्वे त्रिरात्रं स्यादशौचकम् ।
संवत्सरे व्यतीते तु सद्यःशौचं विधीयते ॥

स्वे स्वे इति वीष्णां वर्णचतुष्टयव्याप्तार्था । सूतकपदं मरणा-
शौचपरं नाशौचं प्रसवस्यास्तीति पूर्वोक्तदेवत्ववचनाच्च ।



अथाशौचसङ्करः ।

श्रृंगपुराणे—

यदि स्यात् सूतके सूतिर्भूतके वा सूतिर्भवेत् ।

शेषेषैव भवेच्छुद्धिरहःशेषे द्विरात्रकम् ॥

मरणोत्पत्तियोगे तु मरणाच्छुद्धिरिष्यते ॥

अस्यार्थः—सपिण्डजननाशौचमध्ये अपरस्मिन् सपिण्डजनने पूर्व-
जननाशौचशेषेण शुद्धिः । सपिण्डमरणाशौचद्वयेऽप्येवम् । एतच्च
नवमदिनपर्यन्तम् । दशमदिने तु ; समानजातीयसम्पूर्णा-
शौचद्वयसन्निपाते दशमदिनादधिकेन दिनद्वयेन शुद्धिः । मरण-
दशाहशेषे जनने सति न दिनद्वयेन किन्तु मरणेनैव शुद्धिरित्याह
मरणोत्पत्तियोगेति ।

तथा विष्णुः—

जनने यद्यपरं जननं भवति तदा पूर्वेषु शुद्धिः । रात्रिशेषे
दिनद्वयेन प्रभाते दिनत्रयेण मरणाशौचेऽत्रातिमरणेऽप्येवम् ।

रात्रिशेषे दिनद्वयेनेति अहःशेषे द्विरात्रकमित्यस्य समा-
नार्थम् । अत्र रात्रिशेषशब्दः सर्ववर्णानामशौचान्तदिनपरः ।
रात्रीणामशौचाहोरात्राणां शेषेऽहोरात्र इत्यर्थः । प्रभाते एका-
दशदिनस्वात्पणोदयवेलायां सूर्योदयात्पूर्वं समानाशौचपाते दशम-
दिनत्रयेण शुद्धिः । एतच्च संपूर्णाशौचद्वयसन्निपाते एव बोद्धव्यम्
नत्वसंपूर्णाशौचद्वयेऽपि—

बीधायनसूत्रे—अथ यदि दशरात्राः सन्निपतेपुराणं दशरात्र-

मशौचमानवमाह्विसाक्षित्यत्र दशरात्रपदश्रवणादानवमार्गित्युक्तं-
त्वाच्च ।

एवञ्च जननान्तरे जनने मरणान्तरे अथतृप्तिमदशौचा-
भ्यन्तरे च समानजातीयाशौचे सति रात्रिशेषे दिनद्वयेन प्रभाते च
दिनत्रयेण इति प्रवर्त्तत एव ।

अत्र नवमदिनाभ्यन्तरे उत्पन्नस्याशौचस्य दशमदिने श्रवणे
ऽपि पूर्वेष्वेव शुद्धिर्न तु दिनद्वयं वर्द्धते दशरात्राः सन्निपतेत्युक्तिरिति
बोधायनवचने यंदि स्यात् सूतके सूतिरिति कूर्मपुराणवचने
चाहौचान्तरोत्पत्तेरेव विहितत्वात् न तु श्रवणस्य श्रवणपरत्वे
लक्षणाप्रसङ्गात् ।

समानकालव्यापि-सपिण्डजननाशौचसपिण्डमरणाशौचयोः
सन्निपाते मरणाशौचेन शुद्धिः । .

मरणोत्पत्तियोगे तु मरणाच्छुद्धिरिच्छते ।

इति कूर्मपुराणवचनात् ।

अथाघट्टद्विमदशौचम् ।

सपिण्डमरणाशौचकालभागद्वयोपरि पितृमातृमरणं स्त्रियाश्च
भर्तृमरणं सपिण्डजनन-स्वकन्याजननयोरशौचकालभागद्वयोपरि
स्वपुत्रजननाशौचं भवति तदा तेनैव परभाविनाऽघट्टद्विमदशौचेन
शुद्धिः । अघट्टद्विमजननमरणसन्निपाते तु सर्वथा मरणेनैव
शुद्धिः ।

एतत् सर्वं व्यक्तमाह आदिपुराणे व्यासः—

आद्यं भागद्वयं यावत् सूतकस्य तु सूतके ।
द्वितीये पतिते चाद्यात् सूतकात् शुद्धिरिष्यते ॥
अत ऊर्ध्वं द्वितीयास्तु सूतकाच्च शुचिः स्मृतः ।
एवमेव विचार्यं स्यात् सूतके सूतकान्तरे ॥
सूतकस्यान्तरे यत्र सूतकं प्रतिपद्यते ।
सूतकस्यान्तरे वाद्य सूतकं यत्र विद्यते ॥
सूतस्यान्ते भवेच्छुद्धिः सर्ववर्णेषु नित्यशः ॥

तथाच शङ्खः—

परतः परतः शुद्धिरघट्टद्वौ विधीयते ।
स्याच्चेत्यञ्चतमादहः पूर्वेष्वेव विशुध्यति ॥

सपिण्डजननात् स्वकन्याजननाच्च स्वपुत्रजननस्याङ्गास्तृश्रुत्व-
वस्तेनाघट्टद्विमस्त्वम् । तथा सपिण्डमरणात् पितृमातृमरणस्य
स्त्रियास्तु पतिमरणस्य तेषां महानुवत्वेनऽघट्टद्विमस्त्वम् । परतः
शेषाहंऽघट्टद्विमदाशौचे सन्ति परतः परतशौचादघट्टद्विमत एव

उपदेशात् [*तदभावे बाधनस्यैव बाधितत्वात् यथा युग्मेनैत्यसीं
पूर्वस्य मरणेऽनुजज्जनिबन्धनमशौचमव्याहतमिति प्राचीना-
चारोऽपीदृश एव ।

सूतस्य मातापिचोसु सूतस्यैव बालस्य जननाशौचिनैव शुद्धिः-
तयोरेवाङ्गास्तृशत्वयुक्तजननाशौचविधानात् । अत्रैव यदि मरणा-
शौचं स्यात् तदानेनैव मरणाशौचेन शुद्धिः ।

मातुय सूतकं तत् स्यादिति कूर्मपुराणवचनेन —

दशाहाभ्यन्तरे बाले प्रसीते तस्य बान्धवैः ।

शावाशौचं न कर्त्तव्यं जम्भाशौचं विधोयते ॥

इति ब्रह्मसुवचनेन बालमरणस्य जम्भाशौचत्वप्रतिपादनात्
मरणाशौचस्याङ्गास्तृशत्ववस्त्वेन स्नानशान्धादिप्रयत्नापनेयत्वेन च
ततोऽपि गुरुत्वाच्च । (?)]

अथ यदि रात्रिशये दिनद्वयेनेति वर्धितेऽशौचेऽशौचान्तरं
स्यात् तदा वर्धितेनैव पूर्व्याशौचेन शुद्धिः, द्वितीयाशौचेन पूर्व्या-
शौचस्य वर्धितत्वेन गुरुत्वेन --

सूतके च समुत्पन्ने द्वितीये समुपस्थिते ।

द्वितीये नास्ति दोषसु प्रथमेनैव शुध्यति ॥

इति यमवचने द्वितीयाशौचस्य स्नातन्वराभावप्रतिपादनाच्च ।
अन्यथा प्रकृताशौचान्तत्वाभावात् शय्यादानवृषोक्षर्गादिकं न
स्यात् ।

एवञ्च समानाग्रीहृदयसंज्ञिपाते पूर्व्याग्रीचस्य शेषार्धे मध्या-
ग्रीचस्य पूर्व्यार्धेऽवहृदिमदग्रीचे सति मध्याग्रीचस्य बाधितत्वेनास्य-
कालव्यापित्वात् पूर्व्याग्रीचस्यैव बलवत्तया परतः परतः शुद्धि-
रिति व्यवतिष्ठत एव । .

एवञ्च पूर्व्याग्रीचज्ञाने तन्मध्यपतितस्य पराग्रीचस्य ज्ञातस्य
शेषेऽतीतपूर्व्याग्रीचज्ञाने सति पराग्रीचेनैव शुद्धिः—अतीतस्य
यथाकाले ज्ञानाभावादनिमित्ततया बाधकत्वाभावात् ।

अत्र च सङ्कराग्रीचे सर्ववर्षेषु नित्यं इति आदिपुराण-
वचनश्रवणात् विशेषवचनाभावाच्च गृह्यस्यापि ब्राह्मणतुल्यैव
व्यवस्था ।

अथ गर्भस्त्रावाशीचम् ।

आदिपुराणे—

पश्चासाध्यन्तरं यावत् गर्भस्त्रावो भविष्यति ।

तदा माससमेस्तासां दिवसैः शुद्धिरिष्यते ॥

अत ऊर्ध्वं स्वजात्युत्तमशीचं तासु विद्यते ।

सद्यःशीचं सपिण्डानां गर्भस्य पतने सति ॥

तासामिति—बहुवचनं वर्षचतुष्टयस्त्रीणां ग्रहणम् । पश्चास-
पर्यन्तं गर्भस्त्रावे स्त्रीणां निवाशीचं न पुंसाम् । ऋतमाष्टममासीयगमे
जातमृते मृतजाते वा स्त्रीणां सम्पूर्णाशीचं सपिण्डानां सद्यःशीचं
अत्यन्तनिर्गुणसपिण्डानामेकरात्रं यद्येष्टाचरणशीलानां त्रिरात्रम् ।
तथा कूर्मपुराणे—

अथैव पश्चासतः स्त्रीणां यदि स्वाद् गर्भसंज्ञवं ।

तदा माससमेस्तासामशीचं दिवसैः स्मृतम् ॥

अत ऊर्ध्वं पतने स्त्रीणां स्नाह्यरात्रकम् ।

सद्यःशीचं सपिण्डानां गर्भस्त्रावाच्च वा ततः ॥

गर्भस्युक्तावहोरात्रं सपिण्डेष्वत्यन्तनिर्गुणे ।

यद्येष्टाचरणे ज्ञातो त्रिरात्रमिति निश्चयः* ॥

* न पुंसवे—पुतो । नृवपुंसवे—पुतात् ।

† न पुंसवे—निर्धनः ।

अत उर्ध्वं षष्ठासादूर्ध्वं दशरात्रमिति स्वजात्युक्ताश्रीचोप-
लक्षणं सपिण्डानां षष्ठासादूर्ध्वं सद्यःश्रीचविधानात् षष्ठासात्
पूर्वमश्रीचाभाव एव । •

जातमृते मृतजाते वा कुलस्य त्रिरात्रमिति हारीतवचनमपि
सप्तमाष्टममासीयगर्भपाते यष्टेष्टाचरणशोलज्ञातिविषयम् ।

यष्टेष्टाचरणशोलसु सर्वाशित्वे सर्वविक्रयित्वे सति विहित-
कर्मातुष्ठानशोलः ।

यदा तु सप्तमाष्टममासीयो गर्भः पतितो दैववशाज्जीवति
तदा सपिण्डानामपि सम्पूर्णाश्रीचम् । द्वितीयादिदिने मृते तु
पूर्वाक्तबालाद्यश्रीचद्विषयत्वेन मातापित्रोरङ्गास्थित्वयुक्तं सम्पूर्णा-
श्रीचं सपिण्डानान्तु सद्यःश्रीचमेव ।

प्रथमदिने जातमृते तु पितुरपि सद्यःश्रीचम् —

• स्त्रोणान्तु पतितो गर्भः संद्योजातो मृतोऽथवा ।

वस्त्रार्थभूषितं कृत्वा निक्षिपेत्तन्तु काष्ठवत् ॥

खनित्वा शनकैर्भूमौ सद्यःश्रीचं विधीयते ।

इत्यादिपुराणवचने सद्योजातमृतस्य सद्यःश्रीचविधानात् ।
मातुस्तु पूर्वाक्तकूर्मपुराणवचनात् सम्पूर्णमेव । अत्यन्तनिर्गुण-
सपिण्डानामेकरात्रं यष्टेष्टाचरणानां त्रिरात्रमित्यपि प्रथमदिन-
मृतविषये बोध्यम् ।

द्वितीयमासे विशेषमाह मरौचिः —

गर्भसुत्यां ग्रथामासमचिरे तूत्तमे त्रयः ।

राजन्ये च चतुरोर्ध्वं च वैश्ये पञ्चाङ्गमेव च ॥

अष्टाहेन तु शुद्धस्य शुद्धिरेवा प्रकीर्तिता ।

अस्यार्थः—गर्भस्रुत्यां यथामासमिति पूर्वलिखित्वादिपुराणवचन
समानविषयम् । अचिरे द्वितीयमासीये गर्भस्रुते उत्तमे ब्राह्मण-
जातौ त्रयो दिवसा अशौचकालः । अत्रिये चतुर्दिनं वैश्ये पञ्चदिनं
शूद्रस्याष्टौ दिवसाः ।

यदंश माससंख्येयदिवसातिरिक्तमेकरात्रं ब्राह्मणस्य, द्विरात्रं
क्षत्रियस्य, त्रिरात्रं वैश्यस्य, षड्विरात्रं शूद्रस्येत्युक्तं तदैवपित्रा-
कर्माधिकारार्थम् । एतदपि द्वितीयमासात् प्रभृति षण्मासपर्यन्तं
माससंख्यदिनातिरिक्तं यथावर्णमेकरात्रादिकं देवपित्राकर्माधि-
कारार्थं बोद्धव्यम् ।

प्रथममासे तु गर्भनिर्णयाभावेन रजोऽविशेषत्वात् रजस्रुता-
वत् शुद्धिः ।

अतएव हारीतः—

गर्भपतने स्त्रीणां त्रिरात्रं साधियो रजोऽविशेषत्वादिति ।

अथ पतितगर्भस्य प्रतिपत्तिमाह आदिपुराणे—

‘स्त्रीणां तु पतितो गर्भः सद्योजातो मृतोऽथवा ।

अजातदन्तो मासेर्ध्या मृतः पङ्क्तिर्गतेर्बहिः ॥

वस्त्राद्यैर्भूषितं कृत्वा निक्षिपेत्तन्तु काष्ठवत् ।

खनित्वा श्वनकैर्भूमौ सद्गुःशौचं विधीयते ॥

स्त्रीणां सप्तमाष्टममासीयः पतितो गर्भो मृतजातो जीवजातो
वा मद्यएव मृतः अनुत्पन्नदन्तो वा षण्मासाभ्यन्तरे मृतः

अस्मात्सैर्गतैर्वा सप्तममासादौ अतस्तं भूमी निक्षिप्य सद्यःशौचं कर्त्तव्यमिति ।

एतच्च अस्मासात् परं सद्यःशौचं सगुणानामिवेति बालाद्य-
शौचे उक्तमेव ।

अत्र प्रसङ्गात् रजस्वलाशुचिर्निरूप्यते ।

रजस्वला चोपरते रजसि चतुर्थदिने स्नामिनिमित्तं शुद्धा
देवपितृकर्मणि तु पञ्चमदिन एव ।

मनुः—

रजस्युपरते साध्वी ज्ञानेन स्त्री रजस्वला ।

साध्वी शुद्धा स्नादित्यर्थः । चतुर्थदिने तु ज्ञानम् ॥

हारीतः—

इहोऽग्रतो मृषये वा निशायां चित्तिशायिनी ।

रजस्वला चतुर्थेऽङ्गि स्नात्वा शुद्धिमवाप्नुयात् ॥

उपरत इति विशेषणात् रजःस्थितौ चतुर्थदिनेऽपि न शुद्धेत्यर्थः ।

अङ्गिराः—

साध्व्याचारा न तावत् स्त्री रजो यावत् प्रवर्त्तते ।

वृत्ते रजसि साध्वी असा गृहकर्मणि चेन्द्रिये ॥

वृत्ते अतीते ऐन्द्रिये मैथुने ।

शातातपः—

भर्तुः शुद्धा चतुर्थेऽङ्गि अशुद्धा देवपैत्रयोः ।

देवे कर्मणि पेत्रे च पञ्चमेऽङ्गि शुध्यति ॥

भर्तुर्दृष्टार्थकर्मणि अर्थने च शुद्धां न तु मैत्रुने ।

नासामाद्यास्तस्मिन् निमित्तेकादशौ च या ।

इति मनुवचनेन निषिद्धत्वात् ।

तथा मिताक्षरालिखितमन्त्रिवचनम्—

रजस्वला यदि ज्ञाता पुनरेव रजस्वला ।

षष्ठादशदिनादर्ध्यागशुचित्वं न विद्यते ॥

एकोनविंशतेरर्ध्यागेकाहं स्नाततो व्रजम् ।

विंशप्रैश्चतुत्तरेषु त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ॥ इति ॥

वसिष्ठः—

रजस्वला त्रिरात्रमधःशयीत नाशु स्नायात् च. दिवा स्नप्यात्
नान्निं स्पृशेत् प्रापि जघन्यजं न मासमश्रीयात् न यज्ञं निरीक्षेत
न हवेत् न किञ्चिदाचरेत् ।

अशु निमज्जेत्यर्थः । जघन्यजः शूद्रः, ग्रहः सूर्यादिः । न
किञ्चित् दैवकार्यं लेपनादिगृहकार्यमपि सर्वं ग्राहरेदित्यर्थः ।

अङ्गिराः—

आतुरा तु यदा नारी रजसा मलिनीकृता ।

चतुर्थेऽहनि संप्राप्ते ताञ्च सृष्ट्वा ज्ञनातुरा ॥

दशैकादशवारान् वा स्नानं कुर्यात् पुनःपुनः ।

एवं तस्यां विद्युषिः स्नात् परिवर्तितवाससः ॥

रजस्वला तु या नारी अन्योन्यसुपसंस्पृशेत् ।

सर्वथै त्वेकरात्रे च द्विरात्रमसवर्षके ॥

उत्तमवर्षस्यै तु स्नानमात्रम् ।

विष्णुः—

अधिकवर्णा रजस्वलां संस्पृष्टां ज्ञात्वाऽग्नीयात् ।

मनुः—

रजस्वला तु संस्पृष्टां ज्ञाद्विजम्बूकवायसैः ।

निराहारा भवेत्तावत् यावत् कालेन शुध्यति ॥

बृहस्पतिः—

पतिताम्यश्नपाकेन संस्पृष्टा तु रजस्वला ।

प्रथमेऽङ्गि त्रिरात्रं स्याद् द्वितीये द्वादशमाचरेत् ॥

अहोरात्रं तृतीये तु चतुर्थे नक्तमेव च ॥

अथ सपिण्डाद्यशौचम् ।

•बृहस्पतिः—

दशाहेन सपिण्डास्तु शुध्यन्ति प्रेतसूतके ॥

त्रिरात्रेण सकुल्यास्तु ज्ञात्वा शुध्यन्ति गोत्रजाः ॥

प्रेतसूतके इति मरणे जनने चेत्यर्थः—

एतच्च यादृशवयस्कसपिण्डमरणे सम्पूर्णाशौचं तादृशवयस्क-
स्यैव समानोदकस्य मरणे त्रिरात्रं विधीयते तेन बालमरणा-
शौचं समानोदकानां नास्ति विशेषवचनाभावात् । तथा व्याघ्रादि-
हतेषु समानोदकानामपि त्रिरात्रं अविशेषेण बृहस्पतिना त्रिरात्रा-
भिधानात् यथा—व्याघ्रादिहतानां मातुलादीनां पक्षिण्याद्य-
शौचमेव विशेषाभावादिति ।

सपिण्डतोक्ता मत्स्यपुराणे—

लेपभाजश्चतुर्धाद्याः पित्राद्याः पिण्डभागिनः ।

पिण्डदः सप्तमस्त्रीषां सापिण्डं साप्तपौरुषम् ॥

लेपभाज इत्यादिना हेतुमुपन्यस्य फलमाह तेषामिति तेषां
सपिण्डानां पिण्डलेपदस्य पिण्डलेपभागिनां सप्तमस्त्रीनां षष्ठाञ्च
सापिण्डं साप्तपौरुषं पुरस्सरनिष्पाद्यतया सप्तसु पुरुषेष्ववस्थितम् ।
अत्रैकपिण्डस्वधानामिति वक्ष्यमाणसुमन्तुवचनात् संसन्ततित्व-
लाभः ।

अयमर्थः—पिण्डः पिण्डलेपसम्बन्धः तेन सह वर्त्तमानाः

‘सपिण्डाः । स च सम्बन्धः साक्षात् परम्परयापि । तेषां सप्तानां
पिण्डलेपदाहृत्यभोक्तृत्वसम्बन्धः साक्षात् सन्ततीनाम् पिण्ड-
लेपयोगुत्ससम्प्रदानकत्वसम्बन्धः परम्परयेति । लेपसम्बन्धात्
‘पिण्डोऽपि ‘पार्व्यसपिण्ड एव सोऽपि स्वगोत्रजानामिव न तु
मातामहादीनां पित्राद्या इत्यभिधानात् लेपसाहचर्याच्च ।
अतएव ग्रहसिद्धितो—

सपिण्डता तु सर्वेषां गोत्रतः सामपीरुषो ।

पिण्डस्योदकदानञ्च ग्रीवं चैव तदानुगम् ॥

सर्वेषां वर्णाणां ‘गोत्रतो गोत्रेक्ये सतीत्यर्थः, तान् पुरुषान्
या समन्ताद्भुजगच्छन्तीत्यर्थः ।

एवञ्च वृद्धपितामहपितामहस्य यो भ्राता तेन तत्सन्ततिभिश्च
सह सापिण्डाभावः पिण्डलेपसम्बन्धाभावादिति ।

ततश्च—गोत्रेक्ये सन्ति साक्षात्परम्परया वा पार्व्यसपिण्डलेप-
सम्बन्धाश्रयत्वं सपिण्डलक्षणं सम्यक् । अथवा गोत्रेक्ये सति
तुल्यसम्प्रदानकपार्व्यसपिण्डलेपसम्बन्धाश्रयत्वं सापिण्डम् ।

तुल्यसम्प्रदानकानां पिण्डलेपानां सम्बन्धस्याश्रयास्त्रयो भवन्ति
सम्प्रदानं दाता यदपेक्षया सम्प्रदानञ्च तुल्यता सोऽपीति ।

अथ भ्रातुरभावे तुल्यसम्प्रदानकपितामहादिपिण्डसम्बन्धा-
पेक्षया पितापि सपिण्डी भवतीति । सपिण्डकाणां बालादीनाम्
योभ्यतया सापिण्ड्यं योष्यता च तादृशपिण्डलेपसम्बन्धाश्रयत्वेन
वेदबोधितत्वमिति ।

* अथपुत्रादौ—अथ राज्ञोऽप्युत्तमपुत्रं गोत्रिण्येति ।

एवञ्च सामयोरुपमिति यदुक्तं तदुपलक्ष्यं पित्रादीनां षट्-
पुरुषाणां मध्ये एकस्य जीवित्वे पतितप्रव्रजितत्वे वा पार्थिववृद्धि-
आद्योः पिण्डलेपसम्बन्धादष्टमपुरुषपर्यन्तं सापिण्ड्यं मन्तव्यम् ।
इयोजीवित्वे पतितप्रव्रजितत्वे वा नवमपुरुषपर्यन्तं सापिण्ड्यम् ।
तथा पितृपितामहप्रपितामहानां त्रयाणां जीवित्वेऽपि नवम-
पुरुषपर्यन्तमेव न तु दशमस्य पितरि पितामहे प्रपितामहे च
जीवति नैव कुर्यादिति विष्णुना आहनिवेधानस्य लेपभोक्तृत्वा-
भावात् किन्तु त्रयाणां मध्ये एकस्य भाविनि मरणे पञ्चाशवमस्य
लेपभोक्तृत्वयोग्यतासङ्गावाश्ववमपर्यन्तमेवेति ।

यदा तु पित्रादीनां षष्ठां मध्ये चयः पतितप्रव्रजिता चक्र-
मेण जीवन्तो भवन्ति तदा दशमपुरुषपर्यन्तं सापिण्ड्यं तस्य लेप-
सम्बन्धाश्रयत्वात् ।

एवञ्च—चतुःपञ्चादीनां पतितप्रव्रजितत्वे दशमादृष्टं पु-
त्रेष्वपि सापिण्ड्यप्रसक्तौ तन्निवेधमाह सुमन्तुः—

ब्राह्मणानामेकपिण्डस्रधानामादशमात् सपिण्डताविच्छिन्ना
र्भवति ।

अन्वयः—ब्राह्मणानामित्युपलक्ष्यं एकस्य पिण्डेऽपि पिण्डलेपेऽपि
स्रधासम्बन्धो दानसम्बन्धो येषां तेषां समादाय दशमपुरुष-
मवधिं कृत्वा तत्पुरुषेषु सपिण्डताधर्मेविच्छेदः तेषु सपिण्डता
नास्तीत्यर्थः किन्तु तस्मादाय तत्पर्यन्तमेव सपिण्ड्येति दशम-
पुरुषपर्यन्तमेव पिण्डलेपभागित्वं तत्पूर्वेष्वपि तस्मास्तीति
दर्शितम् । एवञ्च लेपभाजश्चतुर्धाया इत्युपलक्ष्यं मन्तव्यम् ।

यत्तु—

सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्तते ।
समानोदकभावश्च जन्मनाम्नोरवेदने ॥

इति मतुवचनम् ।

तस्माद्यमर्थः—आत्मानं विहाय सप्तमे आत्मनोऽष्टम इति । लेप-
भागिभ्य ऊर्ध्वं यावदसुकनान्नोऽस्माकं पुरुषादयं जात इति
विशेषतः सामान्यतो वा अयमस्मत्कुले जात इति स्मर्यते तावत्
समानोदकता । जन्मनाम्नोरवेदने अन्नानि तु समानोदकभावो
निवर्तते निवृत्तसमानोदकभावास्तु केवलं गोत्रजाः ।

तथा ब्रह्मपुराणे—

सर्वेषामिव वर्णानां विज्ञेया साप्तपीरुषी ।
सपिण्डता ततः पश्चात् समानोदकधर्मता ॥
ततः कालवशात्तत्र विस्मृतैर्जन्मानामभिः ।
समानोदकसंज्ञाऽपि तावन्मात्रा विनश्यति ॥

कदाचान्तु पतिवत् सापिण्डं पतिकुल एव—

एकत्वं सा गता यस्माच्चरमन्वीकृतिव्रतैः ।

इति चारुतादिवचनात् सपिण्डोक्तुरूपे पार्ष्वणपिण्डलेपसङ्गाभाच्च ।

पितृकुलेषु सपिण्डतानिष्ठस्मिरसगोत्रत्वादिति ।

कन्यानान्तु चैपुरुषिकं सापिण्डं समाहादिपुराणे—

सपिण्डता तु कन्यानां सर्वर्णानां त्रिपीरुषी ॥

सपिण्डे पार्ष्वणपिण्डलेपदाढ्यत्ययोन्वतया सत्त्वपि साप्तपीरुषिके

सापिण्डे वचनात् पुरुषद्वयादूर्ध्वं सपिण्डकार्यकारत्वं नास्तीति ।

वसिष्ठः—

अपिच्छता तु सप्तमपुत्रं स्नाद् विनायते ।

अप्रतानां स्त्रीणां त्रिपौरुषम् ॥

अप्रतानां विवाहितानां तेन पिच्छपितामहप्रपितामहभ्यः कर्त्तव्यं सापिच्छकार्यमावात् कन्याया जनने मरणे च सपिच्छोक्त-
मशीर्षं नास्ति एवं तेषामपि जननमरणे न कन्यायाः सपिच्छोक्त-
मशीर्षं एवं कन्यायाः प्रपितामहभ्राता तत्कृत्यतिभिश्च स च
सापिच्छकार्यमावात् समानोदककार्यम् ।

एवमधस्तनपुत्रद्वय एव सापिच्छात् भ्रातुः प्रपितामहभ्रा-
जानां समानोदककार्यमेवेति ध्येयम् ।

यत्तु—

अप्रतानां तथा स्त्रीणां सापिच्छं साप्तपौरुषम् ।

प्रतानां भर्तृसापिच्छं प्राश्न देवः पितामहः ॥

इति ब्रह्मधरेण लिखितं तत्रापि “सापिच्छं त्रिपौरुषं” इत्येव
पाठः प्राशुक्तादिपुराणादिवचने कदाचित्तावशात् । अन्यथा पूर्वार्थं
विफलं स्यात् पुत्रादीनामपि तथात्वात् ।

तत्रापि साप्तपौरुषमिति पाठे यस्याप्यस्यदा वासां पतित-
प्रव्रजिताञ्जयः पित्रादयस्तद्विषयं वचनमिदं मन्तव्यम् ।

अथ प्लुततमनुसरामः ।

कूर्मपुराणे—०

मातामहानां मरणे त्रिरात्रं स्यादशीचकम् ।

एकोदकानां मरणे सूतकं चैतदेव हि ॥

पितृभगिनोसुत-मातृभगिनोसुत-भागिनेयेषु मृतेषु पक्षिण-
शीचम् ।

तथा व्यासः—

पक्षिणी योनिसम्बन्धे बान्धवेषु मृतेषु च* ।

एकरात्रं समुद्दिष्टं गुरौ सन्नद्धचारिणि ॥

आगामिदिवायुक्तवर्त्तमानाहोरात्रं पक्षिणी । गृहपत्नीपाध्यायो
वेदाङ्गव्याख्याता तस्मिन् मृते शिष्यस्यैकरात्रम् ।

सप्तहं शत्रून्मृशरयोर्मरणे त्रिरात्रम् ।

सप्तहमधिलक्ष कूर्मपुराणे—

त्रिरात्रं शत्रून्मरणे शत्रुरे तावदेव हि ॥

भिन्नस्थानमृते त्वेकरात्रम् ।

विष्णुः—

आचार्य-पत्नी-पुत्री-पुत्रीपाध्यायमातुलशत्रून्मृशर्यसहाध्यायि शिष्ये-
ष्वतीतिष्वेकरात्रेण ।

उपनोय साङ्गवेदाध्यापक चाचार्यस्यास्य पत्रां पुत्रे च
मृते श्चतुर्थे श्चालके शिष्यो वेदकदेश-वेदाङ्गाध्येता । मातृष्व-
पितृष्वस्यमरणे एकरात्रं तस्मान्मातृत्वात् तयोः पत्युचैकरात्रम् ।

दौहित्रे मृते त्रिरात्रं श्रोत्रिये विद्याचारसम्पन्ने भिक्षुकुलजे
एकवासि मृते त्रिरात्रम् ।

तथा यमः—

मातुले पक्षिणी ज्ञेया तत्पुत्रे चैकरात्रकम् ।

दौहित्रे च त्रिरात्रं स्यात् श्रोत्रिये खगृहे मृते ॥

मनुः—

मातुले पक्षिणीं रात्रिं शिष्यत्विगृह्यान्धविषु च ।

शिष्योऽपि अध्यापितसकलवेदः ।

यत्तु—

गुरुः करोति शिष्याणां पिच्छनिर्व्वेषणं सदा ।

कृत्वा तत् पैतृकं शौचं स्वजातिविहितञ्च यत् ॥

इति ब्रह्मपुराणवचनं तत् सकलकर्माधिकारिशुद्धविषयम् ।

श्चालके एकरात्रमाह अङ्गिराः—

एकरात्रमशौचं हि श्चालके च तथा लिदम् ।

जामातरि मृते चैकरात्रं यस्मिन्मृते च तथा ॥

यस्य यावद्यस्मिन् मृते तस्य तावदशौचमिति न्यायेन श्वशुर
तुल्यत्वावगमात् । एवञ्च पितृष्वस्य मातृष्वस्य मातुलेषु मातुः सपत्न्य
भ्रातरि च उपाध्वन्ये जामातरि स्मृत्युक्ते मृते त्रिरात्रम् ।

कूर्मपुराणे —

त्रिरात्रमसपिण्डेषु स्वयङ्गे संस्मृतेषु च ॥

तथाच एकरात्राशौचिनां पक्षिण्यशौचिनाञ्च प्रधानमृद्धमरणे
त्रिरात्रमाह भविष्येऽपि—

मातामहे तथातीते चैकरात्राद्यशौचिनाम् ।

मरणं स्वाद्यदा गेहे प्रधाने च नग्नं चरेत् ॥

मनुः—

अशौचिये त्वहः कृत्स्नमनूचानि तथा शुरौ ॥

अशौचिये अमन्त्रशिक्षाज्ञापे स्वयङ्गे मृते इत्यर्थः । अनूचानि साङ्गवेदा-
ध्येतरि एकयामूखे एकरात्रम् । अथवायस्य राज्ञोऽधिकारि वसतिः
तस्मिन् अशौचिये मृते उपध्यायपुत्रपत्न्योश्च मरणे सज्ज्योतिरशौचम् ।
सज्ज्योतिसु दिवा चेश्वरणं दिवामात्रं रात्रौ चेद्रात्रिमात्रम् ।
आदिपुराणे—

प्रेते राजनि सज्ज्योतिर्यस्य स्वादिषये स्थितिः ।

उपाध्यायसुते चैव तत्पत्न्यां चैतदेव हि ॥

शौचियमपि त्वेकरात्रं—जावासः—

मातृवन्धौ शुरौ मित्रे मण्डलाधिपतावहः ॥

याज्ञवल्क्यः—

शुश्रूक्षेवास्मनूचानमातुलशौचियेषु च ।

निवासराजनि प्रेते तदहः शुद्धिकारिणम् ॥

• न इत्यर्थे—वदन्तु ।

† न इत्यर्थे—अनीरसेषु इत्येव भाष्योक्तमन्तात् च । इत्यर्थः पाठः ।

अनुमानः साङ्गवेदाध्येतमानः श्रोत्रियसु वेदाध्यापको दण्डकर्म-
संस्कृतः एतयोरेकस्यामन्ययोरिति पूर्वसुक्तम् । सजातीया-
नौरसपुत्राणां मरणे सङ्गृहीताया भार्यायाः सजातीयापक्ष-
जातीयायाः प्रसवमरणे च त्रिरात्रम् ।

उक्तृजजातीयायासु स्त्रिया अपक्षजजातिगमने महापात-
कित्वेनाग्नीचाभावः सजातीयोत्कृष्टजातीयान्यपुरुषसङ्गताया
भार्यायाः प्रसवमरणे च आचार्यमरणे च त्रिरात्रम् । य उपनीय
साङ्गवेदमध्यापयति स आचार्यः ।

त्रिरात्रानुवृत्तौ विष्णुपुराणम्—

अनौरसेषु पुत्रेषु जातेषु च मृतेषु च ।
परपूर्व्यासु भार्यासु प्रसूतासु मृतासु च ॥

तथा हारीतः—

परपूर्व्यासु भार्यासु पुत्रेषु कृतकेषु च ।
त्रिरात्रं स्वात्तयाचार्यं भार्यास्त्रयगतासु च ॥
आचार्यपुत्रपक्षरात्रं अहीरात्रमुदाहृतम् ॥

शिश्वेः सतीर्थं त्रिरात्रमिति बोधायनवचनात् शिश्वमरणे गुरो-
र्त्रिरात्रं शिश्वोऽत्र य उपनीय साङ्गवेदमध्यापितः । वेदसहा-
ध्यायि-वेदाङ्गसहाध्यायि-शिश्वयोरेकस्मिन् मृतेऽपरस्मैकरात्रं च ।
प्रथममन्यस्य दत्ता विवाहितेनैव जनितपुत्रा पुत्रसहित्यु यदान्यमा-
श्रिता अन्येनापि जनितपुत्रा तदा हयोरपि पुत्रयोः प्रसवमरणे च

ननुक्तं—आचार्यहने ।

द्वितीयपुत्रपितृस्त्रिरात्रमग्रीचं तत्सपिण्डानामेकरात्रम् । भिन्न-
पिण्डकयोस्तु द्वयोरैकमात्रजातयोः प्रसवे मरुषे च मातृजात्युक्त-
मग्रीचम् ।

तथाचादिपुराणैः—

आदावन्यस्य दत्तायां कदाचित् पुत्रयोर्द्वयोः ।

पितृस्तत्र त्रिरात्रं स्यादेकरात्रं सपिण्डिनाम् ॥

एकमाता द्वयोर्यत्र पितरौ द्वौ च कुत्रचित् ।

तयोः स्यात् सृतकादेकं सृतकाच्च परस्परम् ॥

पुण्यविवाहितायास्तु प्रसवे मरुषे च सम्पूर्णाग्रीचं पैशाचरूप-
विहितविवाहितत्वात् ।

तथाच—

पैशाचः कन्यकाष्टलादिति ॥

अत्यन्तस्त्रिण्ये भिन्नकुलजोऽपि सृते एकरात्रम् । मातृबन्धो-
गुरौ मित्र इति जावालवचनात् ।

मातृमातुःस्त्रयः पुत्रा मातुः पितुःस्त्रयः सुताः ।

मातृमातुलपुत्राश्च विज्ञेया मातृबान्धवाः ॥

तुल्यन्यायात् पित्रबन्धुष्वप्येकरात्रम् ।

पितृमातुःस्त्रयः पुत्राः पितुः पितुःस्त्रयः सुताः ।

पितृमातुलपुत्राश्च विज्ञेया पित्रबान्धवाः ॥

अथ जेहेन वा सपिण्डिजदहनवहने अग्रीचिदृष्टे शयनाद्यकरणे
एकरात्रम् । अग्रीचिदृष्टे वाचं अन्नमद्यचरहितं स दहन-वहनकर्तु-

त्रिरात्रमग्रीचम् । मातुरासवाभ्यानां मातृवादीनां दहनवहने
अग्रीचिच्छेदवासाभावेऽपि त्रिरात्रम् । दहनवहनाभावेऽपि कामतः
सकृदग्रीचबभूव अग्रीचिच्छात्कृत्तमेवाग्रीचम् ।

मनुः—

असपिच्छं द्विजं प्रेतं विप्रो निर्जित्य बन्धुवत् ।

विशुध्यति त्रिरात्रेण मातुरासां च बान्धवान् ॥

यद्यन्नमसि तेवान्तु दयाहेनेव शुध्यति ।

अनदन्नन्नमहेव न चेत्तस्मिन् गृहे वसेत् ॥

बन्धुवत् खेहेनेत्यर्थः । अदृष्टतुष्टया तु ज्ञानमात्रं वक्षते । गृह-
वासाभावे प्रकाराविधानात् विशुध्यति त्रिरात्रेणेति गृहवासे
बोध्यम् ।

एवमूढाया दुहितुः खेहेन दहनवहनादिकारिणः पितु-
रप्येकरात्राग्रीचमिति ध्येयम् ।

कूर्मपुराणे—

यस्तेषामन्नमन्नाति सकृदेवापि कामतः ।

तदग्रीचे निष्ठितोऽसी ज्ञानं कृत्वा विशुध्यति ॥

आपदि तु वहनादिकं कृत्वा कामतोऽग्रीचबभूव त्रिरात्रमात्रं
कूर्मपुराणे—

यद्यन्नमसि तेवान्तु त्रिरात्रेण ततः शुचिः । इति । .

अनापय्यापदि वाऽकामतोऽग्रीचकृत्तमेवाग्रीचमिति तावदेवा-
ग्रीचम् ।

अङ्कितः—

प्रेताक्षमसपिण्डस्य यावदग्रात्कामतः ।

तावत्सहान्यश्रीचं स्वादपिण्डानां कथञ्चन ॥

अपिण्डानामसपिण्डानाम् ।

कूर्मपुराण—

यावत्तदक्षमश्नाति दुर्भिर्घोषहतो नरः ।

तावत्सहान्यश्रीचं स्वात् प्रायश्चित्तं ततः परम् ॥

एवञ्चोक्तृष्टजातेरश्रीचिनो यावदक्षं कामतो भुङ्क्ते तावदेवा-
श्रीचं अकामतो दोषाभाव इति ध्येयम् ।

नित्याक्षदायिनां सहाय्याक्षदायिनाञ्चामाक्षभक्षणे न दोषः ।
पक्षाक्षभक्षणे तु चिरात्रमश्रीचम् । दुग्धपानञ्च चिरात्रं प्राय-
श्चित्तम् ।

कूर्मपुराणे—

अन्नसत्प्रवृत्तानामाममन्नमगर्हितम् ।

भुक्ता पक्षाक्षमेतेषां चिरात्रन्तु पयः पिबेत् ॥

अश्रीचिना सह शयनोपवेशनेनाक्षिङ्गनाङ्गसंस्वाहनादिषु कामतः
सदेव क्रियमाणेषु अश्रीचितुल्यमश्रीचं अकामतः ज्ञानमेक्षरात्रञ्च ।

कूर्मपुराणे—

यंस्तैः सहस्रस्रं कुर्याच्छयनादीनि चैव हि ।

बान्धवो वा परो वापि स दग्धाह्नय इत्यति ॥

अदृष्टबुद्ध्या हिजदहनवहने संशयःश्रीचं दृष्टप्रार्थनञ्च ।

आदिपुराणे—

धनार्थं ब्राह्मणं दीनं दग्धा च धनवर्जितम् ।
ज्वाला संप्राप्त्य तु घृतं शृण्वन्ति ब्राह्मणादयः ॥

पराशरः—

धनार्थं ब्राह्मणं दीनं ये वहन्ति द्विजातयः ।
पदे पदे फलं तेषां यन्नतुल्यं न संशयः* ॥
ज्वालावगाहनात्तेषां सद्यःश्रीचं विधीयते ॥
यद्युत्कृष्टजातिरपक्वज्वातेः श्वस्वापक्वज्वातिर्वा उत्कृष्टजाते-
र्धनलोभाद्वहनादिकं करोति तदा प्रेतजात्युत्पत्तिश्च ॥
ब्राह्मणस्य तु शूद्रश्वदाहे शूद्रतुल्यमश्रीचम् । अश्रीचोत्तरकाले
उपवासत्रयञ्च पञ्चगव्यपानं प्रायश्चित्तम् ।

आदिपुराणे—

योऽसवर्णो मूल्यान गीत्वा चैव दहेत्तरः ।
अश्रीचन्तु भवेत्तस्य प्रेतजातिसमं तदा ॥

तथा—

न ब्राह्मणो दहेच्छूद्रं मित्रं वाप्यन्यमेव वा ।
मोहादग्धा ततः ज्वाला स्पृष्ट्वान्नि प्राणयेद्घृतम् ॥
उपवासत्रयः पश्चात् त्रिरात्रेण विद्युध्यति ॥
पश्चात् प्रेतजात्युत्पत्तिश्चात् पश्चादित्यर्थः ।

मूलश्लोके—पदे पदे वसतस्तथाहं मूल्यान्नि ते ।

मरीचिः—

शूद्रशवानुगमने त्रिरात्रं ब्राह्मणे स्मृतम् ।

रोदने बान्धवैस्सह दाहे च तुल्यमेव च ॥

शूद्रबान्धवैः सह रोदने, त्रिरात्रमग्रीचमित्यस्त्रिसंशयनात् पूर्वं
बोद्धव्यं वक्ष्यमाणवचनात् ।

शवानुगमने ब्राह्मणस्याग्रीचमाह—

कूर्मपुराणे—

प्रेतौभूतं हिजं विप्रो योऽनुगच्छति कामतः ।

स्नात्वा सचेष्टः सृष्ट्वाग्निं हृतं प्राश्य विशुध्यति ॥

एकाहात् चतुर्ये शुद्धिर्वैद्ये च स्याद्वरहेन तु ।

शूद्रे दिनचयं प्रोक्तं प्राच्यायामग्रतं पुनः ॥*

यदि प्रमादादपि शूद्रशवानुगमनं स्वात्तदा सचेष्टस्नानादिना
शुद्धिः ।

याज्ञवल्क्यः—

ब्राह्मणेनानुगम्यो न तु शूद्रः कथञ्चन* ।

अनुगम्यान्धसि स्नात्वा सृष्ट्वाग्निं हृतभुक् शुचिः ॥

शेषार्धं प्रमादविषयम् । अन्धसीत्युद्धृतजलस्नाननिषेधार्थम् ।

स्पर्शं विनानुगमके शूद्रो नत्तेन शुध्यति ।

इति वचनात्—

शूद्राणां सजातीयशवानुगमने एकरात्रम् ।

•••••

* न पुनश्चे — न शूद्रो न हिजः कथितम् ।

उः—

मानुषास्त्रिंशत् सृष्ट्वा त्रिरात्रमशीचं अस्त्रिंशं त्वेकरात्रम्
एतच्चापकृष्टजातीयस्य स्पर्शविषयम् ।

तीयस्य उत्कृष्टजातीयस्य वा स्पर्शं भवतुः—

नारं सृष्ट्वास्त्रिंशत् सञ्जेहं ज्ञात्वा विप्रो विशुध्यति ।

आचम्यैव तु निःसृज्य गामालभ्यार्कमीक्ष्य वा ॥

यस्य सञ्जयनाभ्यन्तरे सजातीयप्रेतबान्धवैः सह रोदने सचे-
ष्टुः । अतः परमाचमनात् ।

अस्य सञ्जयनाभ्यन्तरे शुद्धप्रेतबान्धवैः सह रोदने ब्राह्मण-
तस्मानात् स्पर्शत्वमशीचन्तु त्रिरात्रं अस्त्रिंशत् सञ्जयनादूर्ध्वं सचे-
ष्टुः ।

अत्र विदुःशूद्राणां ब्राह्मणप्रेतबान्धवैः सह रोदने अस्त्रिं-
शत् सञ्जयनाभ्यन्तरे सचेष्टुः ततः परं ज्ञानमात्रमिति ।

शुद्धप्रेतस्य तु रोदनरहितविलापमात्रे एकरात्रम् ।

देपुराणे—

अनस्त्रिंशत् कथितं रीतिं तद्वान्धवैर्हिजः ।

तस्य ज्ञानाद्भवेष्टुः सतस्त्वाचमनश्चरेत् ॥

अनस्त्रिंशत् विप्रो रीतिं चेत् अत्र वैश्ययोः ।

ततः ज्ञातः सचेष्टुः द्वितीयेऽहनि शुध्यति ॥

अनस्त्रिंशत् शुद्धे ब्राह्मणे रीतिं चेत् ऋषयोः ।

— — — — —

अस्त्रिसन्धयनादूर्ध्वमहोरात्राच्छुचिर्भवेत् ।
 सचेत्संज्ञानमन्येषामकृतेऽप्यस्त्रिसन्धये ।
 कृते च केवलं स्नानं क्षयविद्गृहजन्मानम् ॥

पारस्कारः—

गृहस्य बान्धवेः सार्धं कृत्वा तु परिदेवनम् ।
 वर्जयेत्तदहोरात्रं दानं स्वाध्यायकर्म च ॥

अथ क्रियाहीनादीनां नित्यमाशुष्यमाह—

दधः—

अस्नात्वा चाप्यहुत्वा च *भुङ्क्तेऽदत्त्वा च यस्तु वै ।
 एवंविधस्य †विप्रस्य सूतकं समुदाहृतम् ॥
 व्याधितस्य ‡कदर्यस्य ऋणप्रस्य सर्वदा ।
 क्रियाहीनस्य मूर्खस्य स्त्रीजितस्य विशेषतः ॥
 व्यसनासक्तचित्तस्य पराधीनस्य नित्यशः ।
 श्रुताभ्यास††विहीनस्य भस्मान्तं सूतकं भवेत् ॥

कदर्यमाह—

आत्मानं धर्मकृत्यञ्च पुत्रदाराञ्च पीडयन् ।
 लोभाद् यः प्रचिनोत्यर्थं स कदर्य इति स्मृतः ॥
 ऋणप्रस्य अपरिशोधितदेवपितृऋणस्य क्रियाहीनस्य नित्य-
 नेमिसिक्तक्रियानुष्ठापिनः स्त्रीजितस्य स्त्रीवचनाद्गुरुनिर्भर्त्सि-

* न पुस्तके—आजत्या ।

† न पुस्तके—इत्यर्थः ।

‡ न पुस्तके—अज्ञानम् ।

तस्य व्यसनासक्तस्य द्यूतवेष्टादिप्रसक्तस्य एषां सूतकं भव्यान्तं
मरणपर्यन्तं भवेदित्यर्थः ।

ग्रन्थः—

हीनवर्णा तु या नारी* प्रमाद्यत् प्रसवं व्रजित् ।

प्रसवे मरणे तज्जमश्रीचं नोपशाम्यति ॥

शूद्रागन्तुरिति शेषः ।

पितृवेश्मनि या नारी रजःपश्यत्यसंस्कृता ।

† प्रसवे मरणे तज्जमश्रीचं नोपशाम्यति ॥

पितुरिव शेषः ।

तथा— .

अन्यपूर्व्वा गृहे यस्य भार्या स्वासक्त्य नित्यशः ।

अश्रीचं सर्वकार्येषु गेहे भवति सर्व्वदा ॥

गेह इत्यनेन समस्तगृहकार्यकारि पत्नी यस्येत्यर्थः ।

* न पुस्तके—हीनवर्णा वदा नारी ।

† न पुस्तके—तस्यां कृतावां नाश्रीचं वदन्ति ।

अथ सद्यःशौचादिः ।

यज्ञे कर्म कुर्वतां ऋत्विजां दीक्षितानाञ्च तत्कर्मणि नाशौचम् ।
 गित्वाऽन्नदानसत्रप्रवृत्तानामन्नदाने नाशौचं, चान्द्रायणादिब्रतानु-
 ष्ठानप्रवृत्तानां तदनुष्ठाने वाशौचं, प्रत्यहं गोहिरण्यादिदान-
 ग्रीसानां तद्दाने नाशौचं, कदाचिद्दानकारिणामपि दानप्रवृत्तानां
 तद्दाने नाशौचं, विवाहे प्रक्रान्ते वरणे कृते तत्क्रियार्थं नाशौचं
 यज्ञे दीक्षितान्नभक्षणप्रतिषेधादौ नाशौचं, संधामे युध्यमानानां
 नाशौचं, परश्चक्रादिभिर्देशोपप्लवे अत्यन्तदुर्भिक्षे भीषसर्गिका-
 त्यन्तमरणपीडयाञ्च नाशौचम् ।

यथा याज्ञवल्क्यः—

ऋत्विजां दीक्षितानाञ्च यज्ञे कर्मणि कुर्व्यताम्* ।
 सन्नि-व्रति-ब्रह्मचारि-दाह-ब्रह्मविदां तथा ॥
 दाने विवाहे यज्ञे च संधामे देशविप्लवे ।
 आपय्यापि च कष्टायां सद्यःशौचं विधीयते ॥

दशः—

यज्ञेन प्रवर्त्तमाने तु जायते म्रियतेऽथ वा ।
 पूर्वसङ्कल्पितार्थेषु न दोषस्तत्र विद्यते ॥

* न इत्यर्थः—अस्मिन् कर्म कुर्व्यताम् ।

† पूर्वसङ्कल्पे—वसुधादे विवाहे च देशभङ्गे—

वर्त्तमाने विवाहे च देवयानी तत्रैव च ।

इयमाने तद्यान्वी च नागौचं मेव सूतकम् ॥

पूर्वसङ्कल्पितेषु पुष्करिण्यादिधर्मकार्यं कर्तुं दृष्टव्यतेषु धनेषु
तदर्थमुपयुज्यमानेषु नागौचम् ।

तथा यमः—

पूर्वसङ्कल्पितायै वा तस्मिन्नागौचमिच्छते ।

विष्णुः—

नागौचं देवप्रतिष्ठाविवाहयोः पूर्वसम्भृतयोः ॥

पूर्वसम्भृतयोरावहयोरित्यर्थः ।

विवाहयज्ञयोरन्यकुलभोजने क्रियमाणे यथागौचं स्नात् तदा
ऽगौचरहितकुलान्तरद्वारेण शेषाण्यपरिविवर्त्त कारयेद्देवं दातुर्भोज्यं
न कश्चिदोषः ।

आदिपुराणे—

विवाहयज्ञयोर्मध्ये सूतके सति चान्तरा ।

शेषमन्नं परैर्हृद्यात् दातुं भोज्यं न स्मृतम् ॥

दोषो न स्मृतेदित्यर्थः । सङ्ग्राहिनां सपिण्डजननमरणे नागौचम् ।

आवाकः—

ब्रह्मचारिणि भूपे च यतौ मिथ्यनि दीक्षिते ।

यज्ञे विवाहे सन्ने च सूतकं न कदाचन ॥

छन्दोगपरिशिष्टम्—०

न त्यजेत् सूतके कर्म ब्रह्मचारी ब्रह्मं कश्चित् ॥

प्राजापत्यादिऋष्येषु समस्तोषु नैमित्तिककाम्येषु यागहोमादिषु
सम्पूर्णार्थं ब्रह्मणा भोजयितव्या इति गृहीतसङ्ख्यस्यान्यकुल-
जानां भोजने न दोषः । आहार्यं वरणे कृते अशौचे सति
तत्कर्मार्थं निम्नस्त्रितेषु च विप्रेषु न दोषः ।

यथा आदिपुराणे—

निर्वृत्ते ऋष्यहोमादौ ब्राह्मणादिषु भोजने ।

गृहीतनियमस्यापि नाशौचं कस्यचिद्वेत् ॥

निमग्नितेषु विप्रेषु प्रारब्धे आहवर्क्येऽपि ।

निमग्न्यादि विप्रस्य स्वाध्यायान्तरतस्तथ च ॥

देहेऽपि पितृषु तिष्ठत्सु नाशौचं विद्यते क्वचित् ॥

क्वचिदपि दातरि भोक्तारि नाशौचमित्यर्थः । दातुः स्वाशौचाज्ञाने
भोक्तृषु ज्ञाने लोभाभोजनेऽशौचं दातृतुल्यमन्ते प्रायश्चित्तम् ।

यथा मिताक्षराष्टतषट्त्रिंशन्मुनिवचनम्—

उभाभ्यामपरिज्ञाने सूतकं तु न दोषकत् ॥

एकेनापि परिज्ञाते भोक्तुर्दोषमुपाहरेत् ॥

दातुः सूतकं-दातृभोक्तोरैकस्यापि ज्ञाने भोक्तुरेव दोषं वहति न
दातुरित्यर्थः ।

तथा आदिपुराणे—

अपि दातृग्रहीत्रोश्च सूतके सूतकेऽयुवा ।

अविज्ञाते न दोषः स्वात् आहारादिषु कथञ्चन ॥

विज्ञाते भोक्तुरेव स्वात् प्रायश्चित्तादिकं क्रमात् ।

आहारादिषु भोजन इत्यर्थः । भोक्तुरेव ज्ञानेऽप्यहोमादिषु दातृभोक्तो-

उभयोरिव दातुरग्रीवे अविज्ञाते न दोषः उभयोरन्यतरस्य विज्ञाते तु भोक्तुरेव दोषो न तु दातुरित्यर्थः ।

एवञ्च तुल्यन्यायात् द्रव्यान्तरप्रतिपक्षेऽपि दातुः स्वाग्रीवा-
ज्ञाने ग्रहीतुर्ज्ञाने ग्रहीतुरेव दोषः । दातुर्ज्ञाने तु दानविधानाभावं
स्थित एव ।

एवञ्च—प्रतिग्रहीतुरग्रीवे उभयोरविज्ञाते न दोषः, दातुरेव
विज्ञाने मोहाहाने दातुर्दोषः, ग्रहीतुरेव ज्ञाते लोभात् प्रतिग्रहे
ग्रहीतुरेव दोष इत्युक्तम् ।

एतेन प्रायमानस्यैवाग्रीवस्य कर्षणां फलाजनकता न तु
स्वरूपसत इति दर्शितम् ।

उभयोरिव विज्ञात इति केषांश्चिद्व्याख्यानमयुक्तं वचनान्तर-
प्राप्ताग्रीवकर्मभक्षणदोषमाशङ्क्यैव वचनप्रवृत्तेरुत्तरार्धवैयर्थ्यात् षट्-
विंशत्युनिवचनैकवाक्यतावशाच्च ।

स्नेहादिना भोजने तु तन्मध्येऽग्रीवे जाते शेषांश्च त्यक्त्वा पर-
जलाचमनेन शुद्धिः ।

आदिप्रराणे—

भोजनादं तु संयुक्ते विप्रैर्दातुं विपश्यते ।

यदा कश्चित्तदोच्छिष्टं शेषं त्यक्त्वा समाहितः ॥

आचम्य परकीयेण जलेन शुचयो हिजाः ॥

चन्द्रसूर्यप्रहसे स्नानदानआपादौ रोगाद्यभिभवे शान्तिकर्मणि
च नाग्रीवम् ।

वामनपुराणे—

नित्यं कर्मणी ज्ञानिः केवलं मृत्युजन्मनोः ।
न तु नेमिस्तिकोच्छेदः कर्मण्यो हि कश्चन ॥
नेमिस्तिकमागन्तुकर्मिस्तोपनिपातविहितम् ।

यत्तु—

सूतके सूतके चैव न दोषो राष्ट्रदर्शने ।
ज्ञानमात्रं प्रकुर्वीत दानश्राद्धविवर्जितम् ॥
इति नामशून्यवचनं तदमूलमेव ।
शिल्पिदासिदासानां स्वकर्माणि नीशीचम् ।

आदिपुराणे—

शिल्पिनश्चित्तकाराद्याः कर्म यत् साधयन्ति ते ।
तत्कर्मा नान्यो जानाति तस्माच्छुद्धः स्वकर्माणि ॥
दास्यो दासाश्च यत् किञ्चित् कुर्वन्त्यपि च लीलया ।
तदन्यो न क्षमः कर्त्तुं तेन ते शुचयः स्मृताः ॥

मनुः—

राष्ट्रो माहात्मिके स्थाने सद्यःशौचे विधीयते ।
प्रजानां परिरक्षार्थमासनश्चात्र कारणम् ॥
माहात्मिके स्थाने व्यवहृत्तुर्विधानं धर्माधिसनाधिरोहिणीया
भाव इत्यर्थः ।

तथा पराशरः—

कारवः शिल्पिनो दासा वैद्यामात्यास्तथैव च ॥

राजानो राजभृत्याश्च सद्यःश्रीचाः प्रकीर्तिताः ॥

वैद्यामात्यराजभृत्यानामपि चत्वारः तत्कार्यकरणासीमर्थे बोद्धव्यम्
तथा कार्यवशाद् ब्राह्मणानामिच्छयापि अश्रीवाभावमाह
पितामहः—

राज्ञाश्च सूतकबाक्षि व्रतिनां सचिवां तथा ।

दीक्षितानाञ्च सर्वेषां यस्य चेच्छन्ति ब्राह्मणाः ॥

मनुः—

अथतैराहवे शस्त्रैः अत्रधर्महतस्य तु ।

सद्यः मृन्तिष्ठते यन्नस्तथा शीघ्रमिति श्रुतिः ॥

अत्रधर्महतस्य अपराङ्मुखहतस्य यज्ञोऽग्निष्टोमादिः कुंतिष्ठते
पुण्येन युज्यते इत्यर्थः ।

बृहस्पतिः—

डिम्बाहवे विद्युता च राज्ञा गोविप्रपालने ।

सद्यःश्रीचं इतस्त्राङ्गुस्त्राहं चान्ये महर्षयः ॥

सद्यःश्रीचं त्रयश्चेति व्यवस्थितविकल्पोऽयम् । डिम्बाहव
स्त्रामिश्रुत्यानां परस्परं शस्त्रप्रहारः तथाभिसुखहतस्य सद्यः
श्रीचं पराङ्मुखहतस्य त्रिरात्रं संधामेऽपि पराङ्मुखहतस्य
त्रिरात्रं कश्चापवचने वक्षते ।

अत्र सद्यःशौचेनाशौचाभाव उच्यते मरणाभिसन्धाने-
नाकघातिनामशौचाजनकत्वेन निर्णीतस्य विद्युन्मरणस्य साह-
चर्यात् । तथा वक्ष्येणं मरणं भवत्वित्यभिसन्धाय सज्जीभूय
स्मितस्य मरणे सद्यःशौचाभावो दाहाद्यभावश्च । प्रमादहतस्य तु
त्रिरात्रम् ।

यथा याज्ञवल्क्यः—

महीपतीनां नाशौचं हतानां विद्यता तथा ॥

आदिपुराणे—

अशौचं स्मृतं त्रयहं तेषां वक्ष्यानलहते तथा ॥

बधार्हापराधे रात्रा हतस्य सद्यःशौचमशौचाभावः, अल्पापराध-
हतस्य च त्रिरात्रम् । गोविप्ररक्षार्थं शस्त्रेण युध्यमानानामभि-
मुखहतस्य सद्यःशौचमशौचाभावः । पराङ्मुखहतस्य त्रिरात्रं
अत्रैव दण्डेन युध्यमानानामभिमुखहतानामेकरात्रम् ।

पराशरः—

ब्राह्मणार्थे विपन्नानां दण्डिनां गोपहेषु च ।

आहवेषु विपन्नानामेकरात्रमशौचकम् ॥

अत्र दण्डिनामिति त्रिष्वपि सम्बध्यते । संयामेऽपि दण्डेन युध्य-
मानानां मरणे एकरात्रमिति । प्राणत्यागेनऽपि परोपकाररूप-
प्राणसंचं कर्तुमिच्छतां मरणे सद्यःशौचम्* ।

यमः—

डिब्बाशनिहतानाञ्च तथैव प्राचसन्निधौ ।

नदीष्वापदहंद्भिः सद्यःशौचं विधीयते ॥

नद्यादिभ्यो बुद्धिपूर्वं नृतानामित्यर्थः । अथाशनिहतसाहचर्यात्
सद्यःशौचपदेनाशौचाभाव उच्यते ।

अथ सद्यःशौचशब्दार्थो विविच्यते ।

तत्र अशौचाभावः स्नानमात्रापनेयाशौचश्चेति इयमेव मुनि-
वचनेषु तथैव प्रयोगदर्शनात् । तत्र चत्विजां दीक्षितानाञ्चैत्यादि
याज्ञवल्क्याद्यनेकमुनिवचनात् शौचभावार्थो दर्शितः, अत्र च
उदकादिन्नियापि नास्तीति ।

स्नानमात्रापनेयाशौचार्थस्तु यथा मनुः—

अतिक्रान्ते दशाङ्गे तु त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ।

संवत्सरे व्यतीते तु सृष्ट्वैवापो विशुध्यति ॥

अस्मिन्नेवापे शङ्कः—

अतीते सूरके स्त्रे स्त्रे त्रिरात्रं स्यादशौचकम् ।

संवत्सरे व्यतीते तु सद्यःशौचं विधीयते ॥

इति विदेशस्याग्नीचे दर्शितम् । ज्ञात्वा शुध्यन्ति गोत्रजा इति
ब्रह्मस्यतिवचनञ्च ।

अतएव दक्षेणाग्नीचस्य दशविधत्वमुक्तम् ।

यथा—

सद्यःश्रीचं तथेवाह स्याद्वचनुरहस्तया ।

षड्दश इदं दशाहस्तु पक्षो मासस्तथैव च ॥

मरणान्तं तथाचान्ये दश पक्षास्तु सूतके ॥ इति ।

ज्ञानमात्रापनेयाग्नीचे सद्यःश्रीचे तद्दिने ज्ञानमुदकदानं क्षीरं गृह-
वस्त्रशुद्धादिकञ्च कृत्वा परदिने वृषोत्सर्गश्च दानाद्येकोद्दिष्ट-
आह्वानि कार्याणि न तु तद्दिने ।

सूतके च समुत्पन्ने क्षुरकश्रेणि श्रेयुने ।

धूमोद्गारे तथा वान्ते नित्यकर्माण्यपि त्यजेत् ॥

इति कान्तिकापुराणवचनात् क्षीरानन्तरं कर्मानधिकारात् ।

श्रो भूते एकोद्दिष्टं कुर्यात् इति हारीतवचनात् ।

जह्वं दशम्या अपरेद्युस्तच्छाहम् इति वैजवापगृह्यवचनात् ।

अशोचान्ताद्वितीयेऽङ्गि शय्यां दद्याद्विलक्षणां ॥

इत्यादिमत्स्यपुराणवचनाच्च अशोचान्ताद्वितीयदिनस्यैव निर्मित-
त्वाच्च ।

तथाऽग्नीचव्यपगमे सुखात् इति विष्णुवचनेऽपि दिनान्तरेऽ-
शोचव्यपगमस्य वर्त्तमानत्वेऽपि पूर्वोपन्यस्तहारीत-वैजवाप-मत्स्य-
पुराणवचनेकवाक्यतयाऽशोचान्ताद्वितीयदिनस्यैव निर्मितत्वाप-
गमाच्च ।

तथाच—

मित्राणां तदपत्यानां श्रोत्रियाणां गुरोस्तथा ।

भागिन्यसुतानाञ्च सर्वेषां चापरैऽहनि ॥

आहं कार्यन्तु प्रथमे आत्मा कृत्वा जलक्रियाम् ॥

इत्यादिपुराणवचनं मित्रापत्यादीनामग्रेषामप्यनुष्ठानां सर्वेषाञ्च
सद्यःशौचेऽप्यपरदिने आहं विदधाति ।

व्याख्यातश्चैतद्वचनं आहविवेके-अपरैऽहनि यस्य यावदशौचं
सुप्तं तस्मादपरदिने इत्यर्थः ।

ब्रह्माय पठन्ति—

सद्यःशौचदिने कुर्याद्दशदशपिण्डान् प्रयत्नतः ।

पुत्रादिराक्षरेच्छाहमेकोद्दिष्टं परैऽहनि ॥ इति ।

एतेन सद्यःशौचे तद्दिने एव आहमित्याधुनिकानां मतं हेतु-
मेवेति विशेषतो दानकौमुद्यां विचारितमस्माभिर्हिति ।

अथ प्रकृतमनुसरामः । बुद्धिपूर्वकं नदीशस्त्रादिभिरात्मघातिनां
नाशौचं नोदकादिक्रियाश्चाह क्षाणलेयः—

यस्त्रविप्रहतानाञ्च शृङ्गिर्ददिसरीसृपैः ।

आत्मनस्त्राग्निनाश्चैव आहमेषां न कारयेत् ॥

विप्रहतानां ब्राह्मणशपविनष्टानामित्यर्थः ।

तथा कुंभपुराणे—

ब्रह्मशापहतानाञ्च नाशौचं नोदकक्रिया ॥

शस्त्रान्मिजलवज्रादिभिरदुष्टपूर्वकं देवाभरणैः* त्रिरात्रमशौचं
आवादिकञ्चाह—

आदिपुराणे—

व्यापादयेदथात्मानं स्वयं योऽभ्युदकादिभिः ।

विहितं तस्य नाशौचं नाग्निर्नाप्युदकक्रिया ॥

अथ कश्चित् प्रमादेन म्रियतेऽभ्युदकादिभिः ।

अशौचं तस्य कर्त्तव्यं कर्त्तव्या च जलक्रिया ॥

ब्रह्मपुराणे—

शृङ्गि-दंष्ट्रि-नखि-ध्याल-विष-बह्नि-स्त्रिया जनेः ।

आदरात् परिहर्त्तव्यः कुर्वन् क्रौड़ां सृतस्तु यः ॥

नागानां विप्रियं कुर्वन् दग्धश्चाप्यथ विद्युता ।

निगृह्यैतः स्वयं राज्ञा शौर्यदोषेण कुतश्चित् ॥

स्त्रिया परस्त्रिया क्रौड़ां कुर्वन् परपुरुषेण घातितः आवादी
चाशौचे च परिहर्त्तव्य इत्यर्थः ।

शस्त्रानुमत्या बुद्धिपूर्वसूतानामपि त्र्यह्नाशौचम् आवादिकञ्चाह—

बृहदारण्यकः—

वृषः शौचस्मृतैर्लुप्तः प्रत्याख्यातमिषक्क्रियः ।

आत्मानं घातयेद्यस्तु भृशमन्वयशनादिभिः ॥

* क पुराणे—त्रिरात्रमिति वक्ष्यते कर्तुं पूर्वमपि शृङ्गादिभिः क्रौड़ां कुर्वन्
सूतानां नाशौचं नोदकक्रिया । इत्यधिकः पाठः । ०

तस्य त्रिरात्रमाशौचं द्वितीये त्वस्त्रिसंख्यः ।

तृतीये तूदकं कृत्वा चतुर्थे स्नातमिष्यति ॥ १

श्वसनादिप्रवेशे यदि देवाज्जीवनं भवेत्तदा पञ्चाङ्गाविनि मरश्च-
पि त्रिरात्रम् ।

प्रथादिपुराणे —

ईदृशं मरणं येषां जीवितश्चेत् कश्चिद्वेत् ।

अशौचं स्नात् चण्डं तेषां बन्धानलङ्घते तथा ॥

जीवता-मध्येषामङ्गत-प्रायश्चित्तानां सर्व्वलोकासंगृहीतत्वमाह
शमः—

जलान्मुह्यन्मन्त्रैः प्रव्रज्यामशनश्च्युताः । २

विष-प्रपतन-प्राय-शस्त्रघात-च्युताश्च ॥ ३

सर्व्वे ते प्रत्यवसिताः सर्व्वलोकबहिष्कृताः ।

चान्द्रायणेन शुध्यन्ति तंस्तत्तच्छुद्धयेन वा ॥

प्रव्रज्या सञ्चासः तस्माद्भ्रष्टाः, अमशनं मरणपर्य्यन्तं, सङ्कल्पिता-
हारत्वागः प्रायो महापथगमनम् ।

काश्यपः —

अमशनमृतानाममशनमृतानां अग्निजलप्रविष्टानां शृगुपात-
संघामदेशान्तरमृतानां त्रिरात्रेण शुद्धिः ।

शास्त्रानुमेत्याऽमशनमृतानां अग्निजलमग्निशृगुपात[मृतानां
रमादादेव] संघामे पराङ्मुखमृतानां देशान्तरमृतानमिष्टौचात्परं
प्रवचे त्रिरात्रेणैतत्पर्य्यः ।

तथा—

प्रमादादपि निःशङ्कः *स्वकस्माद्विधिचोदितः ।

शृङ्गि-दंष्ट्रि-नखि-व्याल-विष-विद्युज्जलान्निभिः ॥

चण्डालैरथवा ज्वारेर्निहतो यत्र कुत्रचित् ।

तस्याशौचादिकं कार्यं यस्मान्न पतितस्तु सः ॥

इति ब्रह्मपुराणवचने शृङ्गि दंष्ट्रि नखि व्याल विष विद्यु-
ज्जलान्निभिः प्रमादात्सृष्टानामशौचस्य कर्त्तव्यत्वमात्रे विहिते—

सिंहव्याघ्रादिभिर्यत् हतो मृत्युमवाप्नुयात् ।

चण्डाशौचं भवेत्तस्य सर्व्ववर्णेषु नित्यशः† ॥

इति व्यासब्रह्मचर्यात्—

अशौचं स्वीत् चण्डं तेषां वज्रानलहते ब्रथा ।

इत्यादिपुराणवचनाच्च—

प्रमादेन सिंहव्याघ्रादिहतानां विद्युहतानाञ्च चण्डाशौचे
निर्णीते जलान्ग्यादिभिः प्रमादसृष्टानामपि चण्डाशौचं साह-
चर्य्येण ब्रह्मपुराणवचनस्य चण्डाशौचपरत्वादपमृत्युत्वेन तुल्यत्वाच्च ।
एतेन सहोचे प्रमाणाभावात् जलादिषु प्रमादसृष्टानां सम्पूर्ण-
शौचमिति रुद्रधरलिखितमग्रचेयम् ।

यत्तु—

जातिकालस्य पार्श्वक्यमपमृत्यौ ह विद्यते ।

दोहात्परमशौचमर्त्तु कर्त्तव्यं तच्च निश्चितम् ॥

* स्व पुस्तके—तस्माच्च विधिचोदितः ।

† स्व पुस्तके—सर्व्ववर्णेष्वपि निःशङ्कः ।

इति पठन्ति तदमूलं समूलत्वेऽपि—

मनुष्यादेव कर्त्तव्यं संयोगो यस्य नाम्निना ।

दाहादूर्ध्वमग्नौचन्तु यस्य वैतानिको विधिः ॥

इति शङ्खवचनैकवाक्यतया साम्नेरपमृत्युविषयं वैतानिकमग्नि-
होत्रम् । सिंहव्याघ्रादिभिः क्षते कृते तेनैव क्षतेन समदिनाभ्यन्तरे
मरणे त्रिरात्रं ततः परं सम्पूर्णाग्नौचम् ।

यथा वृहस्पतुः—

क्षतेन म्रियते यस्तु तस्याग्नौचं भवेद्विधा ।

आसप्ताहात्त्रिरात्रन्तु दशरात्रमतः परम् ।

अथ ब्राह्मणानामङ्गतप्रायश्चित्तानां पतितत्वाद्योदकक्रिया । षोडश-
हाविंशतिचतुर्विंशतिवर्षपर्यन्तमकृतोपमयना ब्राह्मणक्षत्रियवैश्या
ब्राह्म्याः ।

यथा याज्ञवल्करः—

आषोडशाच्च हाविंशाच्चतुर्विंशाच्च वत्सरात् ।

ब्रह्मक्षत्रविशां काल औपनायनिकः परः ॥

अत ऊर्ध्वं पतन्त्येते यथाकालमसंस्कृताः* ।

सौवित्रीपतिता ब्राह्म्या ब्राह्म्यस्तोमादृते क्रतोः ॥

विष्णुः—

आत्मत्वार्गिनः पतिताश्च नग्नौचोदकभागिनः† ॥

* न पुनरुदे—सर्ववर्षपर्यन्तमुक्तः ।

† न पुनरुदे—नग्नौचा ओदकभागिनः

याज्ञवल्क्यः—

न ब्रह्मचारिणः कुर्युर्दकं पतिता न च* ।
पाषण्डमाश्रिताः स्तेना न ब्राह्म्या न विकर्म्मिणः ॥
आचार्यादिव्यतिरिक्तानामिव ब्रह्मचारिणे निषेधः ।

यथा मनुः—

आचार्यं स्नुषापाध्यायं पितरं मातरं गुरुम् ।
निर्हृत्यापि व्रतो प्रेतं न व्रतेन विमुञ्चते ॥
विकर्म्मिणः भालस्यात् त्यक्तनित्यक्रिया इत्यर्थः ।

मनुः—

वृथासङ्गरुजातानां प्रव्रज्यासु च तिष्ठताम् ।
आत्मनस्त्रागिनाश्चैव निवर्त्ततोऽदकक्रिया ।
पाषण्डमाश्रितानाञ्च चरन्तीनाञ्च कामतः ।
गर्भभर्त्तृदुष्टाश्चैव सुरापीनाञ्च योषिताम् ॥
अपक्वष्टवर्णेनोत्प्लुष्टवर्णस्त्रीषु जाता वृथासङ्गरजाताः ।

जाबालः—

दुभिचे राष्ट्रसम्पाते शस्त्र गो-ब्रह्म-घातिते ।
पतितेऽनशने प्रेते विदेशस्थे शिशौ न च ॥
सन्मुखयुक्ते शस्त्रेण घातिते गवा ब्राह्मणैश्च घातिते विदेशस्थे संवत्-
सरात् परं दुते शिशावजातदन्ते च नाशौचमित्यर्थः ।

* अ युक्तश्चि—पतितस्तु च ।

† अ युक्तश्चि—निर्वर्त्तितो— ।

आदिपुराणे—

परदारान् हरन्तश्च क्रोधात्* तत्पतिभिर्हताः ।
 असमानैश्च सहोर्ध्वबाष्पाकाद्यैश्च विपद्यम् ॥
 छात्वा ते मिहतास्तांस्तु चष्पासादीन् समाचिताः ।
 गराग्निविषदाद्यैव पावण्याः क्रूरबुद्धयः ॥
 क्रोधात् प्रायं विषं बह्विं ग्रन्थसुहृन्मनं जलम् ।
 गिरिवृक्षप्रपातं वा ये कुर्वन्ति नराधमाः ॥
 कुशिल्यजीविनः स्तेनाः शूनालङ्कारकारिणः ॥
 सुखे भगाश्च ये केचित् क्लृप्तप्राया नपुंसकाः ॥
 नृपदंष्ट्रहता ये च ये च वै नृपान्मर्हताः ।
 महापुतकिनी ये च पतितास्ते प्रकीर्तिताः ॥
 पतितानां न दाहः स्वात् नाख्येष्टिर्नास्त्रिसहयः ।
 नचान्युपातः पिच्छो वा कार्यं त्रांसादिकं कश्चित् ॥
 एतेषां पतितानाञ्च यः करोति विमोहितः ।
 तप्तकण्टकद्वयेनैव तस्य शुद्धिर्न चान्यथा ॥

*[स्वावरजसमभिदेन गरविषयोवृत्तिः] क्रूरबुद्धयो नित्यं पराप-
 कारिणः, प्रायमनमनं, स्तेनाः चौर्यशीलाः, शूना बधस्त्रानं
 तदलङ्कारकारिणस्तदधिकता इत्यर्थः एषां नाशोचःमित्यर्थः ।

* च बुद्धये—हेषात् ।

+ च बुद्धये [] प्रजितमो नास्ति ।

ः नोदकक्रियेति बुद्धयश्चाटः ।

*[गीतम्:—

यस्य प्राधान्तिकं प्रायश्चित्तं स मृतः शुभेत् तस्मिन्नुदकादीनि
कार्याणि कुर्यात् ।

अशौचमन्त्रे विरात्रम्—इहः शौचमृतैर्लुप्त इत्यादिवचनेन
विहितमात्मघाते विरात्रदर्शनात् ।

पत्या सहसृतानां स्त्रोचामात्मघातित्वेऽपि अशौचादिकमाह]—

यमः—

यदा नारी विशेदग्निं स्वेच्छया स्वामिनां सह ।

अशौचन्तु भवेत्तस्याः स्वामितुष्यं न संशयः ॥

पिण्डदानोदकं तस्याः सह भक्षेति निश्चयः ।

अशौचमुदकं तस्याः सह भर्त्ता स्मृतं यतः ॥

तिथ्यन्तरमृतायास्तु द्रव्यक्-आहं न विद्यते ॥

तथाच पठन्ति—

पत्युर्भिन्नतिथौ साध्वी पत्या सह मृता च या ।

तस्यामाद्यादिकं[†] आहं पत्युर्मृततिथौ भवेत् ॥

अत्र च यदा नारी विशेदग्निं स्वेच्छया पतिना सहेति यमवचनात्
पुत्रादिभिः पित्रादिभ्योऽग्नौ दत्ते पञ्चाशितामारुह्य तदग्निप्रवेशनं
कार्यं न तु पत्या सह चितामारुढाया एकचैवान्निदानं जीवन्त्या
अग्निदानेन पुत्रादीनां मातृवधस्त्रीवधप्रसङ्गादिति ।

* च इत्युक्ते. [] त्रिङ्गिताद्यो नास्ति ।

† च इत्युक्ते. तस्या माद्यादिकम् ॥

रजस्रसादिभिस्तु सहसरसं न कार्यम् ।

यथा वृहस्पतिः—

बाससम्बर्चनं त्यक्त्वा बासापत्न्या न गच्छति ।
रजस्रसा सूतिका च रवेद् गर्भश्च गर्भिणी ॥

तथा वृहन्नारदीयपुराणे—

बासापत्न्याश्च गर्भिणीं दृष्ट्वा दृष्टवस्तथा ।
रजस्रसाः सूतिकाश्च नारोहन्ति क्षितां शुभे ॥

तथानुगमनमाह व्यासः—

देवान्तरं मृते तस्मिन् साध्वी तत्पादुक्कादयम् ।
निधायोरसि संशुद्धा प्रविशेज्जातवेदसम् ॥
ऋग्वेदवादात् साध्वी स्त्री न भवेदात्मघातिनी ।
व्रज्यायौ चे निवृत्ते तु श्राद्धमाप्नोति शुद्धवत् ॥
साध्वी स्त्रीत्यनेनासाध्वीनामनुगमनं निविष्टम् ॥

मन्त्रिणः—

दंष्ट्रितं चान्यदेयस्त्वं मृतं श्रुत्वा पतिव्रता ।
स्मारोहति दीप्तान्मौ तस्याः सिद्धिं निबोधत ॥
यदि प्रविष्टो नृत्वं बहः पाशैः सुदारुणैः ।
व्यासप्राज्ञो यथा व्यासं बलादुद्धरति विसात् ॥

अनुसूय - सुहृन्मरचनिषेधात् ॥

तद्वर्त्तारमादाय दिवं याति पतिव्रता ।
 तत्र सा भर्तृपरमा स्तूयमानाऽप्सरोगणैः ॥
 क्रीडते पतिना सार्धं यावदिन्द्रास्तुह्यं ॥
 ब्राह्मणा तु सहमरणमिव कार्यं नानुगमनम् ।

यथा गीतमः—

पृथक् चित्तिं समाह्वय न विप्रा गन्तुमर्हति ॥

व्यासः—

मृतानुगमनं नास्ति ब्राह्मणा ब्रह्मयासनात् ।
 इतरेषाम् तु वर्णानां स्त्रीधर्मीऽयं व्यवस्थितः ॥

भरद्वाजः—

या स्त्री ब्राह्मणजातीया मृतं पतिमनुव्रजेत् ।
 साध्मघातेन न स्वर्गमाप्नोति वा पतिं नयेत् ॥

फलमाह चण्डिकाः—

भ्रमणानं नीयमानन्तु भर्तारमनुयाति या ।
 पदे पदेऽश्वमेधेन यजते नात्र संशयः ॥
 तिस्रः कोट्योऽर्धकोटी च यानि क्षोभानि मानवे !
 तावन्मन्त्रानि सा स्वर्गे भर्तारं याऽनुगच्छति ॥
 मादकं पैत्रकञ्चैव यत्र कन्या प्रद्वीयते ।
 पुंनान्ति त्रिकुलं भारी भर्तारं याऽनुगच्छति ॥
 तत्र सा भर्तृपरमा परा परमलालसा ।
 क्रीडते पतिना सार्धं यावदिन्द्रास्तुह्यं ॥

ब्रह्मज्ञा वा कृतज्ञो वा भिषज्ञो वापि यो नरः ।

तुं वै पुनाति भर्तारमित्याङ्गिरसभाषितम् ॥

तथायं विधिः पुत्रादिभिरज्जिदाने कृते ज्वलिते चिताग्नीं ज्ञात्वा-
चम्य प्राङ्मुखोभूय सङ्कल्पं कुर्यात्—

अद्येत्यादि कुलत्रयोदशपूर्वक-भर्तृगताग्नेवपापक्षय-चतुर्हमेन्द्र-
कालावच्छिन्नपतिसहितस्वर्गलोकवास-कामनया भर्तृसम्बन्धि-
चिताग्नीं प्रवेद्यमहं करिष्ये । इति सङ्कल्प्य—अष्टौ लोकपालान्
साक्षिणः ज्ञात्वाऽग्निं त्रिःप्रदक्षिणीकृत्य प्रविशेत् ।

यत्र च पत्युर्गङ्गामरणादिना वैकुण्ठप्राप्तिः तत्रेदृशं वाक्यम्—
अद्येत्यादि गङ्गामरणादिना पतिप्राप्तलोकप्राप्तिकामनया भर्तृ-
सम्बन्धिचिताग्नीं प्रवेक्ष्ये इति ।

यथा श्रीभागवते—

सैषा नूनं ब्रजत्यूर्ध्वमनु वैष्णवं पतिं सती ।

पश्यतास्मानतीत्यादिर्दुर्विभाष्येन कर्माणां ।

सुवतीष्मरस्त्रोषु पत्युर्लोकं गता बधूः ॥

यं वै चात्मविदां धूर्ध्वीं वैष्णवं प्रापाद्युताग्रयः ।

अथ प्रसङ्गादधिकारिणो निरूप्यन्ते ।

तत्र मरौचिः—

मृते पितरि पुत्रेण क्रियाः कार्या विधानतः ।

बहवः सूर्यदा पुत्राः पितुरेकचवासिनः ॥

सर्वेषाम् मृतं कृत्वा ज्येष्ठेनैव तु यत् कृतम् ।

द्रव्येण चाविभक्तेन सर्वैरेव कृतं भवेत् ॥

पुत्रेष्वेव विशेषात् सर्वेषामधिकारः । एकवचनत्वविवक्षितं सर्वैरेव
कृतं भवेदिति वक्ष्यमाणत्वात् ।

प्रमीतस्य पितुः पुत्रैः आहं देयं प्रयत्नतः ।

इति बृहस्पतिवचनाच्च—

सर्वेषां पृथगनुष्ठानप्राप्तावाह बहवः स्युरिति । ज्येष्ठस्यात्र
सर्वपेक्षया प्रथोत्पन्नो ग्राह्यः तस्यैव पितृवर्णपरिशोधकत्वेन
सर्वोत्तमत्वात् ।

मनुः—

ज्येष्ठेन जातमात्रेण पुत्रीभवति मानवः ।

पितृणामनृण्येव स तस्मात्तन्मुहति ॥

एवञ्चूतज्येष्ठाभाज्ञेऽप्यपृथगेव आहं लघुहारीतः—

सपिण्डीकरणान्तानि यानि आह्वानि योद्धव्यं ।

पृथङ्गैव सुताः कुर्युः पृथक्द्रव्या अपि क्वचित् ॥

किञ्चापेक्षिकज्येष्ठ एव कुर्यादिति प्राञ्चः ।

कूर्तुरनियम इति आहविवेकः ।

एकत्रवासिन इत्यनेन प्राप्ते द्रव्येषु चाविभक्तने इति ग्रहणात्
विभक्तधनानामपि पुनःकृतसंज्ञेयणादविभक्तने आहीयद्रव्येणा-
पृथगेव आहं दर्शितम् ।

ततश्च द्रव्यार्पणानुमतिभ्यां ज्येष्ठहारा आहनिष्पादनेन सर्वैरेव
आहं कृतं भवेत् प्रत्यवायपरीहारादिफलसिद्धिः* स्वादित्यर्थः ।

अथ पूरकपिण्डदानं पुनर्नावर्तनीयमिति हारस्तत्कारः ।

वाचस्पतिमिश्र-विशारदादयस्तु—

पुत्राणां नियताधिकारित्वेनाकरणे प्रत्यवायात्—

असगोत्रः सगोत्रो वा यदि स्त्री यदि वा पुमान् ।

प्रथमेऽहनि यो दद्यात् स-दशाहं समापयेत् ॥

इति वचनेनैव प्रथमपिण्डदाता दशाहं यावत् समापयेदेवेत्यव-
गम्यते न त्वन्यो न दद्यादिति तत्स्वार्थः ।

एवञ्च—

प्रथमेऽहनि यो दद्यात् प्रेतायाहं समाहितः ।

यन्मात्रवस्तु चान्येषु स एव प्रददात्यपि ॥

इत्यादिपुराणवचने एवकारोऽभिन्नक्रमे सोऽपि दद्यादेवेत्यर्थः
अन्यथाऽपिग्रन्थो व्यर्थः स्यात् ।

* च पुनर्ये—प्रत्यवायपरिहारः स्यात् ।

अथ वासिष्ठमहर्षिणाऽधिष्ठितेन भरतेन दत्ते पूरकपिण्डे श्रीरामेन च पुनः पिण्डो दत्त इति रामायणे वाल्मीकिमहर्षिर्वर्णितं सङ्गच्छते ।

यथा—

ऐङ्गुदं वदरोचित्रं पिण्याकं दर्भसंक्षरे ।

न्युप्य रामः स दुःखार्तं इदं वचनमब्रवीत् ॥

इदं भुङ्क्ष्व महाराज इङ्गुदीफलसंयुतम् ।

यदन्नः पुरुषो राज्ञस्सदृचाः पिबदेवताः ॥ इति ।

अतः पिण्डदानमारभ्य सर्व्वकर्म ज्येष्ठेनापि पुनः कार्य्यमिति-
समीचिनमित्याहुः ।

एवञ्च ज्येष्ठस्याप्यपाटवाद्यशक्तौ देशान्तरस्थितौ वा तदानी-
मधिकारिणा कनिष्ठेन स्वयमकरणे प्रत्यवायात् कृते आद्ये द्रव्या-
र्पणानुमतिविधानाभावेन प्रत्यवायपरोक्षारस्याजातत्वात् पाटवादी
भूते पुनर्ज्येष्ठेन कर्त्तव्यमेव ।

ब्रह्मासु—चिरकालीनापाटवसम्भावनायां द्रव्यार्पणानुमती
स्वयं विधाय कनिष्ठद्वारापि कार्य्यम् ततः पश्चात्पाटवे ज्येष्ठेन
पुनर्नावर्तनीयमित्याहुः ।

एतच्च अपृथगनुष्ठानं सपिण्डीकरणपर्य्यन्तं तत्परन्तु विभक्त्याना-
मविभक्त्यानामपि पृथगेव सावत्सरिकञ्चाहम् ।

यथा व्यासः—

अथैकैः संवत्सरात् ज्येष्ठः आहं कुर्यात्समेतः च ।

अहं सपिण्डीकरणात् सर्व्वे कुर्य्युः पृथक् पृथक् ॥

यच्छ्राव्यं ज्येष्ठः समेतः कुर्यात्तथाह सर्व्वेऽन्विताहम् सपिण्डी-

करत्वात्वरं सर्वे अविभक्ताः अपि पृथक् कुर्युः । अमावस्यादिकान्तु
अविभक्तानामप्युपगीव विभक्तानान्तु पृथगीव ।

यथा वृहस्पतिः—

एकपाकेन वसतां पितृदेवहिंजार्धनम् ।
एकां भवेद्विभक्तानां तदेव स्याद्गृहे गृहे ॥

तथा च शङ्खः—

अविभक्ता विभक्ता वा कुर्युः आहमदैवतम् ।
मघासु च ततोऽन्यत्र नाधिकारः पृथग्विना ॥
अदैवतं सांवत्सरिकश्राद्धं मघाश्राद्धश्च पृथगीव सर्वे कुर्युः ।
ततोऽन्यत्रामावस्यादौ पृथग्भूतं विभक्तं विना सर्वेषां नाधिकारः
किन्त्वेकस्यैव विभक्तानान्तु पृथगीवेत्यर्थः ।
एकोद्दिष्टान्तु कर्त्तव्यं पांकेनैव सदा स्वयम् ।
इति लघुहारीतेन स्वयमेव इत्यनेनान्यद्वारा निषेधाच्च ।

तथा—

नास्मात् परतरः कालः श्राद्धेष्वन्यत्र वर्त्तते ।
• यत्र साक्षात् पितरो गृह्णन्त्यनृतमुत्तमम् ॥
इति ब्रह्मपुराणे साक्षादनृतपदानुवादेन स्वयमनुष्ठानस्यैव युक्त-
त्वाच्च । श्राद्धचित्तामणि-निर्णयानुतादौनामप्येवं मतम् । श्रिष्टा-
चारोऽपीदृश एव ।

श्राद्धविवेके तु सपिण्डनोत्तरसकलश्राद्धानां विभक्तस्य पृथग-

गुह्यनियमः, अविभक्तानामनियमः किन्तु घृथगुह्याने फलानि
शय इत्युक्तम् ।

ऋष्यशृङ्गः—

पुत्रेषु विद्यमानेषु भान्यं वै कारयेत् स्वधाम् ।

अत्राविशेषाद्भवचनाच्च द्वादशविधपुत्राणामेवाधिकारः ।

तत्र याज्ञवल्करः—

शौरसो धर्मपत्नीजस्तत्समः पुत्रिकासुतः ।

चेचजः क्षैत्रजातसु सगोत्रेणेतरेण वा ॥

गृहे प्रच्छन्नं उत्पन्नो गूढजसु सुतः स्मृतः ।

कानीनः कन्यकांजातो मातामहसुतो मतः ॥

अक्षतायां क्षतायां वा जतः पौनर्भवः सुतः ।

दद्यान्माता पिता वा यं स पुत्रो दत्तको भवेत् ॥

क्रीतसु ताभ्यां विक्रीतः कृत्रिमः स्यात् स्वयङ्कृतः ।

दत्तात्ता तु स्वयंदत्तो गर्भभिन्नः सङ्गोदजः ॥

उत्सृष्टो गृह्यते यस्य सोऽपविद्धो भवेत्सुतः ।

पिण्डदोऽग्रहरक्षैषां पूर्वभावे परः परः ॥

सजातीयेष्वयं प्रोक्तस्तनयेषु मया विधिः ॥

धर्मपत्नी, स्वयमुत्पादित शौरसः ।

विष्णुः-स्वक्षेत्रे स्वयमुत्पादितः प्रथम इति ।

य इत्येव—गर्भविधः ।

अत्र परिचीतचक्रियावेक्षाशुद्धांशमीरसत्वेऽपि नाधिकारः—

सजातीयेष्वयं प्रोक्तस्तनूषु मया विधिः ।

इत्युपसंहारश्चावसनात् । अतएवं आदिपुराणेऽधिकारि-
प्रकरणे सपिण्डाद्यभावे अत्यन्तापत्तुपप्लेषामधिकार उक्तः ।

यथा—

ब्राह्मणस्त्ववर्णानां न करोति कदाचन ।

कामाक्षोभाङ्गाशोहात् कृत्वा तज्जातितां व्रजेत् ॥

पुत्राः कुर्वन्ति विप्राय अत्रविट् शूद्रयोनयः ।

स तादृशेभ्यः पुत्रेभ्यो न करोति कदाचन ॥

तत्सम इति—

अस्यां यो जायते पुत्रः स मे पुत्रो भवेत् ।

इतिवाचाऽभिसन्धिना वा नियम्य या दृष्टा सा पुत्रिका तत्सम
औरससम इत्यर्थः । अत्र पुत्रिकाभावे तत्पुत्र इति बोध्यम् ।

ब्रह्मसूत्रः—

आन्ध्रं विना यथा तैलं सन्निः प्रतिनिधीकृतम् ।

तथैकादशपुत्राश्च पुत्रिकौरसयोर्विना ॥

गुर्वाक्षया यस्य क्षेत्रे जनितः स तस्य क्षेत्रजः । मातामहसुत इति
बोद्धुमपि पुत्रान्तरागुप्ते स एव पुत्रः ।

ब्रह्मपुराणे—

अदत्तायान्तु यो जातः सर्वर्षेण पितुर्गृहे ।

स कानोर्नः सुतस्तस्य यस्य सा दीयते पुनः ॥

असतायां सतयोभ्यां वा पुनरुदायां जातः पौनर्भवो जनकपुत्रः ।

ताभ्यां मातापितृभ्यां पुत्रार्थं विक्रीतः । यथा मनुः—

क्रीणीयाद्यस्त्वपत्न्यार्थं मातापित्रोर्यमन्तिकत्वात् ।

दत्तात्मेति मनुः—

मातापितृविहीनो यस्यस्त्री वा स्यादकारणात् ।

आत्मानं संसृज्येद्यत्नौ स्वयंदत्तः स उच्यते ॥

गर्भेण सहोदरा या तद्वर्जिताः सहोदराः । एषां सजातीयानामेव पुत्राणां साक्षादधिकार एव क्रमः । द्रव्यानुमतिद्वारा तु सर्वेषां युगपदधिकारोऽस्त्येव ब्रह्मस्यतिवचने ऋष्यशृङ्गवचने च पुत्रत्वाविशेषेषु प्रतिपादनात् बहुवचनाच्च ।

यस्तु—

पौरसः क्षेत्रजश्चैव पुत्रिकापुत्र एव च ।

इत्यादिनारदवचनं तद्वर्णनमात्रपरं न तु क्रमपरम् । एषामभावे पौत्र-प्रपौत्रयोः क्रमेणाधिकारः “पुत्रः पौत्रः-प्रपौत्रो वा” इति वक्ष्यमाणविष्णुपुराणवचनात् धनहारित्वाच्च ।

तदभावे पत्न्याधिकारमाह शङ्खः—

पितुः पुत्रेण कर्त्तव्या पिण्डदानोदकक्रिया ।

तदभावे च पत्नी स्यात्तदभावे सहोदरः ॥

पत्न्योः सत्त्वावे अपुत्राया एव अधिकारः ।

यथा व्यासः—

अपुत्रा स्त्री यथा पुत्रः पुत्रवत्त्वपि भर्त्सरि ।

दद्यात्पिण्डं जलञ्चैव जलमाचनन् पुत्रिणी ॥

तदभावे सङ्गोदर इत्यत्र दुहित्रभावेऽपीति बोद्धव्यम् पत्नी दुहि-
तरश्चेति श्राद्धवत्त्वेन पत्न्यनन्तरं धनाधिकारप्रतिपादनात्तस्य
सोपकारकत्वव्याप्यत्वात् पिण्डदानादिकसोपकारः ।

मनुः—

अङ्गादङ्गात्सम्भवति पुत्रवदुहिता नृणाम् ।

तस्यामात्मनि तिष्ठन्वा कथमन्यो हरेद्वनम् ॥

भरद्वाजः—

दुहिता पुत्रवत्कुर्यान्मातापित्रोस्तु संस्कृता ।

अत्र चादत्तायाः सङ्गोदरत्वादभावे दत्ताऽधिकारिणीति ।

कथित्दुहित्वनन्तरं दौहित्राधिकारः पार्ष्वपिण्डदातृत्वेन
भ्रातृतो बलवत्त्वादित्याह । तत्र—

पुत्राभावे सपिण्डास्तु तदभावे सङ्गोदकाः ।

कुर्युरेतं विधिं स्वस्य पुत्रस्यापि सुतासुताः ॥

इति ब्रह्मपुराणे पुत्रस्वाप्यात्मनश्च सुतायाः सुता दौहित्रा एतं
दाहादिकं विधिं कुर्युरिति समानोदकाभाव एव दौहित्राधि-
कारप्रतिपादनात् गोत्ररिक्त्यानुगः पिण्ड इति मनुवचनान्
संशये गीत्रस्यैव पिण्डदानप्रयोजकत्वावगमाच्च ।

*आहविन्तामणौ च सकुल्याभाव एव दौहित्राधिकारः पार्ष्व-
पिण्डदानस्य पत्नीदुहित्ववदकिञ्चित्कारत्वेन सकुल्यतया सम्बन्धो-
त्कर्षादित्युक्तम् ।

* न पुन्ये आहविन्तामणौ नास्ति ।

आहविवेकेऽपि—

मातामहानां दौहित्राः कुर्वन्त्यहनि चापरे ।

तेऽपि तेषां प्रकुर्वन्ति द्वितीयेऽहनि सर्व्वदा ॥

इत्यादिपुराणवचनेन मततामहाधिकारतुल्यतया प्रतिपादनात् सकुल्याभावे दौहित्राधिकारो व्यक्तीकृत इति । नानुजस्य तथा-
यज इति छन्दोगपरिशिष्टवचनं कनिष्ठभ्रातृसङ्गावविषयम् ।

आदिपुराणे—

आतुर्भाता स्वयश्चक्रे तन्नार्थ्या चेन्न विद्यते ।

तस्य भ्रातृसुतश्चक्रे यस्य नास्ति सहोदरः ॥

अत्र सहोदरीभावे तत्सुताधिकारकथनात्सदभाव एव सपत्नभ्रातृ-
तत्पुत्रयोः क्रमेणाधिकारस्तयोरपि भ्रातृभ्रातृपुत्रशब्दार्थत्वात् ।
भ्रातृपुत्राभावे पिता-पुत्रो भ्राता पिता वापीति प्रचेतोवचनात् ।
तुल्यन्यायात्मातापि । सर्वाः पितृपत्न्यो मातर इति स्मरणा-
द्विमातापि । न पुत्रस्य पिता कुर्यात् इति परिशिष्टवचनं
पत्न्यादिसङ्गावविषयम् । ततः पितृतुल्यन्यायात् पितामहः । ततः
श्रुषा 'श्रुषादेसु श्रुषा चैव' इति शङ्खवचनात् । तदभावे
सम्बन्धसन्निकर्षमपेक्ष्य सपिण्डास्तदभावे समानोदकास्तदभावे
दौहित्रा इति प्रागुक्तं तदभावे मातृसपिण्डाः ।

यथा गोतमः—

पुत्राभावे सपिण्डाः समानोदकाश्च मातृसपिण्डा वा शिष्या
वा तदभावे ऋत्विगाचार्य्यौ ।

अत्र मातृसपिण्डेष्वपि सम्बन्धसन्निर्वाहोऽपेक्षणीयः प्रथमो

मातामहः ततो मातुलः ततोऽन्ये मातृसुपिण्डास्तदभावे मातृ-
समानोदका वक्ष्यमाणाः । [ततो जामातृश्चश्वशुरयोः परस्परम् ।
आदिपुराणे—

जामातुः श्वशुराः कुर्युस्तेषां तेऽपि च संयताः ।]

मित्राणां तदपत्यानां श्रोत्रियाणां गुरोस्तथा ।

भागिनेयसुतानाञ्च सर्वेषां परेऽहनि ॥

अपरेऽहनि इति यस्य यावदशौचन्तस्य द्वितीयदिने आहं कार्य-
मित्यर्थः । स्त्रियासु पुत्र-पौत्र-प्रपौत्राभावे कन्या—

दुहिता पुत्रवत् कुर्यान्मातापित्रोस्तु संस्कृता ।

इति भरद्वाजवचनात् धन्यद्वयाधिकाराच्च । तदभावे सपत्नी-
पुत्रस्तस्यापि पुत्रत्वस्मरणात् ।

यथा यमः—

बन्धुनामेकपत्नीनामेका चेत् पुत्रिणी भवेत् ।

सर्व्यास्तास्तेन पुत्रेण प्राञ्च पुत्रवतीर्मनुः ॥

अत्र तेन पुत्रेणेत्यनेनैतदर्थमेव तस्य पुत्रत्वं पुत्रवतीरित्यनेन तु
सपिण्डमार्थं तस्याः पुत्रिणीत्वज्ञातिदिश्यते । तदभावे पति-
स्तदभावे क्षुषा ।

ग्रहः—

भार्यापिण्डं पतिः कुर्यात् भर्त्रे भार्या तथैव च ।

श्वशुरादेश्च क्षुषा चैव तदभावे द्विजोत्तमः ॥

आदियहनात् मशुरस्य च ।

1712

न भार्यायाः पतिर्दद्यादिति कात्यायनवचनं दुहितृ-सपत्नी-
पुत्रसद्भावविषयम् । सुंषाभावे पुंवत्सपिण्डसमानोदकादयः ।
सर्व्याभावे द्विजीत्तमः कृपया कुर्यात् । एतच्च सजातीयविषयम् ।
आदिपुराणे—

ब्राह्मणस्त्वन्यवर्णानां न करोति कदाचन ।

कामाक्षीभाद्रयाश्वोक्षात् कृत्वा तज्जातितामियात्* ॥

पुत्राः कुर्वन्ति विप्राय चतुर्विंशद्वयोर्नयः ।

स तादृशेभ्यः पुत्रेभ्यो न करोति कदाचन ॥

स्वमाप्ता कुरुते तेषां तेषां तस्याश्च कुर्वन्ते ॥

विष्णुपुराणे—

पुत्रः पौत्रः प्रपौत्रो वा तद्वद्वा भ्रातृसन्ततिः ।

सपिण्डसन्ततिर्वापि क्रियार्हा नृप जायते ॥

एषामुभावे सर्वेषां समानोदकसन्ततिः ।

मातृपक्षस्य पिण्डेन सम्बन्धा ये जलेन वा ॥

कुलद्वयेऽपि चोक्तत्रे स्त्रीभिः कार्य्या क्रिया नृप ।

संचातान्तर्गतैर्वापि कार्य्या प्रेतस्य वा क्रिया ॥

उत्सववन्धुरिक्यादा कारयेदवनीपतिः ।

पूर्व्याः क्रिया मध्यमाश्च तथा चैवोत्तराः क्रियाः ॥

* च दुकावे—कुर्यात् ।

† न दुकावे—मयेत् ।

चित्रकाराः क्रिया ज्ञेतास्तासु भेदान् नृपं न मे ।
 आदाहवाभ्यामुधादिस्पर्शान्तासु याः क्रियाः ॥
 ताः पूर्वा मध्यमा मासिः मास्येकोद्दिष्टमंशिताः ।
 त्रैते पिष्टत्वमापन्ने सपिण्डीकरणादनु ।
 क्रियन्ते याः क्रियाः पित्राः प्रोच्यन्ते ता नृपोत्तराः ॥
 पिष्टमाहसपिण्डेषु समानसन्निवेशया ।
 संघातान्तर्गतैर्वापि राज्ञा वा धनहारिणा ॥
 पूर्वाः क्रियन्तु कर्त्तव्याः पुत्राद्यैरेव चोत्तराः ।
 दोहिवैर्वा नरयेष्ट कार्यास्तत्तनयेस्तथा ॥
 नृताहनि तु कर्त्तव्याः स्त्रीणामप्युत्तराः क्रियाः ।
 प्रतिसंवत्सरं राजन्नेकोद्दिष्टविधानतः ॥

अत्र प्रपौत्रो वेति वाशब्दः क्रमेणाधिकारबोधनार्थः । दुहित-पत्नी-
 भ्रातृणामभावे भ्रातृसन्ततिरिति प्रागुक्तम् । एवं सपिण्डाभावे
 सपिण्डसन्ततिः समानोदक इत्यर्थः । एषां समानोदकानामभावे
 समानोदकसन्ततिः सगोत्र इत्यर्थः । तदभावे मातृपक्षस्य पिण्डेन
 जलेन च सम्बन्धमातामहसपिण्डाः समानोदकाश्च क्रमेणेत्यर्थः ।
 तदभावेऽसर्वेषां परिणीता स्त्री तदभावे शिष्यश्रुतिगाचार्या
 गौतमोक्ताः तदभावे वाचिज्यतीर्थादिकरणे मिसित्वा गतानां
 संघातानामन्तर्गतः कुक्षितदभावे शङ्कोक्तोऽसम्बन्धो द्विजोत्तमः ।
 तदभावे उक्तसम्बन्धोर्ध्वेनान्यद्वारा नृपतिः कारयेदित्यर्थः ।

‘क्रियाभेदेनाधिकारमाह—पूर्वाः क्रिया इति दाहादवधे-
रशोचान्तदिनविहितजलादिस्पर्शावस्था याः क्रियास्ताः पूर्वाः ।
मामि मासोति एकादशाहादिसर्पिणीकरणान्तप्रेतक्रियोपलक्षण-
मैतद्वक्तो करोति प्रेते, पितृत्वमापने इति सर्पिणीनोत्तराः
पार्वणसांवत्सरिकादिक्रिया उत्तराः ।

पितृमातृसर्पिणादयः पूर्वोक्ताः पूर्वा क्रियामवश्यं कुर्युः ।
मध्यमायामनियमः—उत्तरायान्तु नाधिकारः पुत्राद्यैरेव इत्येव-
कारेण व्यावर्त्तनात् । [सांवत्सरिकस्य तु* न व्युदासः तस्य
श्लोकसंख्यतया वक्ष्यमाणत्वात् ।

सर्पिणीकरणं तासां पुत्राभावे न विद्यते ।*

प्रतिसंवत्सरं कार्यमेकोद्दिष्टं नरेः क्रियाः ।

मृताहनि यथान्धायं नृणां यद्विद्बोदितम् ॥

इति मार्कण्डेयपुराणे अपुत्रपुंवदपुत्रस्त्रीणां सांवत्सरिकविधानाच्च ।]
पुत्राद्यैः पुत्रः-पौत्रः-प्रपौत्रो वेति वचनादींस्तैर्भ्रातृसन्ततिपर्यन्तै
र्दोह्यैश्च क्रमप्राप्तैर्नियमनोत्तराः कार्या एषां त्रिप्रकारक्रियास्त्रेव
नियताधिकार इत्यर्थः । तत्र भ्रातृ भ्रातृपुत्राभ्यां प्रतिसंवत्सर-
विहितैकोद्दिष्टमेव कार्यं न तु पार्व्यं पित्रादिषट्पुरुषाचानेव
पार्व्यंभीक्ष्ण्यनियमात् ।

पत्नी-दुष्टिह-कुषाणामप्युत्तरायामधिकारंमाह मृताहनीति-

* न पुत्रादे- [] चिह्नितो नास्ति ।

स्त्रीभामिति कर्त्तरि बभूव स्त्रीभिः सांख्यिकान्नाह्निक्यैव कर्त्तव्या
न तु पार्ष्वबह्विन्नाह्नादि ।

सपिण्डनस्व तु मध्यमायामन्तर्भावाच्च तत्र स्त्रीभूमधिकार-
प्रतिषेधः सपिण्डत्वेन तासामधिकारस्य वक्ष्यमाणत्वाच्च । एतत्-
सपिण्डीकरणमेकोद्दिष्टं स्त्रिया अपीति याज्ञवल्क्येन सपिण्ड-
नेकोद्दिष्टयोर्विधाननियमाच्च ।

एवञ्च क्रमेणैवाधिकारनियमात् पुत्रसङ्गावे नृतपितृकपोलस्य
दुहितुर्दौहित्रस्य च नियताधिकाराभावादैच्छिकमेव सांख्यिका-
नुष्ठानमिति ध्येयम् ।

गोद्वह्वास्तु-“दुहिता पुत्रवत् कुर्व्यात्” इति वचनात् पुत्रवत्
सांख्यिके दुहितुर्नियताधिकार इति बहन्ति ।

सप्तद्वारीतः—

एकोद्दिष्टन्तु कर्त्तव्यं पात्रेणैव सदा स्वयम् ।

सदा स्वयमेव कार्यं न तु

अभावस्यादिनियतम् प्रोक्षिते सहचारिणी ।

पत्नी तु कारयेन्नित्यमन्येनाप्युत्तिगादिना ॥

इति वचनात् अभावस्यादिवत् नृत्तिगादिद्वारा कारयितव्यम् ।
अत्र कदाचित् स्वयमग्रही गोद्वहारेव कर्त्तव्यं न नृत्तिगादि-
द्वारेति ।

यथा प्रेतक्रियां प्रकृत्य ब्रह्मपुराणि—

न कदाचित् सगोत्राय त्राचं कार्यमगोत्रजैः ।

अगोत्रजैः सगोत्रायेत्संस्मृत्वा दगोत्रजैर्होतृभूतैः सगोत्राय त्राचं

न कार्यं क्तिन्तु गोत्रजद्वारा कार्यं विशेषणस्वरसादिति आह-
विवेकः ।

अत्राधुनिक्याः—

न ब्रह्मचारिणः कुर्यात्सदकं पतिता न च ।

इति याज्ञवल्क्यानिवेधात् ब्रह्मचारिणा मातापितृभ्यां गोत्रजद्वारा
कर्त्तव्यमित्येवंपरत्नोपपत्तौ स्वयमेवेत्यस्य सङ्कोचे प्रमाणाभाव
इत्याहुः । तदगुह्यम् ।

आचार्यं स्वसुपाध्यायं पितरं मातरं गुह्यम् ।

निर्दुःखापि व्रतो प्रेतं न व्रतेत् वियुज्यते ॥

इति मनुना स्मृतकब्रह्मचारिणां* पितृमातृक्रियाकर्त्तव्यत्वोप-
देशात् । नैष्ठिकब्रह्मचारिणाम् (गुरोस्ततः) पितृमातृक्रियासुष्ठान-
विधानाभावात् कुतो गोत्रजद्वारा कर्त्तव्यम् ।

यथा ब्रह्मपुराणे—

यतेः किञ्चित् कर्त्तव्यं न चान्येषां करोति सः ।

असमाप्तव्रतस्यापि कर्त्तव्यं ब्रह्मचारिणः ॥

आहन्तु मातापितृभिर्न तु तेषां करोति सः ।

नित्यं गुह्यकुलस्य गुरोस्तु ब्रह्मचारिणः ॥

निरन्वये सपिण्डे तु हते सति दयान्वितः ।

तद्ग्रीवं पुराचीर्णा कुर्यात्तत्पितृवत्क्रियाम् ॥

नित्यं गुह्यकुलस्य नैष्ठिकस्येत्यर्थः । किञ्च पतितप्रव्रजितवत्

ब्रह्मचारिणां कर्त्तव्यधिकारनिषेधादनधिकारिभ्याम् प्रतिनिधे-
रग्राह्योत्पादगन्धया पतितादीनामपि प्रतिनिधीकरणप्रसङ्गात्
तदनधिकारे च तत्सपिण्डादीनां स्वतन्त्राधिकारप्राप्तेर्ब्रह्मचारिणां
गोत्रजद्वारानुष्ठानमाकाशकुसुममेवेति ।

अभियुक्तास्तु—

अमावस्यादेवत्तरकालकर्त्तव्यत्वविधानाभावात्तोपप्रसङ्गो अग्न्य-
हारा कर्त्तव्यत्वस्यौचित्यादेकोद्दिष्टस्तु कृष्णैकादश्यामुत्तर-
काले स्वयमनुष्ठानविधानादग्न्यया तद्विधिबाधात् सदा स्वयमिति
विधानबलाच्च स्नानुष्ठाननियमे सत्यपि चिरकालापाटवविदेश-
भग्ननादिसम्भावनाया वस्तरमभ्येऽपि कृष्णैकादश्यां स्वयं करणा-
भ्यस्तिसम्भावनायां गोत्रजद्वारा ब्रह्मपुराणवचनेन विधीयते इति
ग्राह्यविवेकस्याभिप्रायं वर्णयन्मि ।

तदयं संक्षेपः ।

श्रीरसः पुत्रिकापुत्रः जेजो गूढजः दत्तः ।

कानीनश्च पुनर्भूजो दत्तः क्रीतः स्वयं दत्तः ॥

स्वयंदत्तः सहोदोऽपविद्धो द्वादशधा सुताः ।

'पिण्डदोऽग्रहरश्चैवां पूर्वाभावे परः परः ।

सजातीयेष्वयं प्रोक्तस्तनयेषु विधिः पुनः ॥

पौत्रः प्रपौत्रः पत्नी स्वादपुत्रैवाथ पुत्रिणी ।

अदत्ता दुहिता दत्ताऽनुजो ज्येष्ठस्तयोः सुताः ॥

वैमात्रेयोऽथ तत्पुत्रः पितरौ च विमातरः ।
 पितामहः सुषा चैव सपिण्डाः सन्निकर्षतः ॥ •
 *सकुल्यायाय दौहित्रो मातामहोऽथ मातुलः ।
 मातामहसपिण्डाश्च तत्समागोदकास्ततः ॥
 भागिनियोऽथ जामाता श्वशुरः शिष्यः कृत्विजौ ।
 आचार्यश्चाप्युपाध्यायः सतीर्थश्च सखा ततः ॥
 संहतान्तर्गतः कश्चित् कृपावाञ्छ द्विजोत्तमः ।
 सर्व्वाभावे तु नृपतिः कारयेत् स्वकुटुम्बवत् ॥
 अन्यक्रियाणां संप्रोक्ताः क्रमादेतेऽधिकारिणः ।
 स्त्रीणां पुत्रोऽथ पौत्रश्च प्रपौत्रो दुहिता ततः ॥
 सपत्नीतनयः स्वामी सुषा पुंवत् परे स्मृताः ।

• क पुस्तके—सकुल्यगोत्रौ ।

अथ सपिण्डनाधिकारिणः ।

मार्कण्डेयपुराणे—

सपिण्डीकरणन्तासां पुत्राभावे न विद्यते ।

प्रतिसंवत्सरं कार्यमेकोद्दिष्टं नरैः स्त्रियाः ॥

स्यताहनि यथान्यायं नृणां यद्वदिहोदितम् ।

अत्र पुत्रपदेन सपत्नीपुत्रोऽपि गृह्यते ।

बन्धुनामेकपत्नीनामेका चेत् पुत्रिणी भवेत् ।

सर्वास्तास्तेन पुत्रेण प्राह पुत्रवतीर्मनुः ॥

इति मनुना तस्याः पुत्रिणीत्वातिदेशात् ।

अथ पुत्राभावे इत्यनेन बालदेशान्तरितपुत्राया अन्येनाप्यधि-
कारिणा सपिण्डनं कार्यमिति केचित् । तत्र

पुत्रेणैव तु कर्त्तव्यं सपिण्डीकरणं स्त्रियाः

इति लघुहारीतवचने एवकारेणान्यकर्त्तृत्वव्यावर्त्तनात् ।

तथा च पैठीनसिः—

अपुत्रायां स्यतायान्तु पतिः कुर्यात् सपिण्डताम् ।

अत्राप्यपुत्रायाः पतिमात्रकर्त्तृत्वलोपदेशाच्च ॥

हृदाच्च पठन्ति—

पतिपुत्री विना नान्यैः स्त्रियाः कार्या सपिण्डता ।

ननु, सपिण्डनाभावे पितृलोकप्राप्त्यभावात् कथं प्रत्याब्दिकं
स्वादित्वत आह नृणां पुंसां, सपिण्डनाधिकारिगृह्याणां यद्वत्सपिण्डनं

विनायिकोद्दिष्टं विहितं तथात्रापि पञ्चदशभिरेव श्रावैः पिढत्व-
प्राप्तिरित्यर्थः ।

लघुहारीतः—

पुत्रैरेव तु कर्त्तव्यं सपिण्डीकरणं स्त्रियाः ।

पुरुषस्य पुनस्त्वन्ये भ्रातृपुत्रादयोऽपि ये ॥

भ्रातृपुत्रादयस्तु—

भ्राता वा भ्रातृपुत्रो वा सपिण्डः शिष्य एव वा ।

इति तेनैव लघुहारीतेन प्रागुक्ताः ।

अत्र चाविशेषात् सपिण्डपदेन स्त्रीपुंसोर्धर्म्माददत्तदुहित-
पत्नोऽनुवादोभां सपिण्डनाधिकारः प्रतिपादितः ।

तेन पिढसमानादक दत्तदुहित दौहित्रादिभिः पञ्चदशैव
श्रावानि कार्याणि न सपिण्डनमिति ।

अत्र ज्ञेयं दौहित्रस्योत्तरक्रियायामधिकारात् सपिण्डनेऽ-
प्यधिकारमाहुः । तत्र—

लघुहारीतेन भ्रातृपुत्राणामेव नियमविधानादन्येषां पर्यु-
दस्तत्वात् । न च सपिण्डनाधीनोत्तरक्रिया सपिण्डनं विनापि
स्त्रीणामुत्तरक्रियादर्शनात् किन्तु पिढलोकप्राप्तप्रधीना सा च पञ्च-
दशश्रावैरेव स्त्रीवत् पुंसोऽपि जातेति प्रागुक्तमेवेति ।

तेन सपिण्डनाधिकारिकर्त्तव्यानां पञ्चदशश्रावानां प्रेतत्व-
परिहारपूर्वकपिढत्वप्राप्तिः फलं सपिण्डीकरणाधिकारिकर्त्त-
व्यानां षोडशश्रावानां प्रेतत्वपरिहारः फलं सपिण्डीकरणस्य
तु पिढत्वप्राप्तिरपि ।

यथा—

यस्मैतानि न दीयन्ते प्रेतत्राणानि षोडश ।

पिशाचत्वं भुवं तस्य दत्तैः आहृतैरपि ॥

विष्णुपुराणे—

प्रेते पिष्टत्वमापन्ने सपिण्डीकरणादनु ।

सपिण्डनानन्तरं हारीतः—

ततः प्रवृत्तिं वै प्रेतः पिष्टसामान्यमाप्नुयात् ।

बिन्दने पिष्टलोकश्च ततः त्राणं प्रवर्त्तते ॥

तदयं संक्षेपः ।

स्त्रीणां पुत्रः सपत्नीजः पतिः कुर्वाणः सपिण्डताम् ।

सर्वं सपिण्डाः पुत्राद्याः शिष्यः पुंसां न चेतरैः ॥

अथाशीवाप्तद्वितीयदिनविहितशुद्धौ विवेक्तव्यायां प्रसङ्गात्तम्
पूर्वैकत्वानि निर्हरणादीनि विविक्षन्ते ।

प्रसङ्गात् प्रेतकृत्यानि तन्वतो मम मङ्गलम् ।

तन्यात् सानन्दगोविन्दपाञ्चजन्यजयध्वनिः ॥

तत्रासन्नमरणं त्रैवर्णिकं नववस्त्रयन्त्रोपवीतादिभिर्भूषितं बहि-
र्गोमयोपलिप्तायां भूमौ दक्षिणाग्रान् कुशानास्तोय्यं दक्षिणा-
ग्निरसं स्थापयेत् । शुद्धन्तु गृह एव स्त्रीशूद्रौ तु विना यन्त्रोपवीतं
भूषयेत्तुलसीमालाधारणं शालग्रामशिलासन्निधानञ्च कार्यम् ।
आदिपुराणे —

त्रिदमाणो बहिन्यैः स्नाय्यः शूद्रो गृहेऽथवा ।

सकृद्यानि च भाण्डानि सर्वाणि तु समुत्सृजेत् ॥

स्पर्शार्थं समुत्सृजेत् दृष्टकृत्वा स्थापयेदित्यर्थः । अथवेति तीर्थ-
सङ्गावं शूद्रस्तीर्थनेय इति व्यवस्थितविकल्पः ।

तथा —

दुर्व्यलं स्नपयित्वा तु शुद्धचेलाभिसंहतम् ।

दक्षिणाग्निरसं भूमौ बर्हिषत्वा निवेशयेत् ॥

गङ्गादितीर्थेषु तु चातुर्वर्णिकस्यैव उदकमध्ये शरीराद्यं कृत्वा
भूमिस्पर्शोऽवश्यमेव कारयितव्यः ।

यथा विष्णुपुराणे भारतवर्षमधिकृत्य —

इतः सम्प्राप्यते स्वर्गो मुक्तिमस्मात् प्रयान्ति च ।

तिर्य्यक्तं नारकत्वञ्च याम्यत्र मनुजा मुने ॥

तु पिबित्वात्तद्दृष्ट्वा सुवर्णादिकं पापक्षयार्थं दापयेत् ।

वराहपुराणे—

दापयेत् स्नेहभावेन भूमिं देधा द्विजातिषु ।

सुवर्णं वा हिरण्यं वा यथोत्पन्नानुमाधवि ॥

तच्च लोकहितार्थाय गोप्रदानं त्रिशिष्यते ।

तथैव दीपदानेन क्षिप्रं मुच्येत कित्स्विवात् ॥

भूमीति पृथिवीसम्बोधनं देधा द्विप्रकारकं सुवर्णं काञ्चनं हिरण्यं
रजतञ्च यथाशक्ति समुच्चयेन दद्यात् ।

अग्निपुराणे—

आसन्नमृत्युना देया सवस्त्रा गीसु पूर्व्ववत् ।

यमहारे महाघोरे कृष्णा वैतरणी क्षृताः ।

तत्र प्राङ्मुखं चाक्षान्तं षडङ्गमुखं ब्राह्मणमुपवेश्य काञ्चनमग्निं
तत्सम्प्रदानञ्च गन्धपुष्पादिनाभ्यर्च्य इदं काञ्चनं तुभ्यं ददामीति
द्विजकरे जलदानं ददस्विति तैत्तिरीये वारिणा काञ्चनमभ्युक्ष्य वाम-
हस्तेन धृत्वा कुशतिलजलान्यादाय—

ॐ अथेत्यादि क्षिप्रपापप्रमोचनकाम इदं काञ्चनमर्चित-
ममुकगोत्राय अमुकशर्मणे ब्राह्मणाय तुभ्यमहं सम्प्रददे इति
द्विजकरे सकुशजलं दद्यात् ।

अङ्गीता गृहीत्वा स्वस्त्यीति वदेत् । अथेत्यादि कृतैतत्काञ्चन-
दानप्रतिष्ठार्थं दक्षिणमुमिदं रजतं पिबदेवतं अमुकगोत्रायामुक-
शर्मणे ब्राह्मणाय तुभ्यमहं सम्प्रददे इति दक्षिणां दद्यात् ।
अङ्गीता स्वस्त्युक्त्वा दक्षिणां स्पृष्ट्वा गायत्रीं कामस्तुतिञ्च
पठित्वा काञ्चनमिदं भुञ्जि देवतमिति वदेत् ।

कामसुतिसु-यसुर्वेदिनां ॐ कीडात् कक्षा भदात् कामो-
डात् कामायादात् कामो दाता कामः प्रतिग्रहीता कामैतत्ते
तव कामयता भुञ्जामहे ।

सामगानाम्—ॐ क इदं कक्षा भदात् कामः कामायादात्
कामो दाता कामः प्रतिग्रहीता कामः समुद्रमाविशत् कामेन त्वां
प्रतिगृह्णामि कामैतत्ते इति ।

एवं पितृदेवतं रजतमपि दद्यात् । रजतस्य तु काष्णदक्षिणा ।

ततः कृष्णगवौमानीय कृष्णगवीं रुद्रं ब्राह्मणञ्च गन्धादिभिः
सम्यूज्य पूर्व्ववत् द्विजकरे जलदानादिकं कृत्वा गामभ्युक्ष—

ॐ ऋष्ये वर्षति ग्रीते वा मावते वाति वा ध्रुयम् ।

दातारं द्रायतं यस्मात्तस्मादैतरणो ऋता ॥

यमहारे महाघरे कष्टः वैतरणी नदी ।

ताञ्च तत्तु ददाम्येतां कृष्णां वैतरणीं ऋताम् ॥

इति पठित्वा ॐ ऋष्येत्यादि यमहारावस्थितवैतरणीसंज्ञकनदी-
सुखसन्तरणकाम इमां कृष्णगवीं सवस्त्रामर्चितां वैतरणीसंज्ञिकां
रुद्रदेवतामसुकगोत्रायामुकशर्भे ब्राह्मणाय तुभ्यमहं सम्प्रददे
इति सकुशतिलजलपुच्छं करे दद्यात् । ग्रहीता पुच्छे गृहीत्वा
संस्तोति वदेत् । काष्णदक्षिणां गृहीत्वा गायत्रीं कामसुतिञ्च
पठित्वा गौरियं रुद्रदेवतेति वदेत् । एवं क्षिप्रकिल्बिषमोक्ष-
कामयता विष्णुदेवतं दीपं दद्यात् ।

ततो वराहपुराणोक्तमन्त्रेण संसारमोक्षकलाय वासुदेव-
मुद्दिश्य मधुपर्कं दद्यात् ।

वराहपुराणे—

प्रयागकाले च ततो मन्त्रेण विधिपूर्वकम् ।
मङ्गलिनैव दातव्यं सर्वं संसारमोक्षकम् ॥
मधुपर्कं ततो गृह्य इमं मन्त्रमुदीरयेत् ।

ॐ सङ्गच्छ मागच्छ ममैव देहे मधुपर्कं संसारमोक्षकम् । शरीरं
शिवमागन्तुरहं नित्यहस्मि शरीरशीघ्रं गृह्य लोकनाथ प्रोक्तमिमं
मधुपर्कम् । इति एष मधुपर्कः श्रीवासुदेवाय नम इति दद्यात् ।
आज्यं दधिमधून्निम्बं मधुपर्कं विदुर्बुधाः ।

वाराहे—

पुरुषो मृत्युकाले तु दत्त्वा संसारमोक्षकम् ।
एवं विनिश्चितैः प्राणैः संसारं न स गच्छति ॥

ततश्च ओमित्येकाक्षरं ब्रह्मेत्यादिना आदिनामत्रायणमुच्चैः कर्त्तुं
कार्यम् । .

तथाच ओभागवते—

अक्षयामः परं पुंसामग्नी नारायणस्मृतिः । इति ॥

ततो गतप्राचं हृतेनष्टयश्चयेत्—

छन्दोगपरिशिष्टम्—

हृतेनाभ्यक्तमाग्राभ्य सङ्गच्छं सूपवीतिनम् ।
चन्दनोक्षितसुवर्णाङ्गं सुमनोभिर्विभूषयेत् ॥

वराहपुराणे—

दृष्टतैलसमायुक्तं कृत्वा देहविशोधनम् ।
 दक्षिणाग्निरसं कृत्वा सचेतन्तु श्रवन्तदा ॥
 तीर्थस्थावाहनं कृत्वा स्नपनं तत्र कारयेत् ।
 गयादीनि च तीर्थानि ये च पुण्याः शिलोच्चयाः ॥
 कुरुक्षेत्रञ्च गङ्गाञ्च यमुनाञ्च सरिद्धराम् ।
 कौशिकीं चन्द्रभागाञ्च सर्वपापप्रणाशिनीम् ॥
 भद्रावकाशां सरयूं गङ्गाकीं पनसां तथा ।
 वैश्वञ्च वराहञ्च तीर्थं पिण्डारकं तथा ॥
 दूरधव्यां यानि तीर्थानि चतुरः सागरांस्तथा ।

इति मन्त्रेणावाह्यं स्नपयित्वा दक्षिणाग्निरसं वस्त्रपुष्पचन्दनादिभि-
 रलङ्कृतं मुख-नासादय-कर्णदय-नेत्रद्वयेषु सप्तषु स्वर्णखण्डानि
 तदभावे कांस्ययुक्तं^१ विद्रुमं वा मुखे दत्त्वा वस्त्राष्टादितमुखं
 ब्राह्मणं पूर्व्यद्वारेण शूद्रन्तु दक्षिणद्वारेण सजातीया निर्हरयुः ।
 तथादिपुराणे—

प्रेतः स्नातो वस्त्र-माख्य गन्ध-पुष्पाद्यलङ्कृतः ।
 श्मशानभूमिं नेतव्यो ब्राह्मणैरनङ्कृतैः ॥
 मुखे निधाय वा कांस्यं सुवर्णं मणिविद्रुमम् ।
 चतुर्विधेन वाद्येन कुर्युः कोलाहलं महत् ॥

* क पुस्तके—तन्नावकाशाम् ।

† क पुस्तके कांस्यं सङ्क्रामम् ।

कन्दोगपरिशिष्टे —

हिरण्यकलाव्यस्य क्षिप्त्वा क्षिद्रेषु समस्त ।

मुख्येष्वथ पिधायैर्न निर्हरेयुः सुतादयः ॥

मुख्येषु मुखसम्बन्धिषु क्षिद्रेष्वित्यर्थः ।

मनुः—

दक्षिणेन मृतं शूद्रं पुरद्वारेण निर्हरेत् ।

पश्चिमोत्तरपूर्वैश्च यथायोगं द्विजम्भनः ॥

विष्णुः—

मृतं द्विजं न शूद्रेण निर्हारेद्यच्च शूद्रं द्विजेन ।

इति द्विजसङ्घसङ्घावे शूद्रेणापि निर्हरेणमापत्कल्पः ॥

न विप्रं स्वेषु तिष्ठन्तु मृतं शूद्रेण निर्हरेत् ।

इति मनुवचने स्वेषु तिष्ठन्तिन्युपादानात् ।

यमः—

यस्मानयति शूद्रोऽग्निं तृणकाष्ठहवींषि च ।

मन्यते ह्येष धर्मोऽस्ति स चाधर्मेण लिप्यते ॥

वृत्तमन्विद्य शूद्रेण कदापि नानेतव्यः, अशक्नो काष्ठमात्रमानेतव्यं

चितायान्तु कदापि न दातव्यम् ।

देवसः—

चक्षुःश्रोत्रमेधाग्नेः सूतिकाग्नेश्च कर्षिषित् ।

पतिताग्नेर्चिंताग्नेश्च न शिष्टैर्यज्ञैश्च मृतम् ॥

हारीतः—

न ग्रामाभिमुखं प्रेतं निर्हरेयुर्यदि वर्मनि ग्रामः स्वासदा
तन्मध्ये न गन्तव्यम् ।

इति बहिर्वर्मना गन्तव्यमित्यर्थः ।

कन्दोगपरिशिष्टम्—

ग्रामपात्रेऽन्नमादाय प्रेतमग्निपुरःसरम् ।

एकोऽनुगच्छेत्तस्यार्धमर्धपथ्यु*तस्यजेद्भुवि ॥

तूष्णीं त्यजेदित्यर्थः ।

भूमौ शनैर्निधत्तव्य इति पुराणवचनात् भूमौ शवः शनैरेव
स्थापनीयः ।^१

आदिपुराणे—

नदीमध्ये सनाद्यस्तु दध्वव्यस्य न चान्यथा ।

युक्लिन् देशे जलं नास्ति तुषारं वा न विद्यते ॥

तत्र तोयकया कार्य्या वक्तव्यं वा हिमं हिमम् ॥

ततो नदीतीरे जलसमीपे वा तदभावे तोयकयां कृत्वा चितां
निर्माय ज्ञातः पुत्रादिः समश्चिभूमावुपविष्टो दक्षिणासुखो वामं
जातु भूमौ कृत्वा वक्ष्यमाणपिण्डदानेति कर्त्तव्यतया मण्डलीकरण-
रेखावनेजनरूपया अमन्त्रकमेव ग्रामपात्रादवशिष्टमन्त्रार्धं दद्यात् ।

यथा गोमयोपलिप्तायां भूमौ तूष्णीं मण्डलिकां विधाय तत्र
कुशेन दक्षिणायां रेखां कृत्वा रेखामभ्युक्ष्य ॐ अमुकगोत्र

प्रेतामुकशर्मन्नेतत्ते जलमवनेनिष्क इति सतिलजलं दत्वा—
यस्तुर्वेदो कुशानास्तीर्थं तिलान् विकिरेत् ।

सामगसु-रेखामभ्युक्तं तदुपरि कुशानास्तीर्थं तिलान् विकीर्य
ॐ असुकगोत्रं प्रेतामुकशर्मन्नेतत्ते जलमवनेनिष्क इति सतिलजलं
दद्यात् । . ततोऽन्नं ग्रहीत्वा ॐ असुकगोत्रं प्रेतामुकशर्मन्नेतत्ते-
ऽन्नमुपतिष्ठतामिति तथा कुशोपरि दद्यात् । ततः पात्रच्छालन
पुनरवनेजनं दद्यात्सूणीं यथाशक्ति गन्धादिदानमिति ।

छन्दोगपरिशिष्टम्—

अर्चमादहनम्यास आसीनो दक्षिणामुखः ।

सव्यं जाव्याथ शनकैः सतिलं पिण्डदानवत् ॥

उज्जृज्जेदिति पूर्व्येनान्वयः । तथा तत्रैव ।

अथ पुत्रादिरामृत्युं कुर्याद्दक्षिणं मङ्गलम् ।

भूपदेशे शुची युक्ते पञ्चाशित्वादिलक्षणम् ॥

आदहनं * [अग्नयानं] आथ पातयित्वा आगत्य स्नात्वा अग्निदाता
महान्तं दारुसमूहं कुर्यात् । ततः प्राचीनावीती पातितवाम-
जानुर्यथायाम्भूमौ दारुसंभृतेः पश्चात् करिष्यमाणाया दारु-
चितेर्दारुस्थापनस्यादिभूतं लक्षणमग्निस्थापनार्थं पञ्चधा भूमंस्कारं
कुर्यात् ।

तत्र यस्तुर्वेदिनां प्रथममेव करयोधनं ततो गोमयेनोपलेपनं
तत्र हस्तप्रमाणे खण्डिले कुशमूलेन प्रागर्थं प्रादेशप्रमाणं

* अ इति ।] चिह्नितानि नास्ति । अ इति—चिताविशेषिकः ।

सप्ताङ्गुलान्तरितं प्रजापतीन्द्रसोमदैवतं रेखात्रयं कृत्वा क्रमेण रेखासूत्रं गृहीत्वा ऐशान्यां प्रक्षिप्य रेखात्रयस्याभ्युक्षणम् ।

सामगानान्तु प्रथममेव करग्रोधनं ततो गोमयेनोपलिप्य तत्र हस्तप्रमाणे स्थण्डिले भूलेन प्रागद्यां द्वादशाङ्गुलप्रमाणां रेखां पृथ्वीदेवताकां पीतवर्णामुल्लिख्य तन्मूललम्बासुत्तराग्रामेकविंश-
त्यङ्गुलप्रमाणामग्निदेवतां लोहितवर्णां रेखां कृत्वा एतत्संलग्न-
प्रथमरेखातः सप्ताङ्गुलान्तरिताः प्रागद्याः प्रादेशप्रमाणास्तिस्रो रेखाः प्रजापतीन्द्रसोमदैवता नीलवर्णशुक्लवर्णाः कृत्वा क्रमेण रेखासूत्रं गृहीत्वा ॐ निरस्तः पुरावसुरिति ऐशान्यां दिशि क्षिप्वा रेखाभ्युक्षणमिति ।

एतच्छोपनीतमात्रस्त्वं निरन्तेरपि यथा पारस्कारः—

यद्युपेतौ भूजोषणादि समानं यदाहिताग्नेरुदकान्तस्य यावत्
गमनादिति ।

भूजोषणं भूसंस्कारः तदारभ्य ज्ञानाग्निदानादि जलसमीप-
गमनपर्यन्तं यदाहिताग्नेः क्रियते तत्सर्व्वमुपनीतमात्रस्यापी-
त्यर्थः ।

ततो गयादीनि च तीर्थानि इत्यादिर्मन्त्रेण तीर्थमावाह्य पूर्व्व-
व्रपितं शवं शुचिवस्त्रहययज्ञोपवीतधरं गन्धमाख्यायसङ्गतं दारुचय-
चित्तचित्तायामास्तीर्णकुशायां यजुर्वेदिनसुत्तरशिरसं हृद्दोगिनं
क्षिप्रशिरसं पुरुषमंधोमुखं स्त्रियसुत्तानंदेहमारोपयेत् ।

आदिपुराणे—

सगोत्रजैर्गृहीत्वा तु चितामारोप्यते शवः* । •

अधोमुखो दक्षिणादिक्चरणसु पुमरनिति† ॥

उत्तानदेहा नारी तु सपिण्डैश्चैव बन्धुभिः ।

दक्षिणादिक्चरण इत्यनेनोत्तरशिरस्त्वमुक्तम् । हृन्दोगस्य तु

दक्षिणाशिरसं तथेति साम्निदाहे उक्ता पश्चात्—

एव एवागृहीताग्नेः प्रेतस्य विधिरिष्यते ।

इत्यादिना हृन्दोगपरिशिष्टकृता निरग्नेरप्युपसंहारात् दक्षिणा-
शिरस्त्वमेव ।

ततश्च देवाद्याग्निमुखाः सर्वे एनं दहन्त्विति । मनुसा ध्यात्वा
पातितवामजानः प्राचीनावीती दक्षिणामुखोऽनुतामनं गृहीत्वा—

ॐ-कृत्वा तु दुष्करं कर्म जानता वाध्यजानता ।

मृत्युकालवशं प्राप्य नरं पञ्चत्वमागतम् ॥

धर्माधर्मसमायुक्तं लोभमोहसमावृतम् ।

दहेयं सर्वगात्राणि दिव्यान् लोकान् स गच्छतु ॥

एवमुक्त्वा ततः शीघ्रं कृत्वा चैव प्रदक्षिणम् ।

ज्वलमानं तथा बद्धिं शिरःस्थाने प्रदापयेत् ।

चतुर्वर्षेषु संस्थानमेवं भवति पुत्रक ॥

अथच वराहपुराणीयमन्त्रः स्तोदाहेऽप्यविकृत एव पठनीयः ।

* क पुस्तके—शिरः । •

† क पुस्तके—उवागपि ।

नरशब्दस्य मनुजजातिस्मात् प्रयोगादन्वयोपपत्तेः । ततस्तु
काष्ठादि घृतं प्रक्षिप्यं दग्ध्वा किञ्चिच्छेषमवशेषयेत् ।
आदिपुराणे—

यत्र तत्र भवेदुःखी यदि नरस्तु* दह्यते ।

निःशेषस्तु न* दग्धव्यः किञ्चिच्छेषं त्यजेत्ततः ॥

प्रचेताः—

नग्नं देहं दहेन्नैव किञ्चिद्देहं परित्यजेत् ।

अग्निशानवासिचण्डालाद्यर्थं देयं वस्त्रखण्डादिकं किञ्चित्-
परित्यजेदित्यर्थः । ततः प्रादेशप्रमाणानेकां समिधमादाय
चिताग्निं प्रदक्षिणीकृत्याग्नीं प्रक्षिप्य क्रव्यादाय नमस्तुभ्यमित्यनेन
मन्त्रेण ज्वलदुष्मूकोपरि कुठारेण प्रहारं कुर्यात् ।†

एवं सप्तवारान् सप्त समिधः क्षिप्या सप्तप्रहारान् कृत्वा
श्वममनवेक्षमाणः स्नानार्थं नदीं गच्छेदिति नारायणोपाध्यायः ।
यथादिपुराणे—

गच्छेत्प्रदक्षिणाः सप्त समिधः सप्तभिः सह ।

देयाः प्रहाराः सप्तैव कुठारेणोष्मूकोपरि* ॥

क्रव्यादाय नमस्तुभ्यमिति जप्यं समाहितैः ।

नावेक्षितव्यः क्रव्यादो गन्तव्या च ततो नदी ॥

प्रदक्षिणाः सप्त गतोर्गच्छेदित्यर्थः । क्रव्यादक्षिताख्योऽग्निस्त-
मपश्यन्नर्नदीं गन्तव्येत्यर्थः ।

* सप्तवारान् यदि भवेत् । † न कुठारेण उष्मूकोपरि ।

अम्बी समिप्रपेपमाह प्रचेताः—

दम्भा शर्वं ततस्त्वेवं प्रादेशाः काष्ठिकास्तथा ।

सप्त प्रदक्षिणाः कृत्वा एकैकन्तु विनिःक्षिपेत्* ॥

प्रदक्षिणा गतेरिति शेषः क्षिपेत्प्रकृतचित्ताम्नावेवेत्तर्षः ।

रजस्वलायाः सूतिकायाः संस्कारविशेषमाह पराशरः—

* पञ्चभिः क्षपयित्वा तु गव्यैः प्रेतां रजस्वलाम् ।

वस्त्रान्तरवृतां कृत्वा दाहयेद्दिधिपूर्वकम् ॥

तथा—

सूतिकायां मृतायान्तु कथं कुर्वन्ति याज्ञिकाः ।

कुम्भे सतिलमादाय पञ्चगव्यं तथैव च ॥ :

पुण्यैर्वाभिमन्त्राप ऋचा शुचिं लभेत्ततः ।

तेनैव क्षपयित्वा तु दाहं कुर्याद्यथाविधि ॥

पुण्यया ऋचा आपोहिष्ठाऽघमर्षणादिमन्त्रेण, सगर्भा ज्ञेय्यते तदा कदाचित् गर्भस्य जीवनाग्रशङ्कया मृतस्य तु गर्भस्याग्निः संस्कारानर्हत्वाच्च उदरं विदार्य गर्भं पृथक्कृत्य नारी यथाविधि संस्कार्या मृतगर्भस्य तु खण्डनादिप्रतिपत्तिः ।

एतन्मूलकमेव वचनं पठन्ति—

अथ चेद्गर्भसंयुक्ता नारी देवादिपद्यते ।

अन्तःशंस्यं पृथक्कृत्य संस्कर्त्तव्या यथाविधि ॥

* क. न पुनः कदाचिन्ने - एकैकान्तिर्ने क्षिपेत् ।

स्त्रीणां ग्रहगमनपरिपाटी सद्यःश्रीचप्रकरणे पूर्वलिखिताऽस्ति ।
शरीरालाभेऽस्त्रीन्यादाय हृतेनाभ्यञ्ज्य उर्णातन्तुनाच्छाद्य पूर्ववत्
दहेत् ।

यथा कन्दोगपरिशिष्टम्—

विदेशमरणेऽस्त्रीनि आहृत्याभ्यञ्ज्य सर्पिषा ।

दाहयेदूर्णसाच्छाद्य पात्रन्यासादि पूर्ववत् ॥

सुगादिपात्रन्याससु साग्निविषयः । [अशौचाभ्यन्तरे तदशौ-
चमेव । अशौचात् परन्तु दाहनिमित्तं चिरात्तशौचम् ।] अस्या-
मप्यलाभे शरपत्रैः पुस्तलकं कृत्वा षष्ठ्यधिकपलाशपत्रयतत्रयं
यथास्थानं नियोज्य यवपिष्टेन विलिप्य “असौ स्वर्गाय लोकाय
स्वाहेत्युक्त्वा” तथैव दहेत् जलधाराञ्च दद्यात् ।

गृह्यपरिशिष्टे—

अशौत्यर्हञ्च शिरसि श्रीवायां दश योजयेत् ।

उरसि त्रिंशतं दद्याद्विंशतिं जठरे तथा ॥

बाहुभ्याञ्च शतं दद्याद्दद्यादङ्गुलिभिर्दश ।

हृदादशार्धं वृषणयोरष्टार्धं शिग्र एव च ॥

उरुभ्याञ्च शतं दद्यात्त्रिंशतं जानुजङ्घयोः ।

पादाङ्गुलिषु च दश एतत् प्रेतस्य लक्षणम् ॥

ऊर्णासूत्रेण संवेष्ट्य यवपिष्टेन लेपयेत् ।

संस्तृत्य विधिनाग्निभिर्जलधारां ततो हरेत् ॥

आदिपुराणे—

तदभावे पलाशोत्थैः पत्रैः कार्यः पुमानपि ।
 शतैस्त्रिभिस्तथा वैद्या शरपत्रैर्विधानतः ॥
 वेष्टितव्यस्तथा यत्नात् कृष्णसारस्य चर्मणा ।
 ऊर्णासूत्रेण बद्धा तु प्रलेप्तव्यस्तथा यवैः ॥
 सुपिष्टे र्जलसंमिश्रैः प्रदग्धव्यस्तथाग्निना ।
 असौ स्वर्गाय लोकाय स्वाहेत्युक्त्वा सबान्धवैः ॥
 एवं पर्यनरं दग्धा चिरात्रमशुचिर्भवेत् ।

तस्य कालमाह जाबालः—

आत्रिपक्षाद्देहैव नरपर्यं कथञ्चन ।
 त्रिपक्षे तु गते दह्यो दर्शे प्राप्ते ह्यनग्निकः ॥
 अत्रानग्निरिति विशेषणात् भ्राग्नेस्त्रिपक्षापेक्षा नास्ति किन्तु
 अनन्तरदर्शात् पूर्वमेव ।

तथा विष्णुः—

तथा त्रिपक्षे गते तु पर्यनरं दहेद्यनग्निः ।

वायुपुराणे—

नरपर्यं दहेद्यैव प्राक् त्रिपक्षात् कथञ्चन ।
 पिष्ट्वा मादृश स स्वात्त च दर्शे दहेद्यदि ॥

सुमन्तुः—

अस्थ्यामलाभे दर्शे तु ततः पर्यनरं दहेत् ।
 श्रुताहान्तानि आहमाहप्रचेताः—
 अविज्ञाति श्रुतेऽभावस्यायां श्रवणदिवसे वा ॥

सूतशब्दोऽत्र सूताहपरः, अज्ञातमरणस्यैव देहिकाभावात् मास-
ज्ञाने तिथ्यज्ञाने तु तन्मासीयामावस्था कृण्वेकादशी वा याज्ञा ।
उभयोरज्ञाने अवणदिवस इति व्यवस्था ।

ततस्त्वमावस्थायां पर्णनरं दग्ध्वा अशौचीत्तरमेकोद्दिष्टं कृत्वा
अवणदिवसादारभ्य प्रतिमासिकं संवत्सरपर्यन्तं यथाक्रमं समाप्य
अवणदिवस एव सपिण्डीकरणं प्रत्याब्दिकञ्च करणीयम् ।
संवत्सरविशेषज्ञाने मासज्ञाने च तिथिमात्राज्ञाने पर्णनरं दग्ध्वा
अशौचात्परं एकोद्दिष्टं कृत्वा पतितमासिकं पतितवार्धिकञ्च
कृण्वेकादश्यां कृत्वा प्रकृतमासिकं प्रकृतवार्धिकं वा तन्मासीया-
मावस्थायां कार्यम् । अवणदिवसाज्ञाने बाह्ये वा पित्रोर्मरणे
व्यवस्थामाह—

पद्मपुराणे—

न जानाति दिनं यस्तु न मासं वसुधाधिपः ।

तेन कार्यममावस्थां आहं संवत्सरं खलु ।

मार्गशीर्षे तथा मासे वैशाखे ज्येष्ठे एव वा ॥

एवञ्च पर्णनरदाहे कृते + [अमावस्यायां सांवत्सरिकमेकोद्दिष्ट-
मेव कार्यं न तु पार्व्यणं अमावस्याक्षयत्वाभावात् ।

अमावस्यां ज्यो यस्वेत्यादि शङ्खवचनेन अथाह एव पार्व्यण-
वेधानात् ।

* न पुस्तके—आहं वापि नराधिप ।

+ न पुस्तके— । । तिथिः— ।

पर्यन्तरदाहे कृते] यदि तदस्त्रीनि लब्धन्ते तदा तेषां पुन-
र्दाहमात्रं चिरात्प्राप्तौ च न तु पुनः पित्रादिदानम् ।

तथा आदिपुराणे—

एवं कृते मृतभ्रातृणां यथागच्छेत् पुनः क्वचित् ।

कुर्यात्तदायुषीमिष्टिं पुनराधाय पावकम् ॥

अनतीतद्विवर्धं प्रेतं नश्यमाणादिभिरसङ्कृत्य—

अहहर्हर्नयमानो गामश्वं पुरुषं पश्यन् ।

वैवस्वतो न दृश्यति सुरया इव दुर्धृतिः ॥

इति यमगाथां गायन्तो वाञ्छवा ग्रामाद्वहिः ऋषिदेये निखनेयु-
र्न कदाचित् भग्नदाहोदकदानादिः ।

याज्ञवल्करः—

जनद्विवर्धं निखनेन कुर्यादुदकदानतः ।

आदिपुराणे—

वस्त्राद्यैर्भूषितं कृत्वा निक्षिपेत्तन्तु काष्ठवत् ।

खनित्वा शनकैर्भूमौ सद्यःशौचं विधीयते ॥

अथोदकदानादिः ।

सर्व्व एव शवस्त्वशः सपिण्डाद्या दाहस्थानमनवेक्षमाणा यत्र नद्यादौ स्त्रोतो नास्ति तत्राहरह इत्यादि यमगाथां गायन्तो यथा—
 हृषपुरःसरं गत्वा जलं प्रविश्य सर्व्वाण्येव वासांसि प्रक्षाल्य पुन-
 स्तदेव वस्त्रं परिधाय प्राचीनावीतिन एकवस्त्रा दक्षिणामुखाः
 श्यालकमन्यं वा संखन्धिनं प्रेतायोदकं करिष्यामं इति पृच्छेयुः ।
 कुरुध्वं मा चेवं पुनरित्युपशतवर्षे प्रेते कुरुध्वमेवेतरस्मिन्निति तेनोक्ते
 वामहस्तानामिकायां अप आलोच्य ॐ अपनः शोशुचदघमिति
 मन्त्रेण सकृत् स्नानं कुर्युः, अङ्गुष्ठं न घर्षेयुः*, भुग्मकुर्युः पितृतीर्थेन
 सतिसज्जलाञ्जलिमेकं सर्व्वं दद्युः । स्त्रीशूद्राणां मन्त्रपाठो नास्ति ।
 छन्दोगपंक्तिशिष्टम्—

अथानवेक्षमेत्यापः सर्व्व एव शवस्त्वशः ।

ज्ञात्वा सचेलमाचम्य दद्युरस्योदकं जले ॥

चितामन्त्रवेक्षणरहितं यथा स्नात्तथा अप एत्य गत्वा सर्व्व एव
 शवस्त्वशः सपिण्डाद्या जल एव दद्युर्न स्थल इत्यर्थः ।

शवस्त्वशां मध्ये नित्याधिकारिणं काम्याधिकारिणञ्चाह—

याज्ञवल्करः—

सप्तमाहशमाहापि ज्ञातयोऽभ्युपयन्त्यपः ।

अपनः शोशुचदघमनेन पितृदिमुखाः ॥

* क पुराणे—घर्षयेयुः ।

एवं मातामहाचार्यप्रेताग्राहोदकक्रियाम् ।

कामोदकं सखि-प्रप्ता-सस्त्रीयं-श्वशुरर्त्विजाम् ॥

सक्तत् प्रसिञ्चन्मुदकं नामगोत्रेण वाग्वताः ।

दशमाहेति यस्य जयः पुरुषाः पतिताः प्रव्रजित् वा भक्तमेव
जीवन्तो वा भवन्ति तस्य दशमपुरुषपर्यन्तं पिण्डलेपसम्बन्धात्
सापिण्ड्यं ज्ञातव्यं ततः सपिण्डानां सपिण्डा मातामहाचार्येभ्योस्तु
दीहिचमिष्यावश्यमुदकं कुर्यातामग्येष्वान्तु श्वसृग्नां कामा-
दिच्छावशादुदकदानं नावश्यकम् । प्रप्ता प्रदत्ता कन्या स्वस्त्रीयो
भागिनेयः ।

आश्वसायनः—

सव्याहृतां व्रजन्यनवेक्षमाणा यत्रोदकमवहं भवति तत्राप्य
सक्तदुग्धञ्च एकं जलाञ्जलिं नामगोत्राभ्यामुत्सृजेत् ।

सव्यावृता वामावर्त्तेन चिताग्निमनवेक्षमाणा यत्र अवहं
स्त्रीतो नास्तीत्यर्थः ।

शङ्कलिखितौ—

प्रेतस्य बान्धवा यथावृद्धमुदकमवतीर्य नोद्धर्षयेरन् सक्तदपः
प्रसिञ्चेरन् ।

आदिपुरणि—

आदौ वस्त्रञ्च प्रक्षाल्य तेनेवाच्छादितैस्ततः ।

कर्त्तव्यं तैः संचेत्तन्तु ज्ञानं सर्व्वमसापहम् ॥

पारस्करः—

संप्रवृत्तं मैथनं याचेरन् उदकं कण्ठ्याम इति कुरुध्वं मा दैनं

पुनरित्युक्तवर्षे प्रेते कुक्ष्यमेवेतरस्मिन्निति सर्व्वे ज्ञातयं चासप्त-
मात् पुरुषात् दशमाहा समानग्रामवासे यावत् सख्यन्धमनुष्करेयु-
रेकवस्त्राः प्राचीनावीतितः सख्यस्नानामिकया अपि आलोष्य
अपनः शोण्डद्वयमिति दक्षिणामुखा निमज्जन्ति प्रेतायोदकं
प्रसिञ्चन्ति अञ्जलिना असावेतत्ते इति ।

मैथुनं मिथुनसम्बन्धि श्यालकादिकम् संप्रयुक्तं सम्यक् प्रत्युत्तर-
दानकुशलं दशमाहेति पतितप्रव्रजितजीवत्पित्नादित्रयविषयम् ।
अयमस्मत्कुले जात इति यावत्सम्बन्धमनुष्करेयुः तावत् समानो-
दकास्तेऽपि समानग्रामवासे हि स्पर्शयोग्यत्वादवश्यं कुर्युरेतेन शव-
स्थयां सपिण्डानां समानोदकानां दौहित्रशिष्ययोश्च निष्ठाधि-
कारः । अन्येषाञ्च कप्र्य इति । अञ्जलिमित्येकवचनादेकाञ्जलि-
दानमावश्यकं सकृदपि प्रसिञ्चेरन्निति शङ्कलिखितवचनाच्च एकं
जलाञ्जलिमित्याश्रयायमेवचनाच्च ।

यत्तु--

दक्षिणाभिमुखैर्विप्रैर्देयं तस्याञ्जलित्रयम् ।

इत्यादिपुराणवचनं तत्फलसातिशयार्थम् । असावेतत्ते इति सख्यो-
धनान्तनिर्देशादसुकगोत्र प्रेतासुकशर्माच्चेतत्ते तिलोदकमुपतिष्ठता-
मिति यजुर्वेदिनां प्रयोगः ।

प्रगृह्य च रघुत्रेष्ठो जलपूरितमञ्जलिम् ।

दिशं याम्यामभिमुखो ब्रूदन् वचनमब्रवीत् ॥

एतत्ते नृपशार्ङ्गल विमलं तोयमुत्तमम् ।

परलोकेषु पानीयं महत्तमुपतिष्ठताम् ॥ इति रामायणे—

प्रेतान्तनामगोत्रान्ताभ्यामुक्तुदुपतिष्ठतान् ।

इति ब्रह्मपुराणे च उपतिष्ठतामित्यस्य दर्शनात् एतत्ते तिस्रोदकं
दृश्यतेति कस्यचित् प्रयोगोऽप्रमाच एव । नारायणोपाध्याये-
नापि दृश्यतेत्यप्रमाचकमित्युक्त्वा एतत्ते तिस्रोदकमिति मात्र-
मुक्तम् । सामगानान् असुक्तगोत्रं प्रेतमसुक्तशब्दात् तर्पयामीति
वाक्यम् ।

यथा ह्यन्धोगपरिशिष्टम्—

गोत्रनामानुवादादि तर्पयामीति चोत्तरम् ।

दक्षिणाथान् कुशान् कृत्वा सतिलांसु सक्तं पृथक् ॥

तर्पयामीत्यनेन गोत्रादिप्रदानं द्वितीयान्तत्वमायातम् । अमु-
पञ्चादुच्यते इत्यनुवादः प्रेतशब्दो जीवत्यपि पूर्ववृत्तयोर्गोत्रनाम्नोः
पश्चात् प्रवृत्तत्वात् गोत्रनामप्रेतशब्दा एतावन्मात्रमादिभूतं
तर्पयामीति मात्रमुत्तरभूतं नान्यत् किञ्चित् वाच्यम् । अतएव
एतत्सतिलाञ्जलिनेति मध्ये कस्यचित् प्रयोगोऽगुह्य एव ।

पैठीनसिः—

मृतं मनसा ध्यायन् दक्षिणामुल्लङ्घ्योदकाञ्जलीन् निनयेत् ।

शावप्रश्नति एकादशाङ्गे विरमेत् ।

अत्रैकादशाङ्गपदमशौचान्तद्वितीयदिनोपलक्षणं ततश्च तस्मात्त-
त्त्वेवाधिकरणत्वावगमात्ततः परमपि तर्पणं कार्यम् ।

तीर्थयात्रां विवाहञ्च स्नाध्यायश्चान्यतर्पणम् ।

संवत्सरं न कुर्वीति महाशुक्लनिपातने ॥

इति वचने अन्यपददानसंस्तरसाध ।

सुमन्त्रस्तेनृपसुतैः, सार्धमाष्ठास्य राघवम् ।
 अघातारयदालम्ब्य नदीं मन्दाकिनीं ततः ॥
 ते सुतीर्यां नदीं लज्जामुपगम्य यशस्विनः ।
 श्रुततोयां समे देशे प्रविश्य विमलान्ततः ।
 अस्मिन्नुदकं सर्व्वे तस्मै चेतन्नवमिति ॥

इति रामायणे कृतोदकयोर्भरतशत्रुघ्नयोर्वत्सराभ्यन्तरे पुनस्तर्पण-
 दर्शनाच्च ।

एवं तृतीयसप्तमनवमाहेषु प्रेतोदकाद्यं मिलित्वा सर्व्वं
 घ्रातयस्तर्पणं कुर्य्यः ।

यथा गीतम्;—एवं तृतीयसप्तमनवमेष्वपीति ।

आनाशक्तस्य शुद्धिमुद्दह यमः—

आतुरे ज्ञानसंप्राप्ते दशकत्वस्त्वनातुरः ।

आत्मा आत्मा स्थयेत् क्षिप्रं यतः* शुध्येत आतुरः ॥

ततः पुनः क्षित्वाऽन्यद्वासः परिधाय ज्ञानवस्त्रं सकृदापीष्याच्चम्य
 शालशुचिदेशस्थितायां शोकापनोदकं कश्चित् प्रामाणिकः कुर्यात् ।
 याज्ञवल्करः—

कृतोदकान् समुत्तीर्णान् शुद्धशालसंस्थितान् ।

आतानपशुदेयुः† स्नानितिहासैः पुरातनैः ॥

अत्र तर्पणस्य ज्ञानोत्तरभवित्वेनैव प्राप्तेः पुनः स्नानानिति पदो-
 पादानात् पुनः ज्ञानं कार्य्यम् ।

* न उक्तञ्चे—स्थयेत्तन्तु ततः ।

† न उक्तञ्चे—अपवदेयुः ।

तथा महाभारते—

ते निनीयोऽदकं सर्वे विलिप्य च भृशं पुनः ।

आमुता हरिपादाभरणः पूतसरिजले ॥

अत्र गङ्गायां पुनरामुता इत्यभिधानात् ।*

आश्वलायनः—

उत्तीर्थान्यानि वासांसि परिधाय सक्तदापीयेति ।

याज्ञवल्क्यः—

मानुष्ये कदलोस्तम्बनिःसारे सारमार्गणम् ।

करोति यः स सम्भूदो जलतुष्टुदसन्निभे ॥†

पञ्चधा संभृतः कायो यदि पञ्चत्वमागतः ।

कर्म्मभिः स्वशरीरोत्थैस्तत्र का परिवेदना ॥

गन्त्री वसुमती नाशमुदधिर्देवतानि च ।

फेनप्रस्थः कथं नाशं मर्त्यलोको न यास्यति ॥

स्नेसान्धु बान्धवैर्मृतं प्रेतोऽभुङ्क्ते यतोऽवशः ।

अतो न रोदितव्यं तु क्रिया कार्या तु शक्तिरः ॥

इत्याद्यवश्यं श्रोतव्यं मुनिभिर्नियमेन विधानात् ।

* क पुस्तके—विनीत ।

† क पुस्तके—सुतः ।

अथ पिण्डदानविधिः ।

प्रचेताः—

तोयार्थन्तु ततो गच्छेद्गृहीत्वा पुरुषं पुरः ।

गृहीतलगुडं यद्वात् सर्वदुष्टनिवारणम् ॥

पुरुषान्तराभावे आदिपुराणि—

सृण्वयं भाण्डमादाय नवं ज्ञातः सुसंयतः ।

लगुडं सर्वदोषघ्नं गृहीत्वा तोयमानयेत् ॥

मत्स्यपुराणि—

प्रेतौभूतस्य सततं भुवि पिण्डं जलं तथा ।

सज्जुगं सतिष्ठं दद्याद्दहिर्जलसमीपतः ॥

शुनःपुच्छः—

तिलमिश्रन्तु दर्भेषु पिण्डं दक्षिणतो हरेत् ।

ह्यारमध्ये प्रदातव्यं देवतायतनेषु वा ॥

शालिभिः शक्तुभिर्वापि शार्कैर्वाप्यथ निर्वपेत् ।

प्रथमेऽहनि यद्वर्धं तदेव स्याद्दद्याद्द्विजम् ॥

दक्षिणतो दक्षिणाग्रेषु दर्भेष्वित्यर्थः ।

यच्च— प्रेतपिण्डं बहिर्दद्याद्दर्भमन्त्रधिवर्जितम् ।

इति मरीचिवचने दर्भवर्जनं तत्—

अकृतचूडा ये बाला ये च गर्भाहिनिःसृताः ।

सृता ये चाप्यसंस्कारास्तेषां भूमौ प्रदीयते ॥

इति हारीतवचनैकवाक्यतावशात् षष्ठासाध्यन्तरमुत्तस्य मोहा-
हन्धस्य विहितकालेऽप्युक्तचूडस्य विहितकालेऽप्युक्ततोपनयनस्य
च ज्ञेयम् ।

मन्त्रवर्जनन्तु सामान्यप्रकरणात्, सर्वस्यैव पिण्डप्रक्रियो-
पयोगियावन्मन्त्राणां पाठनिषेधकम् । मन्त्रवर्जनाच्च मण्डलिका-
रेखाकरणादिपिण्डप्रक्रियाः सर्व्या एव कार्या इत्यायातम् ।
गुणनिवृत्त्या मुख्यनिवृत्तेरन्याय्यत्वात् प्रेतपिण्डमिति वचनाच्च
तोर्थादिश्चाद्ये म त्रपाठोऽस्येवेति ।

आदिपुराणे--

ततश्चोत्तरपूर्वस्यामग्निं प्रज्वालयेद्दिशि ।
तच्छूलप्रद्यती तत्र द्विः प्रक्षीप्य पचेत् स्वयम् ॥
सपवित्रैस्तिलैर्मिश्रां केशकीटविवर्जिताम् ।
हारीपान्ते ततः क्षिप्वा शुद्धां वा गौरमुत्तिकां ॥
तत्पृष्ठे प्रस्तरेद्भान् याम्यायान् देशसम्भवान् ।
ततोऽवनेजनं दद्यात् संस्कारम् गोत्रनामनी ॥
तिलसर्पिर्मधुक्षीरैर्मिश्रितं तप्तमेव द्वि ।
दद्यात् प्रेताय पिण्डन्तु दक्षिणाभिमुखस्थितः ॥
अर्घ्यं पुष्पैस्तथा धूपैर्दोषैस्तोयैश्च शीतलैः ।
ऊर्णातन्तुमयैः शुद्धैर्वासीभिः पिण्डमर्चयेत् ॥

उत्तरपूर्वस्यां पिण्डस्थानमुदित्वर्घ्यः । मोचनामनी इति वचनात्
मोचनामपदप्रयोगमात्रं . कार्यं न तु . सम्बन्धार्पकपित्रादिपद-

प्रयोगः, दद्यात् प्रेताय प्रेतसुहिष्य इत्यनेन च प्रेतपदेन देवता-
त्वावगमात् मन्त्रार्पकपदस्थाने प्रेतपदविधानाच्च ।

तथाच याज्ञवल्क्ये—

एतत् प्रेतयाज्ञमिति गोभिलवचनात् प्रेतपदवस्त्रेन देवतात्वात्
पितृपदस्थाने प्रेतपदविधानात् उत्सर्गवाक्ये मन्त्रे च पितृपद-
निवृत्तिरिति न्यायमूलमिदम्—

पितृशब्दं न युज्येत पितृज्ञा चोपजायते ।

इत्याश्वलायनवचनम् । अतः सांवत्सरिकयाज्ञे पितृपदनिवृत्ति-
र्नास्तीति व्याख्यातम् ।

पारस्करः—अवनेजन पिण्डदान-प्रत्यवनेजनेषु । नामग्राह-
मिति ।

अत्रावनेजनद्वयपिण्डदानेभ्यः नामग्रहणनियमादन्येषु जला-
ञ्जलिं मांस्यद्रव्य-धूप दीपोर्णातन्तुदानादिषु नामग्रहणं न कार्यं,
किन्तु एष ते जलाञ्जलिरित्यादिप्रयोगमात्रं एतेनामुकगोत्र
प्रेतामुकदेवशस्त्रेतत्ते जलमवनेनिष्क इति प्रयोगः । पिण्डदानन्तु
षष्ठान्तेनैव न तु सम्बोधनान्तेन ।

यथा ऋष्यशृङ्गः—

न स्वधाञ्च प्रयुज्येत प्रेतपिण्डे दशाह्निके ।

भाषेतैतच्च वै पिण्डं यज्ञदत्तस्य पूरकम् ॥

दशाह्निकपदादेकादशाह्नादिग्राहेषु , स्वधाशब्दप्रयोगोऽस्तीति-
दर्शितम् ।

यच्च ---

प्रेतश्चाद्वेषु सर्वेषु न स्वधा नाभिरम्यताम् ।

इति आश्वलायनगृह्यं तत् स्वधावाचननिषेधकम् । अन्यथा
सांवत्सरिकश्चाह एकोद्दिष्टधर्मातिदेशात् स्वधापदप्रयोगो दुरूप-
पादनोयः कथं वा स्वधावाचननिषेधस्तत्रात्र चेति ।

तर्हि पिण्डदाने वाक्यरचना कीदृशीत्याह—भाषेतेति वचन-
बलात् पिण्डशब्दो नपुंसकलिङ्ग एव प्रयोज्यः, चकारोऽवधारणे
एतदेव भाषेतित्यर्थः* । तेन —

शिरस्वाद्येन पिण्डेन प्रेतस्य पूर्यते तदा ।

द्वितीयेन तु कर्णाग्निनासिकासु संमामतः ॥

गन्तांसभुजवर्त्तांसि द्वितीयेन यथाक्रममात् ।

चतुर्थेन च पिण्डेन नाभिलिङ्गगुदानि च ॥

जानुजङ्घे तथा पादौ पञ्चमेन तु सर्व्वदा ।

सर्व्वचर्मणां पष्ठेन सप्तमेन तु नाड्यः ॥

दन्तलोमाद्यष्टमेन वीर्य्यन्तु नवमेन च ।

दशमेन तु पूर्णत्वं दत्तता क्षुद्रिपर्य्ययः ॥

इति वचनात् केषाञ्चित् अमुकानोच प्रेतामुकशर्मन्नेतच्छिरःपूरकं
पिण्डं ते मया दीयते तवोपतिष्ठतामित्यादि प्रयोगो हेय एव ।

एतस्य कचनस्य तु तत्स्वरूपमात्रप्रतिपादकत्वेन कर्तुं क्त्वाह-
जननमात्रप्रयोजनतया तत्तदभिलाषे प्रमाणाभावाच्च । तत्तच्चिन्तने-
नापि वचनप्रयोजनसिद्देशे ते मया दीयते तवोपतिष्ठतामित्यस्य
प्रमाणमिद्वत्वाच्च । तेन एतच्छिरःपूरकं पिण्डमित्यादि मनसि

सञ्चिन्त्य अमुकगोत्रस्य प्रेतस्यामुक्तशरीरस्य एतत्प्रथमं पूरकं पिण्ड-
मित्यादिमात्रप्रयोगः सिद्धः ।

अनिरुद्धेन शिरःपूरणादिचिन्तनमपि न लिखितम् । अर्घा-
दिभिरुर्णातन्तुमयवस्त्रान्तैः पिण्डार्चनं तूष्णीमेव कार्यं न तु
नामगोत्रादिप्रयोगः ।

तूष्णीं प्रसेकं पुष्यञ्च धूपं दीपं तथैव च ।

इति शुनःपुच्छवचनात् ।

तथादिपुराणे—

एकस्तोयाञ्चलिस्वेके* पात्रमेकञ्च दीयते ।

द्वितीये द्वौ तृतीये त्रीन् चतुर्थे चतुरस्तथा ॥

पञ्चमे पञ्च षष्ठे षट् सप्तमे सप्त एव च ।

अष्टमेऽष्टौ च नवमे नवेव दशमे दश ॥

येन स्युः पञ्चपञ्चाशत् तोयस्याञ्चलयः क्रमात् ॥

तोयपात्राणि तावन्ति संयुक्तानि तिलादिभिः ।

आममृच्छकलादिनेति छन्दोगपरिशिष्टवचनादाममृच्छयपात्रे कृत्वा
पिण्डसमीपभूमौ गोमयेनोपलिप्तायां तोयाञ्चलिं मास्यञ्च दद्यात् ।

प्रचेताः—गृहद्वारे पिण्डं निर्वपेयुर्भूमौ मास्यं पानीयञ्चोप-
लिप्तायां दद्युरिति ।

आदिपुराणे—

प्रयाति यावदाकाशं पिण्डाद्वाप्यमयी शिखा ।

तावत्तत्सम्बुद्धः तिष्ठेत् सर्व्वं तोये ततः क्षिपेत् ॥

* न पुनस्ते एव ।

*[दिवसे दिवसे पिण्डो देय एवं क्रमेण तु ।
द्विजस्य दशमः पिण्डो देय एवं क्रमेण तु ॥
वैश्यानां पञ्चदशमे देवसु दशमस्तथा ।
शूद्रस्य दशमः पिण्डो पूर्वे मासेऽङ्गि दद्यते ॥
सद्यःशौचेऽपि दातव्या सर्वेऽपि युगपत्तथा ॥]

ब्राह्मण्ये पारस्करः—

प्रथमे दिवसे देयास्त्रयः पिण्डाः समाहितैः ।
द्वितीये चतुरो दद्यादस्थिसञ्चयनं तथा ॥
तृतीसु दद्यात्तृतीयेऽङ्गि वस्त्रादि चासयेत्तथा ।
एकोद्दिष्टन्तु कर्त्तव्यं श्राद्धकर्म्म ततः परम् ॥ :

वस्त्रदानं क्षीरादिसकलदशाङ्गुल्योपलब्धं ततः परं चतुर्थां
एकोद्दिष्टं कार्यम् । एवं सद्यःशौचेऽपि तद्दिने पृथक् पृथक्
पात्रेन दशपिण्डान् दत्त्वा क्षीरादिदशाङ्गुल्यञ्च समाप्य परदिवस
एव एकोद्दिष्टवपुष्मर्गादिकं न तु तद्दिने इति प्रागेवोक्तम् ।

अथ पिण्डदानप्रयोगः ।

अग्निदाता नवं स्रग्मयभीष्णं गृहीत्वा लगुहहस्तं पुरुषमग्रे कृत्वा तदभावे स्वयमेव लगुहं गृहीत्वा जलमानीय बहिर्जलसमीपे देवतायतने द्वारसमीपे वा दक्षिणाप्रवणे भूभागे कुशतिलमिश्रया केशकीटतुषाङ्गारादिरक्षितया गौरसृक्तिकया तीर्थतीरमृदा वा हस्तपरिमितां चतुरङ्गुलीयतां दक्षिणप्रवणां पिण्डिकां निर्माय गोमयेनोपलिप्य पिण्डस्थानादेशान्यां दिशि तण्डुलप्रसृतिद्वयं प्रक्षाल्य मण्डलत्वागं विना यथा सुसिद्धं भवति तथा स्वयं पचेत् ।

ततः प्राचीनावीती दक्षिणामुखः पातितवामजांशुर्मन्त्ररक्षित-
मेव पिण्डं दद्यात् पिण्डिकोपरि तूष्णीं मण्डलिकां कुशेन
दक्षिणायां रेखाञ्च कृत्वाऽभ्युष्य—

यजुर्वेदो—ॐ अमुकगोत्र प्रेतामुकशर्मन्नेतत्ते जलमवनेनिष्प-
त्यवनेजनं सतिलजलं कुशत्रयेण पिष्टतीर्थेन रेखोपरि दत्त्वा
तदुपरि दक्षिणाग्रान् कुशानास्तोर्ध्वं तिलान् विकिरेत् ।

सामगलु—रेखोपरि दक्षिणाग्रकुशानास्तोर्ध्वं तिलैरवकीर्त्य
ॐ अमुकगोत्र प्रेतामुकशर्मन्नेतत्ते जलमवनेनिष्प इति सतिल-
जलं दद्यात् ।

ततो मधु-घृत-दुग्ध-तिलमिश्रं तप्तमेव पिण्डं गृहीत्वा
एतच्छिरःपूरकं पिण्डमिति मनसि सञ्चिन्त्य ॐ अमुकगोत्रस्य
प्रेतस्यामुकशर्मण एतत् प्रथमं पूरकं पिण्डमित्यादि वाक्यम् ।

एवं द्वितीयादिदिनेषु द्वितीयं पूरकं पिण्डमिति वाङ्मं तत्र च एतत्
कर्त्तव्यनासाक्षिपूरकमिति चिन्तनम् । एवं तृतीये गलांसभुजवक्षः-
पूरकम् । चतुर्थे नाभिलिङ्गशुद्धपूरकम् । पञ्चमे जागुजङ्घापाद-
पूरकम् । षष्ठे सर्व्ववर्णपूरकम् । सप्तमे सर्व्वनाडीपूरकम् । अष्टमे
दन्तलोमादिपूरकम् । नवमे वीर्यपूरकम् । दशमे तृप्तता-
क्षुद्धिपर्ययसिद्धये इति चिन्तनीयम् ।

ततः—ॐ असुकगोत्र प्रेतासुकशर्म्मन्नेतत्ते जलं प्रत्यवने-
निश्चेति पात्रक्षालनजलं पिण्डे दद्यात् । ततः तूष्णीमेव
गन्धपुष्प धूप दीपोर्णातन्तुमयवस्त्रताम्बूलैः पिण्डमर्चयेत् । ततः
पिण्डसमीपभूमावाममृण्मयपात्रे एष ते जलाञ्जलिंरिति तिल-
गन्धपुष्पसहितं *जलाञ्जलिं दद्यात् । एवञ्च प्रत्यङ्गमेकैकहस्ता
सतिलजलाञ्जलयो मृण्मयामपात्रेषु पृथक् पृथक् देयाः । ततो
जलाञ्जलिसमीपे गोमयेनोपलितभूमौ इदमे मास्यमिति मास्यं
दद्यात् । तथाचारात् काकबलिदानम् ।

पिण्डशेषमन्नं पात्रे कृत्वा असुकगोत्रस्य प्रेतस्यासुकशर्म्मणो
विशेषदत्तये. यमहारावस्थितवायसाय एष बलिर्नम इत्युक्तं
कृत्यञ्जलिः—

काक त्वं यमदूतोऽसि गृह्णाण बलिमुत्तमम् ।

यमलोकगतं प्रितं त्वमाप्यायितुमर्हसि ॥

काकाय काकपुरुषाय वायसाय महात्मने ।

तुभ्यं बलिं प्रयच्छामि प्रेतस्य दत्तिहेतवे ॥

इति पठेत् पाकाशक्तौ शक्तादिभिरपि पिण्डा देयाः । किन्तु

प्रथमेऽङ्गनि यद्गृह्य तेनैव सर्वेषु दिनेषु नानाद्रव्येणेति । एवं नवदिवसेषु नव पिण्डान् दत्त्वा दशमः पिण्डोऽग्नौचान्तदिने सर्वैरेव वर्णैर्दयः । एवं सङ्कराग्नौचैनाग्नौचस्य हृष्टौ ऋषे वाऽप्यवशिष्टपिण्डा अग्नौचान्तदिने देयाः-यावदग्नौचं पिण्डान् दद्युरिति विष्णुवचनात् । विदेशस्थेन तु श्रवणदिवसे पतितपिण्डान् दत्त्वा ततः परमवशिष्टाः क्रमेण देयाः ।

अथ च प्रथमपिण्डदाता पश्चादागतश्च पुत्रादिरधिकारी लभावेव पिण्डान् दद्यातामिति पूर्वमेवाधिकारिप्रकरणे बहु विस्तृतम् । अथस्तौ सत्रावपि दशाह्निकपिण्डदानं कार्यं—

राहुदर्शनसंक्रान्तिविवाहात्ययहृदिषु । .

ज्ञानदानादिकं क्षुर्युर्निशि काम्यव्रतेषु च ॥

इति देवलेनात्ययसंश्लिष्टपिण्डदानोदकदानादेर्विहितत्वात् । तथा रक्तादिपातेऽप्यग्नौचान्तरपातेऽपि पिण्डदानोदकदानं कार्यं प्रतिनियतकालीनत्वात् ।

अशुच्यशुचिना दत्तमामृच्छकलादिना ।

अनिर्गतदशाह्नासु प्रेता रक्षांसि भुञ्जते ॥

इति छन्दोगपरिशिष्टवचनाच्च । अत्रानिर्गतदशाह्ना इति विद्वेषणात् दशाह्ने निर्गते तु नैवमिति दर्शितम् ।

अथ च केचिदेवञ्च रजस्रलयापि तुल्यन्यायात् पिण्डा देया इत्याहुः । तत्र रजस्रलायाः सर्वदेव रक्तस्रवणसम्भावनया सूचपुरोषोत्सर्गवत् गलदवस्त्रायामत्यन्ताशुचित्वेन लौकिककर्माप्यनधिकारात् । रक्तपाती तु—

वसामुक्रमसङ्क्रमणा मूत्रविट्कर्षविचक्षाः ।

चेष्टानु दूषिका खेदोऽ हादयेते कृषां मलाः ॥

आददीत सृदोऽपच मूट्पु पूर्वेषु शुद्धये ।

इति बोधायनवचनादिरते रक्ते सृज्जलप्रवहानन्तरे लौकिक-
कर्षेण युधिसत्त्वात् न तादृशमशुचम् ।

किञ्च श्रीभागवते वृत्रवधोपाख्याने रजस्रलाया महेन्द्रकृत-
वृत्रवधभागिलकथने तत्कालावच्छिन्नपातकित्वातिदेशात् सर्व-
कर्षार्णहर्त्वं ततश्च पतितपिण्डाः पश्चमेऽहनि शुद्धौ सत्त्वामेकत्रैव
देयाः ।

अथ कतिपयपिण्डान्दत्त्वा कश्चिन्मृतस्तदाभ्येनाधिकारिणा
शेषपिण्डादिकं देयम् । अथत्नौ तु पिण्डदानी एकादशाहं शतौ
तस्मिन्नेव दिने पतितपिण्डान्दत्त्वा पुनः ज्ञात्वा स्वकालप्रस-
मेकोद्दिष्टं तत्राप्यशतौ यस्मिन् कस्मिंश्चिद्दिने पतितपिण्डान्दत्त्वा
क्षणोकादक्षां त्राहं कार्यं प्रेतपिण्डदानस्य त्राहलक्षणायोगात् ।

रात्रौ मृते सूर्योदये दिवा मृते नक्षत्रोदये कार्यातुरोधा-
न्नाह्वयानुमत्या यथेच्छं कनिष्ठपुरःसरा ज्येष्ठपश्चिमा यथाक्रमं
सृष्ट्वाह्वयमागत्य सर्वं एव श्वसृग्गो निम्बपत्रत्रयं दत्तैर्गच्छत्वा
पादप्रक्षालनपूर्वकमाचम्य दूर्वादक्षं सृष्ट्वा ॐ शमी पापं शमय-
त्विति शमीशाखां झृशेयुः । ॐ अग्निर्नः शर्षं यच्छत्वित्यग्निं
तत उदकं गोमयञ्च सृष्ट्वा वृषभच्छाग्न्योर्मध्ये स्त्रित्वा ॐ ज्योगिति
मन्त्रेण वृषभमजस्र दक्षिणहस्तेन झृशेयुः ।

॥ अ इ ए ओ—सोहाः ।

छुतेन गौरसर्पपैश मूर्धानं गात्राणि चालभेरन् । अश्लेष स्थिरो
भूयासमित्यश्वनि पदन्यासं कृत्वा दात्रपानयो गृहं प्रविशेयुः ।
एतच्चान्यकुलजैरपि श्वस्यर्शिभिः कार्त्तिकम् । ततः प्रथमदिने सायं-
समये जलं क्षीरञ्च सृज्यपात्रद्वये कृत्वा ॐ अमुकगोत्र प्रेतामुक-
शस्त्रेतेतत्ते स्नानार्थमुदकमित्युत्सृज्य प्रेतांश्च स्नाहीति वदेत् । एवं
प्रेतैतत्ते पानार्थं क्षीरमुत्सृज्य पिव चेदं क्षीरमिति वदेत् ।

ततः कृताञ्जलिः—

श्मशानानलदग्धोऽसि परित्यक्तोऽसि बान्धवैः ।

इदं क्षीरमिदं क्षीरमत्र स्नाहि इदं पिव ॥

आवप्यस्थी निरालम्बो वायुभूतो निराश्रयः ।

अत्र स्नात्वा इदं पीत्वा स्नात्वा पीत्वा सुखो भव ॥

अत्र पठित्वा शिखादावेकरात्रमन्तरीक्षे स्थापयेत् । प्रातर्जले
क्षिपेत् दशरात्रदाने फलातिशयः ।

अथ पारस्कारः—प्रेतसंस्पर्शिबो ग्रामं न प्रविशेयुरानक्षत्र-
दर्शनात् रात्रौ चेदादित्यस्य ।

हारीतः—

ब्राह्मणानुमताहा यथेच्छं ज्येष्ठपुरःसराः कनिष्ठपश्चिमाः
निःसृत्य कनिष्ठपुरःसरा ज्येष्ठपश्चिमाः प्रविशेयुः ।

याज्ञवल्क्यः—

आचम्याद्याग्निमुदकं गोमयं गौरसर्पपान् ।

प्रविशेयुः समालभ्य कृत्वाश्वनि पदं शनैः ॥

प्रवेशनादिकं कर्त्तुं प्रेतसंस्पर्शिनामपि ।

असम्बन्धिनाम् प्रेतस्पर्शिनां वारत्नयं ज्ञानं त्रिरग्निसर्गेनञ्चाह
परिशिष्टम्—

स्नानाग्निसर्शनाभ्यासेः शुद्धेयुरितरे कृतेः ।

शङ्खलिखितौ—

दूर्वाप्रवालान् गोमयमन्मिमजं वृषभञ्चालभ्य प्रविशन्तः
शस्त्रपानयो दृष्टगौरसर्पपैर्मूढानमङ्गानि चालभेरन् ।

अभ्यादिसर्शने मन्त्रमाह वैजवापः—

शमीमालभन्ते शमी पापं शमयत्विति । अशमानमालभन्ते
अशमेव स्थिरोभूयासमिति । अग्निर्नः शम्नं यच्छत्वित्यगिमि ।
क्षोगित्यन्तरा गामजमुपसृशेरन् ।

पारस्कारः—

मृत्स्मये तां रात्रिं क्षीरोदके विहायमि निदध्युरिति प्रेक्षा
आहीति पिव चेदं क्षीरमिति ।

याज्ञवल्क्यः —

जलमेकाहमाकाशे स्थाप्यं क्षीरञ्च मृत्स्मये ।

शिव्यादौ कृत्वाकाशे एकरात्रं क्षीरजलदानमावश्यकम् ।

यत्तु— •

तस्मान्निधेयमाकाशे दशरात्रं पयस्तथा ।

इति मत्स्यपुराणे दशरात्रं जलक्षीरदानं तत् प्रेतोपकाराति-
शयार्थम् ।

अथाशौचिकर्तव्यता ।

प्राश्लायनः—

नैतस्यां रात्रावचं पचेयुस्त्रिराचमन्नाखलवणाच्चाशनाः स्युर्द्वादश
रात्रं महागुरुषु ।

एतस्यां रात्रौ मरणदिने न पचेयुरपवासं सपिण्डाः
कुर्युरित्यर्थः । महागुरुनिपाते तु त्रयस्त्रिंशदपवासः, अश्वत्थी तु
एकाहमावश्यकः परदिनद्वये शुचिकुलान्तराद्याचितसत्त्वं क्रीतं
वा दुग्धफलशक्तलाजादिकं भोज्यं वक्ष्यमाणवशिष्टवचनात् ।
सपिण्डास्तु अस्थिसञ्चयनपर्यन्तमन्नाखलवणाच्चाशना इविष्यभुज
इत्यर्थः । महागुरुनिपाते तु द्वादशरात्रमशौचान्तद्वितीयदिनपर्यन्त-
मावश्यकमित्यर्थः । वाग्यब्दोऽवधारणे ।

इविष्यान्नमाह ज्ञातातीतः—

हैमन्तिकं सितास्त्रिंशं धान्यं मुह्यस्त्रिंशं यवाः ।

कलायककुनीवारं वास्तूकं हिलमोचिका ॥

कलायकालशाकञ्च मूलकं केसुरेतरेत् ।

सिन्धुसाम्भरि(वि) सासुद्रं लवणं दधिसर्पिणी ॥

पयोऽनुवृत्तसारञ्च पनसाम्भरितीतकी ।

पिप्पली जीरकश्चैव नागरककतिन्तीङ्गी ॥

कदली लवली धात्री फलान्धगुडमेखवम् ।

अतैलपक्वमितेतच्चविर्द्रव्यं ग्रहयते ॥

• न पुनः के इविष्यान्नं विदुषोः ।

अगस्त्यसंहितायां—

सितैकविधहेमन्तं सुव्यक्तं घृतसंयुतम्* ।

अशुद्धावहतं पञ्चमशुतोत्पन्नं तथा ॥

दधिक्षीरघृतं गन्धमैश्वर्यं गुह्यवर्जितम् ।

तिलाद्यैवासिता मुक्ताः कन्दं केसुकवर्जितम् ॥

† नारिकेलफलश्चैव कदली सवली तथा ।

आर्द्रमामलकश्चैव पनसाम्बहरोतकी ।

अक्षारसवर्णश्चैव हविष्यं मन्यते वृषः ॥

सुव्यक्तं नीवारः, गन्धमित्यनेन महिषाजदध्यादिनिषेधः । आर्द्र-
मार्द्रकम् ।

कात्यायनः—

हविष्येषु यवा मुख्यास्तदनु त्रीहयो मताः ।

माषकोद्वगौरादीन् सर्वालाभेऽपि वर्जयेत् ॥

त्रीहिः शरत्पक्वधान्यं गौरः सितसर्पपः । आदिशब्दाश्चक्षुर-
चनकादीनां ग्रहणम् । * [सर्वालाभेऽपीत्यनेन शीवचीनां
प्रतिनिविष्टं दर्शितम्] ।

वशिष्ठः—कस्तूरी चरुमनम्रन्त एवासीरन् क्रीतीत्यनेन
वा वर्जितम् ।

* च इत्ये—जीवसंयुतम् ।

† च इत्ये—नारिकेलेत्यादिभ्यः परितः ।

• च इत्ये—[] विज्ञेयः परितः ।

ब्रह्मणश्च न महागुरुनिपातविषयमशक्तौ तु क्रीतोत्पन्नाशनं
स्रस्तरे कटादौ न तु पीठादौ द्वादशाङ्गमुपविशेरन्नित्यर्थः ।

मनुः—

अक्षारलवणाद्वाः स्युर्निर्मल्येषु ते ब्राह्मम् ।

मांसाशनञ्च नाग्नीयुः शयीरञ्च पृथक् क्षितौ ॥

अङ्गं तृतीयसप्तमनवमेषु मिलित्वा प्रेतोपकारार्थं क्लानं कुर्यात्
सर्व्वेण सपिण्डा यावदशीचं मांसं न भक्षयेयुः क्षितावित्थनेन
पीठखट्वादिषु शयननिषेधः ।

बृहस्पतिः—

अधःशय्यासिना दीना मलिना भोगवर्जिताः ।

अक्षारलवणाद्वाः स्युर्लव्यक्रीताशनास्तथा ॥

अश्विनः—

ब्रह्मचर्य्यं क्षितौ वासो वर्ज्यं मांसाशनञ्च तैः ।

ब्रह्मचर्य्यं यावदशीचं मैथुनं वर्ज्येदित्यर्थः । मांसाशनमपि
यावदशीचं वर्जनीयम् ।

विष्णुपुराणे—

शय्यासनोपभोगश्च सपिण्डानामपीष्यते ।

अस्थिसञ्चयनादूर्ध्वं संयोगो न तु योषितः ॥

सकृद्दिवा च भोक्तव्यं न मांसं मनुजर्षभ ।

तथा—

महागुरुनिपाते तु द्वादशाङ्गं शयनाद्युपभोगो न कार्य्यः । मैथुनस्तु
संवत्सरपर्य्यन्तं न कार्य्यं दिवेत्थनेन रात्रौ भोजननिषेधः ।

हारीतः—पात्रेषु स्वस्मयेषु पर्णपुटेषु वाञ्छीरन् ।
तैजसादिभाजने कदापि न भोक्तव्यमित्यर्थः । पुटेष्वित्यभिधानात्
कदलीपत्रेष्वपि भोजनं निषिद्धमिति हारलंता ।

आदिपुराणे—

अशौचमध्ये यत्नेन भोजयेत्तु स्वगोत्रजान् ।
एतच्च प्रेतोपकारार्थं ज्ञातिभोजनमङ्गास्तृष्यत्वात् परं चोक्तव्यम् ।
मार्कण्डेयपुराणे—

तैलाभ्यङ्गो बान्धवानामङ्गसम्बन्धनश्च यत् ।
तेन चाप्यायते जन्तुर्यश्चाश्रमि स्वबान्धवः ।
एतदपि चतुर्थाह्नात् प्रभृति प्रेतोपकारकम् ।
महाभारते—

तिलान् ददत पानीयं दीपं ददत जाग्रत ।
ज्ञातिभिः सह मोदध्वमेतत् प्रेतेषु दुर्लभम् ॥
तिलदानं रात्रौ दीपं जागरणञ्च प्रेतोपकारातिशयार्थम् ।
यच्च—

चतुर्थे पञ्चमे चैव नवमेकादशे तथा ।
यदुक्तं दीयते जन्तोस्तत्रवशाद्भुञ्जते ॥
इति वचनाच्चतुर्थपञ्चमनवमाह्वेषु आहृत्यं तत्काम्यं बह्वृच-
यज्ञोक्तत्वेन बह्वृचानामेव पार्वणविधिना कर्त्तव्यं नाग्येषामिति ।

अथास्थिसञ्चयनम् ।

आदिपुराणे —

चतुर्थे ब्राह्मणानाम् पञ्चमेऽङ्गि भूभुजाम् ।

षष्ठेऽङ्गि वैश्यजातीनां शूद्राणां दशमात्परे ॥

ब्रह्मण्ये द्वितीयेऽङ्गि कर्त्तव्यस्वस्थिसञ्चयः ।

सद्यःश्रीचे तत्क्षणन्तु कर्त्तव्य इति निश्चयः ॥

अङ्गाश्रीचे निवृत्ते सर्व्वेरेवास्थिसञ्चयनं कार्य्यमित्यर्थः ।

यत्तु —

प्रथमेऽङ्गि द्वितीये वा सप्तमे नवमेऽपि वा ।

अस्थिसञ्चयनं कार्य्यं निजैस्तद्भोजैर्मते ॥

इति सर्व्वसंवचनं तच्चतुर्थाहपर्य्यन्तं रक्षणायतौ प्रथमद्वितीयाह-
विधायकं चतुर्थाहे च देवादकरणे सप्तमनवमाहविधायकञ्च ।

कात्यायनः —

सञ्चयनं चतुर्थ्या अयुग्मान् ब्राह्मणान् भोजयित्वा ।

अयुग्मान् ब्राह्मणान् भोजयित्वेत्थनेनैकोद्दिष्टश्चाहमस्थिसञ्चयनाङ्ग-
मिति दर्शितम् । एतच्च यत्तुर्व्वेदिनामेव ।

अत्र केचित्—साम्नीनामेव आहमिति वदन्ति । तदप्रमाणकं
कात्यायनेन सामान्येनोक्तत्वाच्चिरञ्जेरपि तदुक्तास्थिसञ्चयनस्यानु-
ष्ठेयत्वे तदङ्गश्चाहस्य निवारयितुमशक्यत्वात् अन्यथा निरग्रे-
रस्थिसञ्चयनमेव न स्यादिति । हारसताकारस्तरसोऽप्येव एव ।

सामगानां गोभिलेन परिशिष्टकृता चातुक्तवाङ्मयं नास्तेव
किन्तु—अपरेषुसूतीये वा अस्त्रिसञ्चयनं भवेत् ।

इति परिशिष्टवचनात् तृतीयदिन एवास्त्रिसञ्चयनं अपरेषु-
रिति चण्डाशौचविषयमिति हारलताकार-नारायणोपाध्यायौ ।

विशारदसु—प्रथमेऽङ्गि तृतीये वेति सर्वसंवचनमिव
परिशिष्टवचनमशक्तविषयः व्याख्याय सर्वेषामेवाङ्गाशौचनिवृत्तौ
चतुर्थाह एवास्त्रिसञ्चयनमाह ।

आदिपुराणे—

ऋग्वेदानुवेदतायाश्च चतुर्थे दिवसे ततः । *

सुपक्वैर्भक्ष्यभोज्यैश्च पायसैः पानकैस्तथा ॥

फलैर्मूलैर्वनोत्प्लेब्यैश्च पूज्याः क्रव्याददेवताः ।

निवेदयति कर्त्तव्यं तैः सर्वमनहङ्गुतैः ॥

नमः क्रव्यादमुख्येभ्यो देवेभ्य इति सर्वदा ।

†[कैश्चिदर्थं प्रदातव्यं कैश्चित् पुष्पैश्च शोभनम् ॥

धूपो दीपस्तथा माषं कैश्चिद्वनस्पतरान्वितैः ।

स्रताकृतानि सर्वाणि कैश्चिद्देवानि सर्वतः ॥

येऽङ्गिन् ऋग्वेदानु वेदाः सु भगवन्तः समातनाः ।

तेऽस्मत्सकायाद्गृह्णन्तु वस्त्रमष्टाङ्गमञ्चयन् ॥

प्रेतस्त्रास्य शुभान् लोकान् प्रयच्छन्त्यपि यावताम् ।

अस्माकमायुरारोग्यं सुखञ्च ददतां वरम् ॥

* अ पुस्तके परिशिष्टवचनं नास्ति ।

† अ पुस्तके [†] चिह्नितार्थो नास्ति ।

एवं कृत्वा बलीन् सर्वांश्च क्षीरपाश्वज्य वास्यतेः ।]

विसर्जनञ्च देवानां कर्त्तव्यञ्च समाहितैः ॥

ततो यन्नियवृक्षाणां शास्त्रार्मादाय वास्यतः ।

अपसव्यं क्रमादर्थं कृत्वा कश्चित् सगोत्रजः ॥

प्रेतस्त्रास्त्रीनि वृक्षानि प्रधानाङ्गोद्भवानि च ।

पञ्चगव्येन संसिञ्च्य क्षीमवस्त्रेषु वेष्टयेत् ॥

प्रक्षाल्य मृक्षमये भाण्डे नवे साष्टादने शुभे ।

अरक्ष्ये वृक्षमूले वा शुद्धे संस्थापयन्त्वपि ॥

तत्स्थानाच्छान्कौर्नीत्वा कदाचित् आङ्गवीजले ।

कश्चित् क्षिपति सत्पुत्रो दीर्घिन्द्रो वा सङ्घोदरः ॥

अथ च अग्निगन्धर्वतायागः प्रेतोपकाराय निजाशुरारोग्यादिसिद्धये

च काम्यो न त्वावश्यकः । अस्त्रिसञ्चयनप्रयोजनमाह तत्स्थानात्

शान्कौर्नीत्वेति तत्कालं गङ्गागमनाग्रतौ यथावसरं गङ्गायामस्त्रि-

प्रक्षेप एव प्रयोजनमित्यर्थः ।

अत्र केचित्—गङ्गातीरेऽस्त्रिसञ्चयनं न कार्यं किन्तु तदह-
रेव गङ्गायां प्रक्षेपस्य सञ्चयनस्य गङ्गाप्रक्षेपत्वादित्याहुः । तदशुभं

सर्वत्रैव सुनिभिर्नियमेन कालविशेषविधानात् तत्सदशुभान-
विशेषविधाननियमाच्च । किन्तु यथोक्तकाले यथाविध्यस्त्रिसञ्चयनं
कृत्वा मृक्षमयपुटे कृत्वा तत्क्षणेव वस्त्रेषुमाचविधिना गङ्गायां
प्रक्षेपस्य न तु निश्चाय स्थापितव्यमिति ।

इदञ्चादिपुराणीयास्त्रिसञ्चयनं सर्वपाश्विसाधारणं पुराणीकत्वा-
च्छब्दोपपरिशिष्टकात्यायनमुक्तमुक्तत्वाच्च ।

यथा ह्यन्धोगपरिशिष्टम्—

ज्ञानार्त्तं पूर्ववत् कृत्वा मध्येन पदस्य ततः ।
 सिद्धेदस्मीनि सर्वाणि प्राचीनावीत्यभाषयन् ।
 मन्त्रीपलायशास्त्राभ्यां उद्धृतोद्धृत भक्षणः ।
 चाण्डेनाभ्यज्य मध्येन क्षेत्रयेन्नभवारिषा ॥
 सत्पात्रसंपुटे कृत्वा वक्ष्ये परिबिध्य च ।
 यन्मंशिन्यां ह्यसौ भूमी निखनेहृदिषासुखः ॥
 पूरयित्वाऽवटं पद्मपिण्डशैवालसंयुतम् ।
 दत्त्वोपरि समं श्रेष्ठं कुर्यात् पुष्पाहकर्मणा ।
 एष एवागृहीताग्नेः प्रेतस्य विधिरिष्यते ॥
 वक्ष्ये वेटयित्वा सत्पात्रपुटे कृत्वेत्यन्वयः ।

तदर्थं प्रयोगः ।

सामगानां तृतीयेदिने पिण्डं दत्त्वा आहं विनास्त्रिसञ्चयनम् ।
यजुर्वेदिनां चतुर्थेदिने पिण्डं दत्त्वा शुद्धाणाञ्चेकादशाहेऽस्त्रि-
सञ्चयनमिमिसमेकोहिष्टं आहं कृत्वास्त्रिसञ्चयनम् । तत्राचारादृश
व्यञ्जनानि पञ्चा पत्रपुटे निधाय आहं कृत्वा व्यञ्जनानि किञ्चि-
दन्नं पिण्डञ्च पाकस्याख्यां निधाय दग्धा “सामगास्तु तृतीयपिण्डा-
दिकं पाकस्याख्यां निधाय दग्धा-तद्वस्त्रना तदङ्गरीष वा स्यात्त्वां
श्रवनाम लिखित्वा वामहस्तपृतां स्यात्तीं विमुखो भूत्वा दात्रेण
भित्त्वा सर्वं जले क्षियन्तीति गौड्डीयाः” ।

ततः पुनः ज्ञात्वा प्रातिवन्धुमिलितः पुनः सुधीतवक्त्रो
नानाविधफलमूलभक्षभोज्यपायसादिभिः पृथक् पृथक् पात्राणि
पूरयित्वा गन्धपुष्पादिकञ्च गृहीत्वा श्मशानं गत्वा गोमयेन विलिप्य
चतुष्कोणमण्डलं कृत्वा केनचिन्निवेदयेत्युक्तं सर्वैरेव मिलित्वा
नमः क्रव्यादसुख्येभ्यो देवेभ्य इति मन्त्रेण केनचिदर्घ्यः केनचित्
पुष्पं केनचिद्रूपः केनचिद्दीपः केनचिन्मार्ग्यं केनचिद्गन्धः केनचित्
फलमूलादीनि केनचिन्नक्षभोज्यपायसादौनि च सत्वरं दत्त्वा
कृताञ्जलिः—

येऽस्मिन् श्मशाने देवाः स्युर्भगवन्तः सनातनाः ।

तेऽस्मात्सकायान्भृशन्तु बलिमष्टाङ्गमञ्चयन् ॥

प्रेतस्यास्य शुभान् लोकान् प्रयच्छन्वपि शाश्वतान् ।

अस्माकमायुरारोग्यं सुखञ्च ददतां वरम् ॥

इति पठित्वा तान् सर्वान् बलीन् चौरिषाभ्युक्ष्य क्रव्यादमुखा
देवाः स्वस्थानं गच्छन्त्विति देवतां विदुष्य तत्सर्वं जले क्षिपेत् ।
एतच्च काम्यं नत्वावश्यकमिति प्रागुक्तम् ।

ततः कृतापसव्यो दक्षिणामुखो वाग्यतश्चितास्त्रास्त्रीनि
चौरिषाभ्युक्ष्य* शमीपलायशास्त्राभ्यामुद्धृत्य पञ्चगव्येनाभिषिष्य
गन्धोदकेन* सिक्ता वस्त्रे च वेष्टयित्वा नवसूक्ष्मयभास्त्रे निधाय
सूक्ष्मयपात्रान्तरेणाष्टाक्षरस्यद्वयमूले वा शुचिभूमौ निधाय
उपरि शमीकण्टकशैवालपङ्खादीनि दत्त्वा समस्थानं कृत्वा चिता-
भस्मादि च जले क्षिपेत् । गङ्गातीरे तु सर्वमेतन् विधाय तत्-
क्षणमेव तदस्त्रि वक्ष्यमाणविधिना गङ्गायां प्रक्षिपेत् । शंखदेशे तु
कालान्तरे तदस्त्रि गङ्गायां क्षिपेत् ।

विष्णुः-चतुर्थदिवसेऽस्त्रिसंक्षयनं तेषाञ्च गङ्गाभसि प्रक्षेपः ।

आदिपुराणे—

तत्स्थानाच्छनकैर्नीत्वा कदाचिज्जाह्नवीजले ।

कश्चित् क्षिपति सत्पुत्रो दौहित्रो वा सद्गोदरः ॥

मातुः कुलं पितृकुलं वर्जयित्वा गुरोस्तथा ।

अश्वीन्यन्यकुलोत्थानि नीत्वा चान्द्रायणक्षरेत् ॥

एतच्च खेहेन वेतनयज्ञेन वा कृते प्रायश्चित्तम् । अष्टष्टबुध्या तु
न दीपः ।

तथायं विधिः । गङ्गायां स्नात्वास्त्रीनि पञ्चगव्येनाभिषिष्य

* न तुल्ये अभ्युक्ष्य ।

हिरण्यमध्वान्तिलैः संयोज्य चत्पिण्डपुटे निधाय दक्षिणां दिग्धं
पश्यन् ॐ नमोऽस्तु धर्मायेति पठन् गङ्गां प्रविश्य स मे प्रीतो
भवेत्त्विति प्रक्षिप्य पुनः स्वात्तोत्थाय सूर्यं दृष्ट्वा विप्रेभ्यो यवाशक्तिं
दक्षिणान्दद्यात् ।

उत्थाय भास्वन्तमवेक्ष्य सूर्यम् स दक्षिणां विप्रमुत्थाय दद्यात् ।

एवं कृते प्रेतपुरस्त्रितस्य स्वर्गे गतिः* स्वास्तु महेन्द्रतुर्ग्या ॥

सूर्यमवेक्ष्येत्यनेन रात्रौ निविध्यते, । फलमाह—एवं कृत इति ।

अथौचाभ्यन्तरे तु प्रक्षेपे फलमाह यमः—

दशाहाभ्यन्तरे यस्य गङ्गातोयेऽस्त्रि मज्जति ।

गङ्गायां मरत्ये यादृक् तादृक् फलमवाप्नुयात् ॥

गङ्गातोये तु यस्यास्त्रि भवति शुभकार्येषु ।

न तस्य पुनरावृत्तिर्नृण्यलोकात् कथञ्चन ॥

* न दुस्सवे स्तिः ।

अथ दशाहकृत्यम् ।

अशीशान्तदिने गृहद्वारादिकं संशोध्य गोमयेनोपसिध्य
वस्त्रादिकाश्च प्रक्षाल्य सृक्मयपाकपात्राणि त्वक्का ज्ञात्वा दशमं
पिण्डं दत्त्वा ग्रामाद्वहिर्गत्वा प्रेतस्पृष्टवासांसि भूतनापितादिभ्यो
दत्त्वाऽऽशक्तौ तेषां तुष्टिसुत्पाद्य पुनः ज्ञानं कार्यं ततो ज्ञातिभिः
सह क्षेत्रम्नन्नुनखलोक्षां मध्ये यत्कर्त्तव्यं वाप्यते तत्कर्त्तव्यं त्वजेत् ।

ततः पिष्टैस्त्रिलैर्गात्राणि निवृण्वन् तिस्रस्तैस्त्रेण शिरोऽभ्यञ्ज्य
क्षेतसर्वपकस्त्रेण शिरस्योभृण्वन् ज्ञातिभिः सह पुनः ज्ञात्वा
वाग्यत आचम्य नवं शुक्लवस्त्रयुगं परिधायग्रन्थौ रजकधौतमस्फुटितं
प्रक्षालितं शुक्लवस्त्रयुगं परिधाय निम्बपत्र-क्षेतसर्वप-धूर्ज्या-प्रवाक्षानि
गोरोचना-गो-सुवर्ण-दधि-घृत-मधु-गृह-दर्पणादीनि च स्पृष्ट्वा
ब्राह्मणो जलं शुद्धं वेणुदण्डं स्पृष्ट्वा परममङ्गलश्रीगोविन्दादिनाम
कीर्त्तयित्वा च गृहं प्रविशेत् ज्ञातींश्च भोजयेत् ।

यथादिपुराणे—

यस्त्र यस्त्र तु वर्णस्त्र यदात् स्नात् पश्चिमं त्वहः ।

स तत्र वस्त्रमुचिश्च गृहमुचिं करोति च ॥

समाप्य दशमं पिण्डं यथाशास्त्रमुदाहृतम् ।

ग्रामाद्वहिस्ततो गत्वा प्रेतस्पृष्टे च वाससौ ॥

अश्वानामाश्वितानाञ्च यत्स्नायं तत्तद्व्याख्यपि ।

गौरसर्वपकस्त्रेण तिस्रस्तैस्त्रेण संयुतः ॥

शिरःज्ञानं पुनः कृत्वा तोयेनाचम्य वाग्यतः ।

वासीयुगं नवं शुद्धं निर्गन्धं शुक्लमेव वा ॥

गृहीत्वा गां सुवर्णञ्च मङ्गलानि शुभानि च ।

सृष्ट्वा संकोर्त्तयित्वा च ततः शुद्धो भवेन्नरः ॥

प्रेतसृष्ट इति येन वस्त्रेण तर्पणपिण्डादिकां कृतमिति हार-
लता । कृतश्मश्रुकर्मणि इति हारीतवचने बहुवचनात् सपि-
ण्डानामपि वपनम् । अत्र सर्वत्रैव मरणाशौचान्तकृत्यप्रकारणो-
पात्तत्वाज्जननाशौचान्ते वपनं नास्तीति केचित् । अनियम इति
केचित् ।

श्मश्रादीनां मध्ये यत्ताज्यं त्यागाहं सर्व्वदा यत्स्थग्यते
इत्यर्थः । तेन वस्त्रकणादिलोकां रक्षितानाञ्च केशादीनां त्यागो
-न कार्य्यः । महायुक्निपाते तु रक्षितानामपि त्यागः ।

यथा विष्णुः—

प्रयागे तीर्थगमने पितृमातृवियोगतः ।

केशानां वपनं कुर्यात् सर्व्वेष्वन्तु शिष्वां विना ॥

विना तीर्थे विना यज्ञं पित्रोश्च मरणं विना ।

केशश्मश्रुपरित्यागात् ब्रह्महत्याफलं लभेत् ॥

*[एतच्च दोषकायने रक्षितकेशश्मश्रुपरित्यागविषयम् ।]

अत्र तीर्थपदं नयादीतरतीर्थविषयम् ।

मुण्डनश्चोपवासश्च सर्व्वतीर्थेष्वयं विधिः ।

वर्ज्जयित्वा गयां गङ्गां विशालां विरजां तथा ॥

* च पुनश्च [] चिह्नितान्यः पतितः ।

इति स्कन्दपुराणवचनात् ।

अत्र गङ्गापदं प्रयागीतरपरम् ।

प्रयागे वपनं कुख्यात्प्रयायां पिण्डपातनम् ।

इति वचनात् ॥

यच्च—

केशानां यावती संख्या ह्यिमानां जाह्नवीजले ।

तावद्वर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते ॥

इति वचनं तन्निमित्तान्तरक्षिप्तानां केशानां प्रतिपत्ति—
परमिति ।

यच्च—

गङ्गां प्राप्य सरिच्छ्रेष्ठां कल्याणतपापराश्रयः ।

केशानामित्य तिष्ठन्ति तस्मात्तान् परिवर्जयेत् ॥

इति नामशून्यवचनं तदमूलं समूलत्वेऽपि स्कन्दपुराणवचन-
विरोधात् गङ्गापदं प्रयागपरमिति ।

गौरसर्पपक्ष्मेनेति-तिलतैलेन शिरोऽभ्यञ्ज्य श्वेतसर्पपक्ष्मे
नोन्माजयेदित्यर्थः ।

यथा, हाद्यैतः—

तिलकक्ष्मेण गात्राणि निष्ठुष्य श्वेतसर्पैः शिरःस्नाता इति ।

वेति नूतनवस्त्राभावे निर्वस्त्रं अभ्यन्त्य श्वेतमिति व्यवस्थित-
विक्षेपः । मङ्गलानि दूर्वा-निम्बपत्र-गौरोचना-ग्रह दर्पण वृत्त-
मङ्ग-द्वधादीनि स्मृत्वा कौर्तयित्वा च जगन्मङ्गलानि श्रीगोविन्द-
नामानोत्सर्गः ।

मनुः—

विप्रः शुद्धोदपः सृष्ट्वा क्षत्रियो वाहनायुधम् ।

वैश्यः प्रतोदं रश्मिं वा यष्टिं शूद्रः क्षतक्रियः ॥

क्षतक्रियः समासदशमाहृत्य इत्यर्थः । शूद्रेण तु यजुर्वेदविधिना सर्व्वं कर्म कार्य्यम् ।

यथा कूर्मपुराणे—

भार्य्यक्रमेण सर्व्वे च शूद्रा वाजसनेयिनः ।

तस्माच्छूद्रः स्वयं* कर्म यजुर्वेदेन कारयेत् ॥

* न पुस्तके—सकम् ।

अथैकादशाहकृत्यम् ।

अथौचकालीनसृष्ट्ययमाख्यानि परित्यज्य गृहादिकं शोधयितुम् ।

देवलः—

अघाहःसु व्यतीतेषु सुस्नाताः कृतमङ्गलाः ।

आशुच्यादिप्रमुख्यन्ते ब्राह्मणान् स्वस्ति वाच्यं च ॥

सुस्नाता इति यथाविधिकृतसग्निरस्वस्नाना इत्यर्थः । अथ च

एकादशाहे विरमेदिति पैठीनसिवचनात्तर्पणं न कार्यम् ।

एतच्च स्नानं सूर्योदयात्परं कर्तव्यम् ।

उदयादुदयं भानोः सावनाहः प्रकोर्त्तितम् ।*

सूतकादिपरिच्छेदो दिनमासाब्दपास्तथा ।

मध्यमग्रहभुक्तिश्च सावर्णेनैव गृह्यते ॥

इति सूर्यसिद्धान्तवचनात् ।

अत्र केचित् 'सूर्योदयात् पूर्वमेव प्रातःसन्ध्यायाः कालत्वा-
त्तत्राग्नौचाक्रान्तत्वेनाधिकाराभावात् सूर्योदयात् परमेव शुद्धि-
विधानात् तद्दिने प्रातःसन्ध्यालोप एवेत्याहुः ।

* न पुस्तके सावनं परिशीर्तितम् ।

सावनानि स्युरेतेषां यज्ञकालविधिसु तैः ॥

न पुस्तके अधिक पाठः ।

† न पुस्तके—

अनानतान्तु यःपूर्वीं सादित्वाञ्चैव पश्चिमात् ।

नोपासीत द्विजः सन्ध्यां च यज्ञोऽब्राह्मणःश्रुतः ॥ इतिवचनात् ।

इत्यधिकः पाठः ।

तच्च—

आसायमाहुतेः प्रातराहुतिर्नास्तीति आप्रातराहुतेः साय
मध्युतिरिति गोभिलवचनात् होमन्यायेन तुष्याकाङ्क्षितत्वात्तुष्य-
कालविधानाच्च प्रतीतामप्युपासीतिति वचनाच्च मुख्यकाला-
लाभे सायंकालपर्यन्तमानुकल्पिककालविधानात् ।

सन्ध्याहोत्रोऽशुचिर्नित्यमनर्हः सर्व्यकर्मासु ॥

इति दक्षवचने सन्ध्यायाः शुचित्वसम्पादकत्वाच्च सन्ध्यायाः कर्माङ्ग-
त्वेन च तदभावात्तद्विवेकसंस्पर्शव्यकर्माणां वैशुष्यप्रसङ्गाच्च पिष्टदयि-
तादिसर्व्यसंयज्ञसम्पत्तत्वाच्च स्नानात्परं प्रातःसन्ध्या कर्त्तव्या इति ।

कृतमङ्गला इति गोसुवर्णाग्निदधिदूर्वाष्टतादिसर्व्य-श्रीगोविन्द-
नामयज्ञं कार्यमित्यर्थः । ब्राह्मणान् स्वस्ति वाच्य ब्राह्मणद्वारा
शान्त्युदकसम्पादनेन स्वस्थयनं कर्त्तव्यमित्यर्थः ।

श्री भूते शान्तिं कृत्वा एकोद्दिष्टं प्रदायेति हारीतवचनात्
ब्राह्मणालाभे स्वयमेव शान्तिं कुर्यात् । तच्च शान्त्युदकयज्ञ-
मङ्गलद्रव्यस्पर्शनं मरणाशौचे मरणाशौचमुपक्रम्य विधानात् ।
आशुच्याहिप्रमुच्यन्ते इत्यनेन सशिरस्कस्नान-गोसुवर्णाग्निष्टतादि
मङ्गलद्रव्यस्पर्श-श्रीगोविन्दनामयज्ञम् । शान्त्युदकैर्विना, अशौच-
निवृत्तिर्नास्ति इति हारलताकारादयः । शान्तिसु अशाशौकेव
कार्या ।

सर्व्यं च वामदेव्यस्य गानमित्यथवा त्रिधा ।

इति छन्दोगपरिशिष्टवचनात् सामगैर्वामदेव्यगानेन शान्तिः
कार्या । गानाशक्ती तु त्रिधा पाठेनेति ।

वामदेव्यऋचसु-कयानञ्चिच इति कक्षवासव्यो मदानामिति
चभीषुचः सखीनामिति स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवा इति चतस्रः ।
आदावन्ते च गायत्र्या शान्तिकरणम् ।

यत्तु—

शक्रो देवीति सूक्तेन प्रथमं द्वाभ्यां द्वितीयं शक्रोदेवीरन्मयः
शक्र इन्द्राग्नौ तदसु मित्रावरुणा इति तृतीयं शक्रावातेति-
पृथिवी शान्तिरिति चतुर्थं उभयत्र सर्व्वत्र शान्तिं सावित्रीं
कुर्यादिति पैठीनस्युक्तं चतुर्धा शान्तिकरणं तत् वङ्गचण्डोक्तत्वेन
ऋग्वेदिनामेवेति । यजुर्वेदिनास्तु ऋचं वाचं प्रपद्ये इत्यादि
द्यौः शान्तिरित्यन्तैः समदंशभिर्मन्त्रैरादावन्ते च गायत्र्या शान्ति-
करणं ॐकारेण व्याहृतिभिर्गायत्र्यादावन्ते चेति कात्यायन-
वचनात् ।

तदयं प्रयोगः—

दान्तः कश्चिद्वाङ्मनः स्वयं कुशैः शिरसि जलविन्दुप्रक्षेपद्वया
शान्तिं कुर्यात् । प्रथमं प्रक्षवव्याहृतिसावित्रीभिः । ततश्च—

ॐ ऋचं वाचं प्रपद्ये मनो यजुः प्रपद्ये सामप्राणं प्रपद्ये चक्षुः-
त्रोत्रं प्रपद्ये वागीजः सहीजो मयि प्राणापानौ ॥ १ ॥

ॐ यन्मे छिद्रं चक्षुषो हृदयस्य मनसो वातित्वरं* वृद्धश्रुतिर्मे
तद्धातु शक्रो भवतु भुवनस्य यस्मतिः ॥ २ ॥

भूर्भुवः स्वः तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धियो नो ज्ञानेव ब्रह्मण्यो नमः ॥ ३ ॥

कथानसिद्धिं प्राप्तुवदूतो सदावृधः सखा कथा सचिष्ठया
वृता ॥ ४ ॥

~ कस्वा सखी मदानां मंहिष्ठो मृतसदन्धसः ।

दृढाचिदांरजे वसु# ॥ ५ ॥

अभीषुषः सखीनामविता जरितृणां शतश्रवा स्युतिभिः ॥ ६ ॥

कयात्वन्न जत्याभिः प्रस्कन्दसे† वृषन् कया स्तोत्रभ्य
आभर ॥ ७ ॥

इन्द्रो विश्वस्य राजति शन्नो अस्तु द्विपदेशश्चतुष्पदे ॥ ८ ॥

शन्नो मित्रः शं वृषणः शन्नो भवत्वर्थ्यमा शन्न इन्द्रो वृहस्पतिः
शन्नो विष्णुर्लक्ष्मणः ॥ ९ ॥

शन्नो वातः पर्वतां शन्नस्तपतु सूर्यः । शन्नः कषिक्रदहेवः
वर्द्धन्धो अभिवर्षतु ॥ १० ॥

अहानि शन्नवन्तु नः शं रात्रिः प्रतिधीयताम् । शन्न इन्द्राग्नी
भवतामवोभिः शन्न इन्द्रावरुणा वातहव्या । शन्न इन्द्रावृषणा
वाजसातो शमिन्द्रासोमा सुवितायः‡ शं योः ॥ ११ ॥

शन्नो देवीरभीष्टये आपो भवन्तु पीतये शं योरभि-
स्तवन्तु नः ॥ १२ ॥

स्योना पृथिवि नो भवानृक्षरा निवेशनी यच्छानः शर्भ
सप्रथाः ॥ १३ ॥

* अ वृषणे वसुधिरतिपाठः ।

† अल्लुप्तके प्रस्कन्दसे इतिपाठः ।

‡ आहर्षे कविताम् ।

आपो हि ता मयोभुव स्ता न जलं दधातु महेरणा
चक्षसे ॥१४॥

योवः शिवतमोरसं स्नातु भाजायते नः उग्रतोर्विव
मातरः ॥१५॥

तस्मा अरुणमाम वो यस्य क्षयाय जिह्वय । आपो जन-
यथाचन ॥१६॥

द्यौः शान्तिरन्तरीक्षं शान्तिः पृथिवी शान्तिरापः शान्ति-
रोषधयः शान्तिर्वनस्पतयः शान्तिः [विश्वेदेवाः शान्तिं ब्रह्म
शान्तिः] शान्तिरेव शान्तिः ॥१७॥

पुनरपि प्रणव-व्याहृति-सावित्रीभिरिति यजुर्वेदिनाम् ।
सामगानान्तु प्रथमं प्रणवव्याहृतिसावित्रीभिः-ततः-ॐ कयानखिल
आभूवदूति सदावधः सखा कदा सचिष्ठया वृता । ॐ कयान-
सखी मदानां मंहिष्ठो मत्सदन्धसः । दृढाचिदारुजे वसु ॥ अभी-
षुणः सखीनामविता जरिष्ठणां शतश्रवा स्यूतये ॥ स्वस्ति न इन्द्रो
वृद्धश्रवाः स्वस्ति नः पूषा विश्ववेदाः । स्वस्ति नस्तार्क्षीऽरिष्टनेमिः
स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु ॥ पुनरपि प्रणवव्याहृतिसावित्रीभि-
रिति एवं शान्तिं कृत्वा अशौचकालजनितपापक्षयार्थं काशना-
दिकं किञ्चिद्दद्यात् ।

यथा कूर्मपुराणे—

दशाहातु परं सम्यक् विप्रोऽधीयीत धर्मवित् ।

दानञ्च विधिना देयमशुभात्तारकं हि तत् ॥

न पुनरुक्ते [] चिह्नितार्थः वर्ततः ।

दानविचिन्तनं दानकौमुद्यां कृतमस्माभिः । इह तु प्रयोगमात्रं
किञ्चिद्विचिन्तयते ।

—काञ्चनादिकं तद्देवतां सम्प्रदानञ्चाभ्यर्थं इदं काञ्चनं तुभ्यमहं
ददामीति द्विजकरे जलदानं ददस्वेति तेनोक्ते वारिणा काञ्चनं
प्रोक्ष्य वामहस्तेन धृत्वा ॐ अद्येत्यादि असुकगोत्रोऽसुकशर्म्भे
अथोचकालजनितपापक्षयकाम इदं काञ्चनमर्चितमग्निदेवत-
मसुकशर्म्भे ब्राह्मणाय तुभ्यमहं सम्प्रददे इति द्विजकरे दद्यात्
ग्रहीता स्वस्तीति वदेत् । ब्राह्मणोद्देशपक्षे यथासम्भवगोत्रनाम्ने
ब्राह्मणायैव सम्प्रददे इति ।

अद्येत्यादि कृतैतत् काञ्चनदानप्रतिष्ठार्थं दक्षिणामिदं रजतं
पितृदेवतं असुकगोत्रोऽसुकशर्म्भे ब्राह्मणाय तुभ्यमहं सम्प्रददे
इति दक्षिणां दद्यात् । ग्रहीता स्वस्तीत्युक्त्वा दक्षिणां ग्रहीत्वा
गायत्रीं कामसुतिष्वपठित्वा काञ्चनमिदमग्निदेवतमिति वदेत् ।

सुवर्णं दीयमाने तु रजतं दक्षिणा स्मृता ।

इत्यग्निपुराणवचनात् रजतमेवात्र दक्षिणा ।

ततश्च—

प्रेतसुहिष्य यो दद्याद्देवगर्भं स्तिलान् कृप ।

यावन्तस्ते तिलाः स्वर्गे तावत्कालं स मोदते ॥

इति वृहत्परिच्छिन्नोक्तवचनात् काञ्चनगर्भतिलानुत्सृजन्ति । देवगर्भ-
तिलान् विष्णुं सम्प्रदानञ्चाभ्यर्थं इमांस्तिलान् तुभ्यमहं ददामीति
द्विजकरे जलदानं ददस्वेति तेनोक्ते वारिणा तिलान् अभ्युक्ष्य—

ॐ विष्णुदेहोद्भवाः पुण्यास्तिलाः पापप्रणाशनाः ।

प्रेतस्वर्गं प्रयच्छन्तु संसारार्णवतारकाः ॥

इति पठित्वा वामहस्तेन धृत्वा कुशतिलजलान्यादाय ॐ अये-
त्वादि अमुकगोत्रस्यामुकशर्मणे मरणाशीचान्तांहितोयेऽहनि
अमुकगोत्रस्यामुकशर्मणे एतत्तिलसमसंख्यकालस्वर्गवासकाम-
स्तिलानिमान् विष्णुदेवतान् हेमगर्भान् गन्धार्चितान् ॐ
अमुकगोत्रायामुकशर्मणे ब्राह्मणाय तुभ्यमहं सम्पददे इति द्विज-
करे सकुशजलं दद्यात् । ग्रहीता गृहीत्वा स्वस्तीति वदेत् ।

ब्राह्मणोद्देशपक्षे तु यथासम्भवगोत्रनान्ने ब्राह्मणाय सम्पददे
इति । अयेत्यादि कृतैतत्तिलदानप्रतिष्ठार्थं दक्षिणामिदं काञ्चन-
मग्निदेवतममुकगोत्रायामुकशर्मणे ब्राह्मणाय तुभ्यमहं सम्पददे
इति दक्षिणान्दद्यात् । ग्रहीता स्वस्तीत्युक्त्वा गायत्रीं कामसुतिंश्च
पठित्वा एतं तिला विष्णुदेवता इति वदेत् । एवमन्येष्वपि दानेषु
बोध्यम् ।

वैतरणोद्देशेन दानन्तु आमन्त्रस्यत्युक्तस्यैव तदानीमशक्तौ पुत्रा-
दयोऽप्येकादशाङ्गे कुर्वन्तात्याचारः । तत्तु पूर्वमेव लिखितमस्ति ।
तत्राचम्य यथाशक्ति दानानि दद्यात् । यथा—

भूमिदोषाक्षपानीयं वस्त्रं ताम्बूलमासनम् ।

गन्धः पुष्पं फलं कृत्रं पादुका स्वर्णरौप्यकम् ॥

शय्या धेनुस्तथान्यानि दद्याद्दानानि शक्तितः* ॥

अथ केचित् ? आह्वानान्तरम्—

ततश्चोद्दिश्य पितरं ब्राह्मणेभ्यो धनं ददौ ।

महार्हाणि च रत्नानि गावः वाहनमेव च ।

इति रामायणदर्शनादेकोद्दिष्टाह्वात् परं कुर्वन्ति । तत्र आहुतस्य मध्याह्नविधानात् दानस्य पूर्वोक्तकर्तव्यत्वात् रामायणवचनस्य सम्यदानसमर्पणतयैव चरितार्थत्वात् सकलशिष्टाचारदर्शनाच्च आह्वात् पूर्वमेव दानमिति । दानविधिसु दानकौमुद्यां विवेचितोऽस्ति ः अचोद्देशमात्रं क्रियते ।

भूमेर्देवता विष्णुः स्वर्गलोकमहितत्वं फलमन्यत्सर्वं पूर्ववत् । दीपस्य देवता विष्णुरक्षय्यगतिः फलम् । अन्नस्य देवता प्रजापतिरक्षयसुखप्राप्तिः फलम् । जलस्य देवता वरुणः स्वर्गलोकमहितत्वं फलम् । वस्त्रस्य देवता बृहस्पतिः स्वर्गलोकमहितत्वं फलम् । ताम्बूलस्य देवता वत्सराजो मेधावित् सुभोगित्व-प्राप्तत्वप्राप्तिः फलम् । आसनस्य देवता उत्तानाङ्गिरः फलन्तु राजत्व-सुखित्वभवनम् । पादुकाया उत्तानाङ्गिरो देवता प्राप्तत्वसुखित्वभवनं फलम् । स्वर्णस्याग्निर्देवता कुलसहितविष्णुभवनप्रयाणं फलम् । गन्धस्य देवता गन्धर्वी ब्रह्मपदप्रयाणं फलम् । पुष्पस्य वनस्पतिर्देवता फलमत्यन्तसुखित्वभवनम् । रजतस्य पितरो देवता कनकोज्ज्वलविमानकरणकप्रयाणं फलम् । फलस्य वनस्पतिर्देवता सर्वदा हर्षान्वितत्वभवनं फलम् । 'छत्रस्य उत्तानाङ्गिरो देवता प्राप्तत्व-

सुखित्वभवनम् फलम् । शय्याया उत्तानाङ्गिरो देवता फलसम्बन्ध-
सुखित्वभवनम् । धेनोर्देवता रुद्रः स्वर्लोकासहितत्वं फलम् ।
एवमन्यान्यपि यथाश्रवं दद्यात् ।]

मत्स्यपुराणे—

*अशौचान्ताद्वितीयेऽङ्गि शय्यां दद्याद्विलक्षणाम् ।

काञ्चनं पुरुषं तद्वत् फलवत्समन्वितम् ॥

सम्पूज्य द्विजदम्पत्यं नानाभरणभूषणैः ।

वृषोत्सर्गश्च कर्त्तव्यो देया च कपिला शुभा ॥

अशौचान्तादिति अशौचान्ताहादित्यर्थः । अतएव अशौचान्ताहा-
द्वितीयेऽङ्गोति निमित्तोक्तेः कार्यः । विलक्षणां विचित्रां खट्वा-
सन-पदप्रक्षालनपानपात्र-सताम्बूलपात्राच्छादनोपधानादि नाना-
विधोपकरणान्वितामित्यर्थः । काञ्चनपुरुषदानं तु शय्यादानात्
पृथगेव तद्वद्द्यादित्यभिसम्बन्धात् । द्विजदम्पतिपूजनमपि शय्या-
दानात् पृथगेव न तु वृषोत्सर्गस्याङ्गं पारस्करादिनानामुनिभि-
र्वृषोत्सर्गाभिधाने द्विजदम्पतिपूजनभिधानात्प्रधानाभूतशय्यादि-
मध्यपाताच्च ।

• न च ज्ञापत्ययेनोपकारकत्वबोधनात् फलवत्त्वनिधायफलं
तदङ्गमिति न्यायादङ्गत्वमिति वाच्यम् ।

ज्ञापत्ययस्थानन्तर्यमात्राभिधायकत्वात् न हि भुक्ता
स्वपितीत्यादौ शयनस्योपकारकमङ्गं वा भोजनं भवति न चोप-

* क पुस्तके. स्मृतकान्तादिति कश्चित् पाठः ।

कारकत्वमात्रमङ्गताप्रयोजकं । आरम्भणीयादौ व्यभिचारात् किन्तु-
भयस्मिन् क्रियमाणे द्विजदम्पतिपूजानन्तरमेव वृषोत्सर्गः कार्यः ।

न च पाठक्रमानुरोधात् क्रमो लभ्यत एव इति वाच्यम् ।
क्तावोधितानन्तर्यवत्त्वात् ब्रह्मस्यतिसवेनेष्टा सोमेन यजेतेतिवत्
कृतद्विजदम्पतिपूजनस्यैव एकादशाहवृषोत्सर्गाधिकारादुभयस्मिन्
क्रियमाणे विश्वजिन्नायात् स्वर्गफलमुद्दिश्य द्विजदम्पतौ पूजयि-
त्वेव वृषोत्सर्गः कार्यः । वृषोत्सर्गाशक्तौ तु निरपेक्षं द्विजदम्पति-
पूजनं निर्विवादमेवेति ध्येयम् ।

नानाभरणभूषणैरिति आभरणानि कुण्डलाङ्गुरीयशङ्खादीनि
भूषणानि गन्धमाख्यवस्त्रादीनि । देयेति पृथग्विधानश्रवणात्
शृङ्गाव्यकपिलादानमपि पृथगेव । किन्तु विलक्षणशय्याकाञ्चन-
पुरुषदानद्विजदम्पतिपूजानां फलविशेषानुपादानात् विश्वजिन्ना-
येन स्वर्गफलमेव कल्पनायं वृषोत्सर्गकपिलादानयोस्तु मुन्यन्तरीक्षः
फलविशेषोऽस्त्येव ।

यथा याज्ञवल्क्यः—

हेमशृङ्गो शफै रौप्यैः सुशीला वस्त्रसंयुता ।

कांस्योपदोहा दातव्या क्षीरिणो गौः सदक्षिणा ॥

दाताऽस्याः स्वर्गमाप्नोति वत्सरान् लोमसस्मितान् ।

कपिला चेत्तारयति भूयद्यासप्तमं कुलम् ॥

देवव्रतः—

एकादशाहे प्रेतस्य यस्य चोत्सृज्यते वृषः ।

प्रेतलोकं परित्यज्य स्वर्गलोकं स गच्छति ॥

मासिके वा द्विपक्षे वा षण्मासे चाब्दिके तथा ।

वृषोत्सर्गस्य कर्त्तव्यो यावन्न स्यात् सपिण्डता ॥

एकादशाहेऽश्वत्थौ मासिकादिकः क्रमिकः कालः । तत्रापि तद्वैव
फलं एकादशाहस्यैवानुकल्पिककालत्वात् ।

सपिण्डनात् परन्तु कालविशेषं फलविशेषञ्चाह —
छन्दोगपरिशिष्टम्—

कार्त्तिक्यामयने चैव फाल्गुन्यामष्टकासु च ।

आषाढां विषुवे चैव पोष्णगामाश्वयुजस्य च ॥

स्वर्भानुना चोपसृष्टे आदित्ये चन्द्रमस्यपि ।

मत्तावरान् मत्तपूर्वानुत्सृष्टस्तारयेद्दृष्टः ॥

पौष्णं रेवतीनक्षत्रं तद्युक्ता या आश्विनी पौर्णमासी तस्यामित्यर्थः ।

मत्स्यपुराणे—

चरणानि शिरः पुच्छं यस्य श्वेतानि गोपतेः ।

लाचारममवर्णस्य तं नीलमिति निर्दिशेत् ॥

वृष एव स मोक्षव्यो न स धार्यो गृहं भवेत् ।

तदर्थमेवा चरति लोके गाथा पुरातनी ॥

गृष्टव्या बहवः पुत्रा यद्येकोऽपि गयां व्रजेत् ।

यजेत वाश्वमेधेन नालं वा वृषमुत्सृजेत् ॥

एनं० वृषं लक्षणसंनियुक्तं

गैर्होद्भवं क्रीतमथापि राजन् ।

मुक्ता न शोचेश्वरणं मृच्छाम्ना

मोक्षे गतिश्चाहमतोऽभिधास्ये ॥

अत्र नीलवृषोत्सर्गस्य गयाश्राद्धाश्चमेघतुल्यतामभिधाय सामान्येन मोक्षफलकथनादेकादशाहोऽपि मोक्षफलत्वमेव । एतेन सर्वत्रैव फलश्रवणात् वृषोत्सर्गः काम्य एव ।

अत्र केचित्-मत्स्यपुराणे एकादशाहश्राद्धतुल्यतामभिधानात्, शक्तेनावश्यं कर्त्तव्य इति वदन्ति । तत्र

शय्याकाञ्चनपुरुषकपिलादानादीनामपि तथात्वप्रसङ्गात्, एकादशाहश्राद्धस्य अशक्तं प्रत्यपि नित्यत्वनिरूपयान्तुल्यताभिधानस्याशक्तं प्रत्यनित्यतारूपफलस्योक्तित एव व्याघाताच्च ।

वस्तुतस्तु एकादशाहश्राद्धतुल्यताभिधानस्य फलमेवालीकं तथाहि किमिदमेकादशाहश्राद्धतुल्यतयाऽभिधानफलं अनन्यकालीनत्वं वा अभिन्नफलत्वं वा शक्तस्याऽवश्यानुष्ठेयत्वं अभिन्नकर्तृकत्वं वा ।

— नायः—मासिके वा त्रिपक्षे वा इत्यादि देवव्रतवचने कालान्तरस्यापि प्रतिपादितत्वात् ।

न द्वितीयः—एकादशाहादौ वृषोत्सर्गस्य प्रेतलोकपरिहार-पूर्वकस्वर्गलोकगमनफलत्वेन नीलवृषगोचरतया मोक्षफलत्वेन कार्त्तिकवादौ पूर्वापरसप्तपुरुषतारणफलत्वेन च एकादशाहश्राद्धस्य तु प्रेतत्वपरिहारमात्रफलत्वेन च पृथक्पृथक्फलत्वात् ।

न तृतीयः—एकस्यैव शक्तं प्रति नित्यत्वमशक्तं प्रत्यनित्यत्वमित्यदृष्टान्तकल्पनाया हास्यास्पदत्वात् । अन्यथा एकादशाहश्राद्धस्यापि तुल्यन्यायादशक्तं प्रत्यनित्यता स्यात् ।

न चतुर्थः—एवञ्च काम्यत्वे निर्णीते सति कामनावतः
सर्वस्यैवाधिकारात् ।

ततश्च—

महार्हाणि च रत्नानि गात्रं वाहनमेव च ।

यानानि दासीर्दासाञ्च राष्ट्रस्तस्योर्ध्वदेहिके ॥

इत्यादि रामायणोक्तवत्सर्वमेव नित्यकाम्यसामान्यमेकादशाहा-
नुष्ठेयम् ।

*मत्स्यपुराणे—शय्यादानादिकसुक्तं तत्र चैतत्प्रकरणे
एकादशाहशब्दं नाभिहितं कथं तत्तुल्यताभिधानमित्यलं
बहुना ।

केचित्सु मूलमासाभ्यन्तरे एकादशाहे तृषोत्सर्गो न कार्यः
इत्याहुः । तन्न-एकादशाहे नियमविधानात् ।

नैमित्तिकानि काम्यानि निपतन्ति यथा यथा ।

तथा तथैव कार्याणि न कालसु विधीयन्ते ॥

इति दक्षवचने नैमित्तिकपदेनागन्तुकनिमित्तोपनिपातविहितस्य
गृह्योतत्वादुपरागनिमित्तकदानतृषोत्सर्गादिवदपाठवादिनिमित्तक-
शान्तिकर्मादिवञ्च द्वादशाहिकत्रेपक्षिकश्राद्धवञ्च मरणनिमित्त-
कैकादशाहविहिततृषोत्सर्गशय्यादानादीनामनिवार्यत्वाच्च ।

तथा ब्रह्मसूतिः—

नित्यनैमित्तिके कुर्यात् प्रयतः सन् मलिनक्षुचे ।

ब्रह्मपरिग्रहीतवचनञ्च—

मलमासादिकः कालो वृषोत्सर्गे न दूष्यति ।

वत्सरोपरिकर्त्तव्ये कालशुद्धिर्विधीयते ॥ इति ॥

यत्तु—

अग्न्याधानं प्रतिष्ठाञ्च यज्ञदानव्रतानि च ।

देवव्रत-वृषोत्सर्ग-चूडाकरण-मेखलाः ।

मङ्गल्यमभिषेकञ्च मलमासे विवर्जयेत् ॥

इति ज्योतिःपराशरवचनं तत् वत्सरात्परिकर्त्तव्यवृषोत्सर्गविषय-
मिति । अत्र यद्यपि वृषस्यैवोत्सर्गः श्रूयते तथापि चतस्रो
वत्सतर्कस्तथाशङ्क्येति पारस्करेणोपदेशात् एनं युवानं पति-
मित्युत्सर्गमन्वलिङ्गाच्च—

दिहायनोभिर्धन्याभिश्चतुर्भिः सह रूपवान् ।

द्वाभ्यामथैकयाऽभावादुत्सृष्टव्यो दिहायनः ॥

यो वाहयति* षण्डञ्च पिवेत् क्षीरञ्च तद्वाम् ।

यावन्ति तस्य लोमानि तावद्वर्षाण्यधोगतिः ॥

तासां न चाज्यं पातव्यं शाश्वतीं गतिमिच्छता ।

इत्यग्निपुराणवचनाच्च वत्सतरोचतुष्टयसहितस्यैव वृषोत्सर्गः ।

अतएव वत्सतरोचतुष्टयसाहित्येन सङ्कल्पवाक्यं सुगतिसोपानादौ
लिखितम् । एष च शूद्रेणाप्यनुष्ठेयः सामान्येन विधानात् ।

श्वेतोदरः क्षणपृष्ठो नास्त्राणस्य प्रशस्यते ॥

सिन्धुरत्नेन वर्णेन क्षत्रियस्यापि शस्यते ।

काञ्चनाभेन वैश्यस्य क्षण्णेनाप्यन्यजन्मनः ॥

इति मत्स्यपुराणे वृषस्य वर्णविशेषेण प्रशस्य कथनाच्च ।
अतएव पारस्करे एतयेवोत्सृजेरन्निति एतयैव ऋचां नान्य-
वाक्येनेत्येवकारार्थवशात् वाक्यभेदकल्पनागौरवाच्च उत्सृजेरन्निति
चातुर्वर्ण्यसाधारणतया बहुवचनोपदेशाच्च रथकारन्यायात् शूद्रेणापि
एनं युवानमित्याद्युत्सर्गप्रकाशकमन्त्रः पठनीय एव ।

न च —अमन्त्रस्य तु शूद्रस्य विप्रो मन्त्रेण गृह्यते ।

इति ब्राह्मणद्वारा पठनीय इति वाच्यम् । . .

प्रधानस्य ऋषात् स्वस्वत्वध्वंमरूपस्य स्वयंमेवपुष्टेयस्य मुनि-
भिरिव तादृशमाख्येनैव विहितस्यानन्यथासिद्धस्य वृषोत्सर्गस्याजात-
त्वात् रुद्राध्यायजपादेस्तु ऋत्वेनाचार्यद्वाराप्यनुष्ठेयत्वे आश्चाङ्ग-
मन्त्रवदन्यथासिद्धत्वमिति ।

अतएवोत्सर्गमन्त्रपाठानधिकारात्तादृशविशेषप्रतिपादकवचना-
भावादनुपनोतस्य स्त्रियायाधिकारो वृषोत्सर्गं नास्तीति ध्येयम् ।

प्रमाणाभावाद्वृषोत्सर्गोऽधिवासो नास्तीति केचित् तदशुद्धं एनं
युवान् पतिं वो ददानोति मन्त्रलिङ्गेन वत्सतरीगतस्वत्वारोपणेन
च वत्सतरीणां देवतात्वावगमात् “देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागो यागः”
इति यागलक्षणव्युत्पन्नाद् यागत्वे सिद्धं दशीपौर्णमासातिदेशेनाङ्ग-
भूताधिवासप्राप्तेः-गन्धेनाभ्युक्षणं गवामिति शूलगवोक्ताधिवासस्य-

“अथ वृषोत्सर्गो गीयन्नेन व्याख्यातः” इत्यनेन पारस्करेणाति-
दिष्टत्वाच्च ।

श्रुताधुनिकाः—एकादशाहपूर्वदिनेऽशौचसम्भवात् संवत्सरा-
भ्यन्तरेऽपि मासिकादौ च* ।

प्रमीतौ पितरौ यस्य देहस्तस्याशुचिर्भवेत् ।

नापि देवं न वा पैत्रं यावत् पूर्णो न वत्सरः ॥

इति देहाशुद्धिविधानात् संवत्सरात्परमेव साङ्ख्य* कर्त्तव्यताव-
गमात् वृद्धिश्राद्धवदधिवासाभावः, अन्यथा वत्सराभ्यन्तरे वृद्धि-
श्राद्धस्याप्यनुष्ठानं स्यादिति प्राचीनाचारमुल्लङ्घ्य व्यवस्थापयन्ति
तदशुद्धम् ।

यद्यधिवासो वृषोत्सर्गेऽङ्गमित्यस्ति तदाशौचान्तपरदिने वृषो-
त्सर्गः कार्य इत्यपदिशन् विधिरेव तदङ्गान्यपि विदधातीत्यशौचे-
ऽप्यधिवासो वैधः दाशौहिकपिण्डदानवत् तत्राशौचमकिञ्चित्कर-
मनङ्गत्वे तु कस्तत्र प्रसङ्गः कथं वा अन्यदा तदनुष्ठानमिति ।

न च† प्रधानाधिकाराभावान्नाङ्गेऽधिकार इति वाच्यम् ।

श्वः कर्त्तव्यतया प्रधानाधिकारसम्भवात् ।

न च तद्दिनेऽधिवास इति वाच्यं पूर्वदिनरूपाङ्गाभावात् न
चाङ्गविधानमन्यदा चरितार्थमिति वाच्यं सामान्यप्राप्तस्याङ्गविधि-
रनिवार्यत्वात् । अन्यथा एकादशाहश्राद्धे पूर्वदिने ब्राह्मण-
निमन्त्रणाद्यपि न स्यात् ।

* क पुस्तके—मासिकादौ च पदं नास्ति ।

† क ख पुस्तके—शाङ्ख्यात् ।

‡ ख पुस्तके पूर्वदिने इत्यधिकः ।

*न च तत्रापि निमग्नबाधः-

प्रतिगृह्य द्विजो विद्वानेकोद्दिष्टस्य केतनम् ।

ब्रह्म न कीर्त्तयेद्ब्रह्म राज्ञो राज्ञोऽस्य स्मृतम् ॥

इति मनुना एकोद्दिष्टस्य निमग्नदिनादारभ्य ब्राह्ममध्ययन-
निषेधात् ।

तथाह वराहपुराणे—

अस्त्वं गते तथादित्य गत्वा विप्रनिवेशनम् ।

दद्यात्तु पात्रं विधिवन्नमस्कृत्य द्विजोत्तमम् ॥

प्रेतस्य नामाथोद्दिष्टस्य यथार्थं विनियोजये ।

श्वः करिष्य इति कृत्वा ब्राह्मणांसं निमग्नयेत् ॥

गतोऽसि दिव्यलोकं त्वं कृतास्तविहितात्पथः ।

मनसा वायुभूतेन विप्रेषु स्वं नियोजय ॥

पूजयिष्यामि भागेन एवं विप्रं नियोजयेत् ।

†पादस्त्रक्षणं तैलेन प्रेतस्य हितकाम्यया ॥ इति

न च वचनबलादेव तत्र तथेति वाच्यं वचनस्योक्तयुक्तिमूलत्वेनान्यथा
गतिसंभवात् बलकल्पनाया अपयोगात् । किञ्चाशौचपतितश्चाहस्य
निरामिषभोजनमकृद्भाजनमैथुनवर्जनादिकमङ्गमपि न स्यात् ।
उक्तयुक्तिसु सर्व्वसिद्धिकरीति सैवोपास्येति ।

* क ख पुस्तके - [] चिह्नितार्थो नास्ति ।

† ग पुस्तके—पादप्रक्षालनं तेन ।

किञ्चाशीचव्यपगमे सुस्नात' इत्यादिविष्णादिवचनेन दशाहा-
त्परमशौचाभावप्रतिपादनादन्यथा सभ्यादीनामकरणप्रसङ्गात् ।

कालिकापुराणे —

महागुरुनिपाते तु काम्यं किञ्चिन्न चाचरेत् ।

लघुहारीतेन च

सहपिण्डक्रियां कृत्वा कुर्व्यादभ्युदयं ततः ।

तथैव काम्यं यत्कर्म वत्सरात्यथमादृते ॥

इति काम्यकर्माणामेव निषेधात् । तथापि च विहितानां काम्यानां
दानवृषोत्सर्गादीनां कर्त्तव्यतानियमात् तदङ्गानामधिवासादीनां
वत्सराभ्यन्तरे स्मृतरामेव कर्त्तव्यत्वमायातं अन्यथा तुल्यन्यायात्
हामादीनामप्यकरणप्रसङ्गः स्यात् केवलं वृषोत्सर्गमात्रं स्यात् ।
हृदिश्राद्धस्य तु

सेतुवृक्षजलादीनां प्रतिष्ठासु विशेषतः ।

तीर्थयात्रावृषोत्सर्गे हृदिश्राद्धं प्रकीर्त्तितम् ॥

इति मत्स्यपुराणवचनात् वृषोत्सर्गाङ्गत्वेऽपि वाचनिक एवात्र निषेधः ।
यथा—

त्रिपिण्डमाचरेच्छ्राद्धमेकोद्दिष्टं स्मृताहनि ।

उशनाः—

नार्वाक्संवत्सार्वृद्धिर्वृषोत्सर्गं विधीयते ।

सपिण्डीकरणादूर्ध्वं हृदिश्राद्धं विधीयते ॥ इत्यलं बहुना ।

वृषोत्सर्गश्च एकादशाहश्राद्धात् पूर्वमेव कार्यो न तु परं देवकृत्य-
त्वेन पूर्वोक्तविधानात् निषेधश्रवणाच्च ।

यथा शास्त्रायनः—

स्रुत्वैकादशिकं श्राद्धं वृषोत्सर्गं करोति यः ।

असिपञ्चवने घोरे प्लुष्टभिः सह वध्यते ॥

अथ शय्यादानादिप्रयोगः ।

खट्वादिनानाविधोपकरणां शय्यामुत्तानाङ्गिरसं ब्राह्मणश्चाभ्यर्थ्य
 इमां सोपकरणां शय्यां तुभ्यं ददानीति द्विजकरे जलं दत्त्वा
 ददस्वेति तेनोक्ते वारिणा शय्यां प्रोक्ष्य अथेत्यादि अमुकगोत्रस्य
 प्रेतस्यामुकशर्मणः स्वर्गकाम इमां नानाविधोपकरणां शय्या-
 मुत्तानाङ्गिरोदैवतामर्चिताममुकगोत्रायेत्यादि दक्षिणास्पर्शान्तं
 पूर्व्ववत् । ततो वृस्त्रसमन्वितं काञ्चनपुरुषं विष्णुं ब्राह्मणञ्च सम्पूज्य
 पूर्व्ववत् कृत्वा अथेत्यादि अमुकगोत्रस्य प्रेतस्यामुकशर्मणः स्वर्ग-
 काम इमं काञ्चनपुरुषं फलवस्त्रसमन्वितं विष्णुदैवतमर्चितममुक-
 गोत्रायेत्यादि दक्षिणास्तं पूर्व्ववत् । ततो द्विजदम्पती आनीय
 अथेत्यादि अमुकगोत्रस्य प्रेतस्यामुकशर्मणः स्वर्गकामोऽहं द्विज-
 दम्पती पूजयिष्ये इति सङ्कल्प्य द्विजदम्पतीभ्यां पाद्यं नमः इत्यादि
 गन्ध-पुष्प-ताम्बूल-नानाविधोपचार-वस्त्रालङ्कारादिभिः सम्पूज्य
 दक्षिणां दद्यात् । वृषोत्सर्गप्रयोगस्तु दानकौमुद्यां द्रष्टव्यः । ततश्च
 मत्स्यपुराणोक्तक्रमानुरोधात् कपिला देया ।

सवस्त्रां कपिलां स्वर्णशृङ्गायलङ्कृतां पाद्यादिभिः सम्पूज्य
 धेन्वङ्गाधिष्ठातृदेवताभ्यो नम इति पुष्पाञ्जलिं दत्त्वा कृताञ्जलिः
 पठेत् ।

या लक्ष्मीः सर्व्वभूतानां या च देवेश्वरस्थिता ।

धेनुरूपेण सा देवी मम शान्तिं प्रयच्छतु ॥

देहस्था या च रुद्राणी शङ्करस्य सदाप्रियाः* ।
 धेनुरूपेण सा देवी मम पापं व्यपोहतु ॥
 विष्णोर्वक्षसि या लक्ष्मीः स्वाहा या न विभावसोः ।
 चन्द्रार्कशक्रशक्तिर्या धेनुरूपा च सात्रिये† ॥
 चतुर्मुखस्य या लक्ष्मीर्या लक्ष्मीर्धनदस्य च ।
 या लक्ष्मीः सर्वभूतानां सा धेनुर्वरदाऽऽस्तु मे ॥
 स्वधा त्वं पितृमुत्थानां स्वाहा यज्ञभुजां यतः ।
 सर्वपापहरा धेनुः सर्वशान्तिं प्रयच्छ मे ॥

इति पठित्वा रुद्रं ब्राह्मणञ्चाभ्यर्थ्य इमां धेनुं तुभ्यं ददानोति
 हिजकरे जलं दत्त्वा ददस्वेति तेनोक्ते धेनुं प्रोक्ष्य वस्त्रेणाच्छाद्य
 पुच्छं धृत्वाद्येत्यादि अमुकगोत्रस्य प्रेतस्यामुकशर्भेणो मरणा-
 शौचान्ताद्वितीयेऽहनि अमुकगोत्रस्य प्रेतस्यामुकशर्भेण एतद्देनु-
 लोमसश्चितवत्सरावच्छिन्न-स्वर्गवासामममकुलतरणकाम इमां
 कपिलां धेनुं सौवर्णशृङ्गीं रौप्यखुरां ताम्रपृष्ठां कांस्योपदोष्ठा-
 मादर्शललाटां घण्टाग्रीवां चामरपुच्छां पयस्विनीं वामोयुगा-
 ष्छादितां अमुकगोत्रायामुकशर्भेण ब्राह्मणायाहं सम्प्रददे इति
 ग्रहीतां पुच्छे गृहीत्वा स्वस्तीति वदेत् दक्षिणादान-गायत्री-
 पाठादिकम् ।

* ग पुस्तके-शङ्करस्य च या प्रिया ।

† क ख पुस्तके-रूपाक्षया दिव्ये ।

ततो दाता धेनुं प्रदक्षिणीकृत्य पठेत्—

यावन्ति तव लोमानि शरीरे सम्भवन्ति हि ।

तावद्वर्षसहस्राणि स्वर्गं वासोऽस्तु मे पितुः ॥

ततो घासग्रामदानम् ।

सुरमे त्वं जगन्नाथे देवानाममृतप्रदे ।

गृहाण वरदे घासमौषितार्थं प्रदेहि मे ॥

कपिलाभावे तदितरसालङ्कृतधेनुदाने तु अद्येत्यादि एतद्देनुलोम-
सन्धितवत्सरावच्छिन्न-स्वर्गवासकाम इमां धेनुमित्यादि पूर्व्ववत्
सर्व्वं करणीयम् । तत एकाद्विष्टं कुर्यात् ।

लघुहारोतः—

एकोद्विष्टन्तु कर्त्तव्यं पाकेनैव सदा स्वयम् ।

अभावे पाकपात्राणां तदहः समुपोषणम् ॥

पाकपात्राणां स्यात्वादीनां एतत्सकलसामग्र्यभावोपलक्षकम् ।

तदहः समुपोषणमिति पाकसामग्र्यभावे पाकाभावाच्छादलोपे
द्रव्यासम्पादनेन तद्दिनविहितातिक्रमजनितपापक्षयार्थं प्रायश्चित्त-
रूपं, आदन्तु क्षणकादस्यां सामग्रीं सम्पाद्य कर्त्तव्यम् । अपाट-
वादी तु नोपवासः ।

यत्—

सपिण्डीकरणं यावत् प्रेतश्राद्धानि षोडश ।

पक्षाब्देनैव कार्याणि सामिषेण द्विजातिभिः ॥

इति वचनं तत् सपिण्डीकरणान्तश्राद्धानां पाकावश्यभावप्रति-

पादकं न तु सांवत्सरिकैकोद्दिष्टस्य पादावश्यभावव्यवच्छेदकं
पाकेनैव सदा स्वयमित्यस्य सङ्कोचे प्रमाणाभावात् ।

शुद्धेण त्वामात्रेणैव ।

यथा मत्स्यपुराणे—

एवं शुद्धोऽपि सामान्यं वृद्धिश्चाहस्य सर्वदा ।

नमस्कारेण मन्त्रेण कुर्यादामात्रवद्बुधः ॥

सामान्यं यत्किञ्चिद्देवपूजादिकमित्यर्थः । वृद्धिश्चाहमिति
सकलश्राद्धोपलक्षणम् ।

तथा—

सदा स्वयमित्यनेनैकोद्दिष्टं नान्यद्वारेति प्रागेव व्याख्यातम् ।

आद्यैकोद्दिष्टे विशेष उक्तो बराहपुराणे—

प्रक्षाल्य पादौ विप्रस्य करे धृत्वा च मन्त्रवित् ।

उपविश्यासने तत्र इमं मन्त्रमुदीरयेत् ॥

अत्रासने देवराजाभ्यनुज्ञातो

विश्रम्यतां द्विजवर्यानुग्रहाय ।

प्रसादये त्वासनं गृह्य पूतं

स्नानाग्निशुद्धेन करेण विप्र ॥

आतपार्थं ततश्चैवं ब्राह्मणाय प्रदीयते ।

पश्चादुपानहौ दद्यात् पादस्पर्शकरे शुभे ॥

सुतप्तबालुका भूमिरसिपत्रवनं तथा ।

सन्तारयति दुर्गाच्च प्रेतं दददुपानहौ ॥

अम्बुवटत्राहणं एकादशाहश्राद्धदिनादारभ्य कार्यं तत् पूर्वमशी-
चेऽनधिकारात् ।

मत्स्यपुराणे—अशीचान्ताद्वितीयेऽङ्गि इत्युपक्रम्य—

यावदब्दश्च यो दद्यादुदकुम्भं विमत्सरः ।

प्रेतायान्नसमायुक्तं सोऽश्वमेधफलं लभेत् ॥

इत्यभिधानात् ।

अतएवाब्दपदं किञ्चिद्भूनाब्दपरं काम्यश्चेत्तत् फलश्रवणात् ।
अशीचान्तरपातेऽपि न देयमिदमनधिकारात् । शुचिभूतेनापि
पतितानि—इत्यानि मृताहसम्बन्धिश्चाहस्येवाशीचान्ते देयत्वा-
दनावश्यकत्वाच्च ।

पारस्कारः—

अहुरहुरन्नमस्यै ब्राह्मणायोदकुम्भश्च दद्यात् । पिण्डमग्नौ
निष्ठुल्वन्तीति ।

अथ—

अहन्यहनि यश्चाहं तन्नित्यमभिधीयते ।

इति भविष्यपुराणवचनात् नित्यत्वे सति—

नित्यश्चाहमदैवं स्वादर्थ्यपिण्डविवर्जितम् ।

इति बृहस्पतिवचनात् ॥

नित्यं तावत् प्रवक्ष्यामि अर्घ्यावाहनवर्जितम् ।

‘इति वचनाच्च ।’

अर्घपिण्डादिनिषेधे नेचिष्ठास्त्रिविशेषाः पिण्डमपि निष्ठुल्वन्ति
ददतीत्यर्थः । तच्च पारस्कार-गोभिलयोरसम्मतम् ।

अत्र च सर्वत्राद्यस्वाङ्गघटस्य च स्नातन्त्रेणोपदेशात् स्वतन्त्रयो-
रेवोत्सर्गवाक्ये निवेशः । एतदत्र एषोऽङ्गघट इतिरूपः, एतेन
घटस्वाप्युत्सर्गः ।

संवत्सरमध्ये तु हृद्गादिनिमित्तेन सपिण्डनापकर्षे कृतोऽप
यावद्वर्षमङ्गघटश्चाहमाह याज्ञवल्क्यः—

अर्वाक् संवत्सराद्यस्य सपिण्डीकरणं भवेत् ।

तस्याप्यत्र सोदकुम्भं दद्यात्संवत्सरं द्विजे ॥

न चाशक्तिसपिण्डनविषयमेवेदं वचनं न तु हृद्गार्थसपिण्डनविषय-
मिति वाच्यम् । सङ्कोचे प्रमाणाभावात् किञ्चाराङ्गग्रन्थां समा-
पनस्यावश्यकत्वात् ।

सपिण्डीकरणान्ता तु ज्ञेया प्रेतक्रिया बुधैः ।

इति शातातपवचनात् सपिण्डनान्तप्रेतश्चाङ्गपकर्षेऽङ्गघटस्याप्यप-
कर्षप्राप्तौ तदपवादकं वचनमिदं तच्चाशक्ताविव हृद्गावपार्ति ।

एतच्च आहं हृद्गार्थमपक्त्य सपिण्डने प्रेतत्वपरिहारपूर्वक-पितृत्व-
प्राप्तौ सत्यामप्यसमवेतायं नापि प्रेतपदेनैव कार्यम् ।

अत्र कुम्भश्च दातव्यं प्रेतनिर्देशधर्मात् ।

इति हारीतवचनात् षोडशश्राद्धवत् प्रेतपदत्वेनैव देवत्वावगमात् ।

न च प्रेतपदं पितृपदयोस्तुल्यलोकप्राप्त्युपाधिनेव प्रयोग-
नियमः, वारणस्यादिस्यतस्यापि षोडशश्राद्धानां प्रेतपदेनैव क्रिय-
माणत्वात् कृतस्यपि षोडशश्राद्धेषु बलवत्तरपापवशेन प्रेतत्वमत्वेऽपि
सपिण्डनीतरश्राद्धानां पितृपदेनैव कर्त्तव्यत्वाच्च किन्तु कर्त्तव्यशेषे

प्रयोगनियमः सपिण्डनप्राक्विहितानां कर्माणां प्रेतपदवत्त्वे
देवतात्वं तत्परिविहितानाम्नु पितृपदवत्त्वेन इति ।

अतएव—

असंस्कृतौ न संस्कार्यौ पूर्वौ पौत्रप्रपौत्रकैः ।

पितरं तत्र संस्कार्यादिति कात्यायनोऽब्रवीत् ॥

इति छन्दोगपरिशिष्टवचनात् प्रेतीभूतेनापि पितामहं स ह
पितुः सपिण्डने क्रियमाणे पितामहपदोक्तेखेनैव पितामहश्चाहं
न तु प्रेतपदेन तत्र च एतद्वः पितर इत्यादिमन्त्रोऽपि समवेतार्थं
इति ध्येयम् ।

यदङ्गमपि मङ्गलानां विलसति सीमा विलासलक्ष्मीणाम् ।

श्रीगोविन्दसुखेन्द्रोः क्षितरुचिरभितः शुभं तनुताम् ॥

एवमशीचशुद्धिं निरूप्यिदानीं कालोपाधिविशेषाणां कर्माङ्गत्व-
निरूपणसुखेन कालशुद्धिर्निरूप्यते ।

तत्र महागुरुनिपाते वत्सरपर्यन्तं काम्यनैमित्तिककर्मान्विधे-
माह कालिकापुराणे—

विशेषतः शिवापूजां प्रमीतपितृको द्विजः ।

यावत् वत्सरपर्यन्तं मनसापि न चाचरेत् ॥

महागुरुनिपाते तु काम्यं किञ्चित् चाचरेत् ।

आर्त्तिण्यं ब्रह्मयज्ञश्च श्राद्धं देवयुतश्च यत् ॥

प्रमीतपितृक इति महागुरुनिपातोपलक्षण(क)म् । अतएव वक्ष्यति
महागुरुनिपाते त्विति । शिवापूजामिति सकलकाम्यनैमित्तिक

देवपूजोपलक्षणम् तेन दुर्गीकृवादिनिषेधः । यावद्वर्षपर्यन्त-
मिति सपिण्डनेन महागुरोः प्रेतत्वपरिहारपर्यन्तमित्यर्थः ।
तेन संवत्सरमध्येऽपि हृद्दार्थमपूज्य सपिण्डने कृते पितृत्वप्राप्त्यर्थ-
मेवापकर्षादन्यथा वृद्धिश्चाद्ये कथं पितृपदप्रयोगः ।

अर्वाक् संवत्सरात्पूर्वो पूर्णे संवत्सरेऽपि वा ।

ये सपिण्डीकृता प्रेता न तेषाम् पृथक्क्रिया ॥

प्रेतत्वाच्चेह निस्तीर्णाः प्राप्ताः पितृगणन्तु ते ।

इति यातातपवचनाच्च प्रेतत्वपरिहारपूर्वक-पितृत्वप्राप्तेर्जातत्वात्
सर्वं कर्म कर्त्तव्यमेव । अथत्वा त्वपकर्षेः—

अर्वाक्-संवत्सराद्यस्य सपिण्डीकरणश्रुतेः ।

प्रेतत्वमिह तस्यापि ज्ञेयं संवत्सरं नृप ॥

इत्यग्निपुराणवचनात् संवत्सरपर्यन्तं प्रेतीभावं सत्त्वेन तत्पर्यन्तमेव
काम्यनैमित्तिकदेवार्चनादि नाचरेत् । तच्च हेतुमाह महागुरु-
निपाते त्विति यतो महागुरुनिपाते महागुरोः प्रेतीभावं सत्त्वे
यत्किञ्चिदेवं पैत्रंवा काम्यं कर्म वा नाचरेदिति । अतएव महागुरोः
प्रेतीभावनिवन्धनमेव कर्मानर्हत्वं न मरणनिवन्धनं तस्य चैका-
दशाहि निवृत्तेः ततश्चागौचलक्षणाव्याप्त्या तदन्वयवचन-तत्प्रति-
ग्रहादौ तद्धानादिक्रियायाच्च दोषाभावः, एवञ्च महागुरुनिपाति-
गोचरतया कालविशेष एव दूष्यति न तु महागुरुनिपात इति
यच्च—

प्रमीली पितरौ, यस्य देहस्तस्याशुचिर्भवेत् ।

नापि देवं न वा पैत्रं यावत् पूर्णो न वत्सरः ॥

इति स्मृतिसागरे लिखितं देवौपुराणवचनं तद्देहस्याशुचित्वकथन-
निन्दार्थानुवादेन काम्यानां देवपैत्रकर्मणां वर्जनस्यावश्यम्भाव-
प्रतिपादकमेव न तु वस्तुतस्तु तद्देहोऽशुचिरिति ध्येयम् ।

तत्राप्यागन्तुकनिमित्तोपनिपातविहितमपाटवादिनिमित्तकं
शान्थादिकं काम्यमपि कर्त्तव्यम् ।

यथा दत्तः—

नैमित्तिकानि काम्यानि निपतन्ति यथा यथा ।

तथा तथैव कार्याणि न कालस्तु विधीयते ॥

वामनपुराणे—

नित्यस्य कर्मणो हानिः केवलं मृत्युजन्मनोः ।

न तु नैमित्तिकोच्छेदः कर्त्तव्यो हि कथञ्चन ॥

एवमुपरागनिमित्तकस्नानदानश्राद्धादिकमपि मातृमरणे कर्त्तव्यं
तुल्यन्यायात् पित्रमरणे तु उपरागनिमित्तकं श्राद्धं न कार्यम् ।

सपिण्डीकरणादूर्ध्वं प्रेतः पार्वणभुग्भवेत् ।

ततः प्रभृति संक्रान्तावुपरागादिपर्वसु ॥

त्रिपिण्डमाचरेच्छ्राद्धमेकोद्दिष्टं मृताहनि ॥

इति मत्स्यपुराणे पित्रसपिण्डनानन्तरमेव उपरागश्राद्धविधानात् ।

नित्यस्तु प्रतिदिनकर्त्तव्यं सन्ध्या-सायंप्रतर्हामिष्टदेवपूजादिकं
कर्त्तव्यमेव काम्यानामेव देवपैत्राणां कर्मणां प्रतिषेधात् । तर्हि

पञ्चमहायज्ञादोनामनुष्ठानप्रसङ्ग इत्याह चार्त्तव्यमिति—

आर्त्विज्यं याजनं ब्रह्मयज्ञमिति पञ्चमहायज्ञोपलक्षणं तेन स्वधातर्पणबलिबैश्वदेवातिथिपूजननित्यश्राद्धानि न कार्याणि प्रेततपेष्मात्रन्तु कर्त्तव्यमेव । श्राद्धं देवयुतमिति श्रुताहविहितैतरे विश्वदेवसमन्वितं पार्वणश्राद्धमित्यर्थः ।

तेन संवत्सरमध्येऽपि पिढमरणे मातुः सांवत्सरिकं माद्व-
मरणे पितुः सांवत्सरिकं पितामहादीनाश्चावश्यं सांवत्सरिकं
सर्वाणि च प्रेतकर्माणि कार्याणि काम्यन्तु सांवत्सरिकं वर्जयेदेव
काम्यं किञ्चिन्न चाचरेदिति पूर्ववचनात् ।

अतएव—

ततः प्रभृति संक्रान्तावुपरागादिपर्वसु ।

त्रिपिण्डमाचरेच्छ्राद्धमेकोद्दिष्टं श्रुताहनि ॥

इति मत्स्यपुराणे ततः प्रभृतीत्यनेन सपिण्डोकरणात्

पूर्वं पार्वणनिषेध उक्तः ।

तथा हारीतः—

ततः प्रभृति वै प्रेतः पिढसामान्यमाप्नुयात् ।

बिन्दते पिढलोकश्च ततः श्राद्धं प्रवर्त्तते ॥

तत्र चामावस्थादिमरणनिमित्तेन पार्वणविधिनानुष्ठीयमानस्य

सांवत्सरिकस्य निषेधप्राप्तौ प्रतिप्रसवमाह बृहस्पतिः—

पितर्युपरते पुत्रो माद्वश्राद्धान्निवर्त्तते ।

मातर्यपि च वृत्तायां पिढश्राद्धान्निवर्त्तते समाः ॥

माद्वश्राद्धान्निवर्त्तते पार्वणश्राद्धान्तरात् संवत्सरं व्याप्य निवर्त्तते इत्यर्थः ।

अत्र संवत्सरमध्ये

ब्रीहिपाके च कर्त्तव्यं यवपाके तथैव च ।

न तावाद्यौ महाराज विना श्राद्धं कथञ्चन ॥

इति विष्णुधर्मोत्तरविहितस्य पार्व्यणश्राद्धस्याभावात् ।

नवान्नभक्षणनिषेधेऽपि पुरातनधान्यास्नाभे पुनरनन्यगत्या नवान्नेन
प्रेतश्राद्धं विधाय नवान्नं भोक्तव्यमिति प्राञ्चः ।

लघुहारीतः—

भ्राता वा भ्रातृपुत्रो वा सपिण्डः शिष्य एव वा ।

सहपिण्डक्रियां कृत्वा कुर्यादभ्युदयं ततः ।

तथैव काम्यं यत्कर्म वत्सरात् प्रथमादृते ॥

सपिण्डीकरणानन्तरमेव विवाहोपनयनाद्यभ्युदयं कुर्यान्न तु पूर्वं
तथैव वत्सरात् प्रथमादृते प्रथमाब्दादहरेव काम्यमभ्युदयं कुर्यान्न
तु तदर्धमपकर्षः कार्यः । [तेन सपिण्डनात् पूर्वं काम्यं
नास्तीति] ।

मत्स्यपुराणे—

सपिण्डीकरणादूर्ध्वं प्रेतः पार्व्यणभुग्भवेत् ।

बृद्धीष्टापूर्सयोग्यश्च गृहस्थश्च ततो भवेत् ॥

अत्रापि ततो भवेदित्यनेन सपिण्डीकरणात् पूर्वं वृद्ध्यादिकं न
कार्यमित्यायातं वृद्धिर्नामकरणचूडाकरणोपनयनादि बृद्धि-
योग्यता तु संस्कार्यत्वेन संस्कारकत्वेन चेत्यर्थः । इष्टं यागदानादि
पूर्वं वापीकूपतडागखेतारमदेवगृहदानादि । 'गृहस्थश्चेति गृह-

स्वधर्मः पञ्चमहायज्ञ-भोजनहय-मैथुनादिः, तदपि • सपिण्डनात् परमेव न तु पूर्वमित्यर्थः । सत्यपि गार्हस्थ्ये वचनात् तत्कार्यप्रति-
षेधः । अन्यथा गृहस्थस्य ततो भवेदित्यनर्थकं स्यात् ।

अतएव संवत्सरमध्ये दुर्गोत्सव-रोहिण्यष्टमीव्रतादिकं न कार्यं
गृहस्थधर्मत्वात् “देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागो यागः” इति यागलक्षण-
व्यापकत्वेन*मातृयागश्चौयाग इत्यादिप्रयोगदर्शनेन देवतार्चनस्य
यागत्वादिष्टापूर्वसम्यग्भिनिवेशाच्च । अतएव स्नानक्षान्दनाद्युप-
भोगमपि न कुर्वन्ति गृहस्थविहितत्वात् ।

एतच्च तत्कालपितृत्वप्रापकसपिण्डनानन्तरं ब्रह्मव्यं तच्च
बृहिसन्निधाने संवत्सरान्ते च क्रियमाणमिति । अथत्वात् त
सपिण्डनापकर्षे • संवत्सरपर्यन्तं प्रेतीभावसत्त्वात् तत्पर्यन्तमेव
कार्त्तिकमधिकारितेति प्रागवस्थितम्† ।

महागुरौ प्रेतीभूते बुद्धिकर्म न युज्यते ।

इति वचनम् ।

अत्र केचित्—

अर्वाक् संवत्सराद्यस्य सपिण्डीकरणमवेत् ।

प्रेतत्वमिह तस्यापि ज्ञेयं संवत्सरं नृप ॥

इत्यन्निपुराणवचनादशक्त्यापकर्षे कृतेऽपि पितुः प्रेतीभावसत्त्वे
देवादवस्थानुष्ठेयबृहस्पतिस्तौ पुनर्बृहस्पतिमपकर्षं कृत्वा बृहः
कार्योत्साहुः । तच्च •

* अ पुनर्वाक्ये व्यापनेन ।

+ अ पुनर्वाक्ये - प्रागेव विदितम् ।

पुनरपकर्षविधानाभावात् अपक्वत्वेन स्वकालप्राप्तत्वा-
भावात् पुनरपकर्षासम्भवाच्च । स्वकालव्याप्तस्य हि पूर्वकाल-
करणमपकर्षः किन्तु 'स एवापकर्षः पिढत्वप्रापककालं प्राप्य
मेतत्त्वपरिहारं पिढत्वञ्च जनयति ।

स च संवत्सरास्तो हृदिसन्निहितकालस्य उभयोरेव कालयोः
पिढत्वप्राप्तिविधानात् ।

यच्च—ज्ञेयं संवत्सरं नृप—इत्यग्निपुराणवचने संवत्सरपदं
तत्पिढत्वप्रापककालपूर्वकालपरमिति ध्येयम् ।

ततश्च प्रसिद्धतापकर्षणैव संवत्सरास्तमिव अवस्थानुष्ठेयवृद्धि-
सन्निहितकालमासाद्य पितुः पिढत्वप्राप्तिजननात् वृद्धिं कृत्वा
तत्परं काम्यनेमित्तिकानि सर्वाण्येव कर्माण्यनुष्ठेयानि ।

अथ च हृदिनिश्चयं कृत्वा कृतेऽपकर्षे देवात् वृद्धसिद्धावपि पुनः
सपिण्डेन न कार्यं हृदिनिश्चयमेव निमित्तमादाय कृतेऽपकर्षे तत्-
क्षणादेव पिढत्वप्राप्तेर्जातत्वेन पुनः सपिण्डनवेयर्थ्यादिति केचित् ।

वस्तुतस्तु यद्यपि हृदिनिश्चयो निमित्तं तथापि—
वक्ष्यामे चिपचे वा यदहर्बृद्धिरापद्येत तदहश्चत्वार्युदकपात्राणि ।
इति गोभिलेन हृदयव्यवहित [पूर्वदिनस्याधिकरणत्वप्रतिपाद-
नात् हृदयभावे च तद्दिनस्य हृदयव्यवहित] पूर्व्वेत्वाभावादविहित
काले कृतस्य कर्माणोऽकृतकल्पनया फलाजनकत्वनियमात् पुन
सपिण्डनं कार्यमेव ।

विशेषः कूर्मपुराणे—

विदेशगमनञ्चैव तीर्थयात्राञ्च मैश्वरम् ।

महागुरुनिपाते तु न कुर्याद्वैवर्शनम् ।

विदेशगमनं च्छेच्छेद्देशगमनं देवदर्शनं प्रथमदेवदर्शनमित्यर्थः ।

अत्र केचित् गयातीर्थयात्रा कार्या तत्र प्रेतशिलायां पिण्डदाने प्रेतत्वविमुक्तिश्चवणादित्याहुः । तत्र

पूर्वकृततीर्थयात्रस्य (यात्रामात्रस्य) तत्रस्थितस्य वा वक्षराभ्यन्तरे पिण्डदानेन तदुपपत्तेः । वक्षराभ्यन्तरे पार्ष्वणनिषेधात् तीर्थयात्रायाश्च-गयायाश्चयोरनुपपत्तेः शिष्टाचारविरोधाच्च इत्यलं बह्वना ।

रक्तपातादिना तद्विषयागुहेयकर्माणां निषेधमाह ।

कार्तिकापुराणे—

अशुचिर्न महामायां पूजयेत्तु कदाचन ।

अवश्यन्तु स्मरेन्मन्त्रं योऽतिभक्तियुतो नरः ॥

दन्तरक्ते समुत्पन्ने स्मरणञ्च न विद्यते ।

सर्वेषामेव मन्त्राणां स्मरणाज्जरकं व्रजेत् ॥

जानूहं क्षतजे जाते नित्यकर्माण्यपि त्यजेत् ।

नैमित्तिकञ्च तदधः श्रवद्रक्तो न चाचरेत् ॥

क्षान्तके च समुत्पन्ने क्षुरकर्माणि मैश्वरे ।

धूमोद्धारं तथा वान्ते नित्यकर्माणि संत्यजेत् ॥

• इत्येव सर्वेषां नित्यं चोक्तं नारदः ।

दुष्टे भुक्तेऽभ्यतीति च नैव भुक्तापि किञ्चन ।
 कर्मं कुर्यान्नरो नित्यं सृतके सृतके तथा ॥
 पत्रं पुष्पञ्च तांम्बूलं भेषजत्वेन कल्पितम् ।
 कणादि पिप्पल्यन्तश्च फलं भुक्त्वा न चाचरेत् ॥
 जलस्यापि नरयेष्ट भोजने भेषजादृते ।
 नित्यक्रिया निवर्त्तत काम्यनेमित्तिकैः सह ॥
 जलौकां गूढपादञ्च क्षमिगच्छूपदादिकम् ।
 कामाक्षस्तेन संसृज्य नित्यकर्माणि संत्यजेत् ॥
 विशिष्टतः शिवापूजां प्रमीतपितृको नरः ।
 यन्वहस्तरपर्यन्तं मनसापि न चाचरेत् ॥
 महागुरुनिपाते तु काम्यं किञ्चिन्न चाचरेत् ।
 आर्त्विज्यं ब्रह्मयज्ञञ्च आहं देवयुतञ्च यत् ।
 गुरुमाक्षिप्य विप्रञ्च प्रहृत्येव च पाणिना ।
 न कुर्यान्नित्यकर्माणि रेतःपाते च भैरव ॥

एषामर्थः-अशुचिः-रक्तपातादिना अशुद्धः, महामायामिति सर्व्व-
 देवोपलक्षणम्, अवश्यं स्मरेत् अपेक्षितार्थः, एतदप्युपलक्षणं
 मानसपूजापि कर्त्तव्या ।

यथा तत्रैव कालिकापुराणे—

प्रवासे पथि वा दुर्गे स्थानाप्राप्ती जलेऽपि वा ।
 कारागारे निवद्धो वा प्रायोवेशगतोऽपि वा ।
 अशुचि र्वा महामायापूजां कुर्याच्च मानसीम् ॥

दन्तरक्तपाते तु अरणं मन्त्रजपो मानसपूजा च न विद्यते इत्यर्थः ।
जानूँ क्षतजे जाते रक्तपाते सति न केवलं नैमित्तिकं नित्य-
कर्मापि नाचरेदित्यर्थः । तदधो जान्वधो रक्तपाते तु नैमित्तिकमेव
न कुर्यादित्यन्तु कुर्यादेवेत्यर्थश्चकारस्वर्थे । अत्र स्रवदिति वर्त्त-
मानकालो न विवक्षितः क्षतजे जात इति पूर्वमतौतनिर्देशात् ।

नाभेरुर्ध्वमधो वापि यस्य क्षरति शोणितम् ।

अशुचिस्तदहः कर्म कुर्वन्क्षरकमाप्नुयात् ॥

इति वचने तदक्षरिति वेयर्थ्यापत्तेः ।

आददौत सृदोऽपच षट्सु पूर्वेषु शुद्धये ।

इति बौधायनेन वसाशोणितादिपाते मृज्जलशोधनाचमनात्
पूर्वं मूत्रपुरीषोक्तर्गकालवदशुद्धिविधानात् पूयशोणितपातदशायां
कर्मनिषेधे प्राप्ते निषेधस्यास्य वेयर्थ्याच्च । अतएव मनुना 'रुधिरं
च स्मृते गात्रादित्यनेन रक्तपातानन्तरमेवाध्ययनं निषिद्धम् ।
सन्ध्या तु रक्तपातेऽपि कार्या ।

विष्णुपुराणे—

सर्वकालमुपस्थानं सन्ध्ययोः पार्श्वेवेत्यते ।

अन्यत्र सूतकाशीचविश्वमातुरभौतितः ॥

इति सूतकादिनिमित्तपञ्चकादन्यस्थले सर्वकालं सन्ध्याविधानात् ।

सूतकं जननाशीचमशीचं मरणाशीचं विश्वमो मोहः, आतुरं
रोगो भौतिः-राजव्याघ्रादिभयमित्यर्थः ।

न च सूतकं जननमरणाशीचमशीचं रक्तपाताशुद्धिरिति
वाच्यम् ।

अशीचपदस्य जननमरणाशुभोर्थीगुरुत्वात् अशुद्धिमात्रा-
र्थत्वे सूतकपदवैयर्थ्याच्च ।

नन्वास्मन्नस्तेऽपि सूतकाशीचपदयोरेकं व्यर्थमिति वाच्यं
परस्परसाचिव्ये उभयोः प्रत्येकपरत्वदर्शनात् ।

तथा ग्रन्थः—

बालस्त्वन्तर्दशाहे तु प्रेतत्वं यदि गच्छति ।

सद्य एव विशुद्धिः स्यान्नाशीचं नैव सूतकम् ।

दक्षः—इयमाने तथाग्नौ च नाशीचं नैव सूतकम्* ।

तथा—

सूतकी सूतके तथेति कालिकापुराणम् ।

अतएव हरिवंशे वक्ष्यनाभवधे—

असुराश्च रणेभ्यः कार्ष्णिं ग्रन्थैरितस्ततः ।

जेष्ठः कमलपत्राक्षं परं नियममास्थिताः ॥

इत्युपक्रम्य—

यावद्दे योधयामास कार्ष्णिर्देत्यान् रणाजिरे ।

सन्धोपास्ता जयन्तेन तावद्विष्णुपदीजले ॥

अयोधयजयन्तश्च यावद्देत्यान् महाबलः ।

तावदाकाशगङ्गायां कार्ष्णिः सन्ध्यामुपास्तवान् ॥

इत्यनेन चतानन्तरं प्रद्युम्नस्य सन्ध्याचरणवर्धनं सङ्गच्छत इति ।

* क इत्यने—ज्ञोकार्णः पतितः ।

† ग इत्यने—वापि ।

तथा महाभारते शल्यपर्वणि सञ्ज्ञानामश्नत्यामादीनाम् सन्ध्यो
पासनं दृश्यते* ।

यथा—विनिर्भिन्नाः शितैर्वाणैर्गत्वा तोमरशक्तिभिः ।

अश्नत्यामा कृपयैव कृतवर्मा च शात्वतः ॥

सूर्यास्तमनवेलायां समासेदुर्महावनम् ।

भवतीर्थे रथेभ्यश्च विप्रमुष्य च वाजिनः ॥

उपसृश्य यथान्यायं सन्ध्यामन्वासत प्रभो ।

किन्तु दन्तरक्तपाते सन्ध्यापि न कार्या—

सर्वेषामेव मन्त्राणां स्मरणान्नरकं व्रजेत् ।

इति गायत्रीजपनिषेधादिति शिष्टाचारोऽपीदृश एव ॥

यस्तु—नित्यं कर्म न कुर्वीत नामैतद्धं गलद्वर्णः ।

दैवं तत्रापि कुर्वीत यदि हस्तोऽन्नो भवेत् ॥

इति वचनं तदमूलं समूलत्वे च वसा-पूयपातविषयं मन्तव्यम् ।

लोतके च समुत्पन्ने इति लोतमशु ।

तथा भूरिप्रयोगकोषे—

पोतः शिशी वह्निचे च लोतमशुणि चोदितम् । इति ।

तस्मिन्नुत्पन्ने रोदनेनाशुपातं कृत्वेत्यर्थः । मैथुने तद्विवसीय-

मैथुने सतीत्यर्थः ।

शातातपः—अजीर्णोऽभ्युदिते वान्ते श्मश्रुकर्मणि मैथुने ।

दुःस्वप्ने दुर्जनस्पर्शं स्नानप्रातं विधीयते ॥

* च पुस्तके—महाभारतीयप्रमाणानि नोद्धृतानि ।

अत्र तद्विवर्तयशयने दुःस्वप्नदर्शन इत्यर्थः, दुर्जनस्याख्यालादि-
रतिनीचः, अत्र विधानबलादेव खानस्यैव शुद्धिहेतुत्वप्राप्ती
मात्रगृह्यणं नित्यकर्त्तव्यनिषेधार्थम् । धूमोद्गारे इति अजीर्णोद्गारे भूते
सतीत्यर्थः, वान्ते पित्तादिविकारे चोत्थिते इत्यर्थः—भुक्तेऽभ्युत्थिते
चेति वक्ष्यमाणवचनात् ।

भुक्तेऽन्नादौ दुष्टे परिपाकमप्राप्य विकारं कुर्व्यति सतीत्यर्थः ।
अतएव 'सुजीर्णेऽन्ने निरामयः' इति व्यासः । अभ्यतीते भुक्ते
ऽभ्युत्थिते चेत्यर्थः । किञ्चन नित्यं नैमित्तिकं काम्यञ्च न कुर्व्या-
दित्यर्थः । सूतके जननाशौचे सूतके मरणाशौचे इत्यर्थः ।

अनापवादमाह दधः—

यज्ञे प्रवर्त्तमाने तु जायते म्रियतेऽथवा ।

पूर्वसङ्कल्पितायेषु न दोषस्तत्र विद्यते ।

वर्त्तमाने विवाहे च देवयागे तथैव च ।

ह्यमाने तथाम्नौ च नाशौचं नैव सूतकम् ॥

*[एवमशौचेऽपि सन्ध्यास्थाने सूर्याङ्गलितयं देयम् ।

तथा मिताक्षरादृतपैठीनसिः—

सूतकेऽपि सावित्र्या चाक्षलिं प्रक्षिप्य सूर्यं ध्यायन्
नमस्कुर्यादिति ।]

तथा पत्रादिकं भुक्त्वा भेषजत्वेन कल्पितं कण्ठादि चूर्णादिकमपि
भुक्तेत्यर्थः ।

तथाच पठन्ति—

ताम्बूलं वा फलं वापि यः प्रातर्भक्षयेन्नरः ।

स पापिष्ठः कथं ब्रूते पूजयामि अगार्हन्म् ॥ •

भेषजादृते औषधार्थं विना जलस्यापि भोजने कृते सति काश्चनैमित्तिककर्मभिः सह नित्यक्रिया निवर्त्तत । औषधार्थं तु जलमात्रं पाने कर्म कर्त्तव्यमेवेत्यर्थः । गूढपादो भुजङ्गः, गण्डुपदः किञ्चलुकः, आदिशब्दात् भेकादिः । अकामतः स्वप्नं तु कर्म कर्त्तव्यमेवेत्यर्थः । विशेषत इत्यादिवचनद्वयं पूर्वमेव व्याख्यातम् । पाणिनेति स्वयं प्रहारोपलक्षणम् । रेतःपाते स्त्रीदर्शनादिना स्वयं पतिते सतीत्यर्थः । मैथुने तु पूर्वमेवोक्तमिति ।

यत्तु—आददीत मृदोऽप्य षट्सु पूर्वेषु शुद्धये ।

इति बोधायनेन शोणितवशादिपाते मृज्जलपहणाचमनात् परमेव शुद्धिविधानं तत् पुरुषनिष्ठमेव । अनेन तु वचनेन तद्दिनगोचरामशुद्धिं विधाय तत्परकालनिष्ठा शुद्धिर्विधीयत इति न विवादः । एवञ्च यत्र यत्र पुरुषनिष्ठं शुद्धान्तरमस्ति तत्र तत्रैवानेन वचनेन *कालनिष्ठाशुद्धिर्विधीयते इति ।

यथा जावालः—

असृग्शस्पर्शने वान्ते अशुपाते भगं क्षुरे ।

ज्ञानं शुद्ध्यर्थकं प्रोक्तं देवपैत्रविवर्जितम् ॥ इति ।

रक्तपात-मैथुन-क्षुरकर्मसु तद्दिनरूपकालनिष्ठैवाशुद्धिः । अन्येषु

: क पुलके—कावचं नास्ति ।

अत्र तद्विवर्तयशयने दुःस्वप्नदर्शन इत्यर्थः, दुर्जनशास्त्रादि-
रतिनीचः, अत्र विधानबलादेव ज्ञानस्यैव शुद्धिहेतुत्वप्राप्ती
मात्रसङ्गणं नित्यकार्मण्यनिषेधार्थम् । धूमोद्गारे इति अजीर्णोद्गारे भूते
सतीत्यर्थः, बान्ते पित्तादिविकारे चोत्थिते इत्यर्थः—भुक्तेऽभ्युत्थिते
चेति वक्ष्यमाणवचनात् ।

भुक्तेऽन्नादौ दुष्टे परिपाकमप्राप्य विकारं कुर्वन्ति सतीत्यर्थः ।
अतएव 'सुजीर्णेऽन्ने निरामयः' इति व्यासः । अभ्यतीते भुक्ते
ऽभ्युत्थिते चेत्यर्थः । किञ्चन नित्यं नैमित्तिकं काम्यञ्च न कुर्या-
दित्यर्थः । सूतके जननाशौचे मृतके मरणाशौचे इत्यर्थः ।

अनापवादमाह दक्षः—

यज्ञे प्रवर्त्तमाने तु जायते म्रियतेऽथवा ।

पूर्वसङ्कल्पितार्थेषु न दोषस्तत्र विद्यते ।

वर्त्तमाने विवाहे च देवयागे तथैव च ।

ज्यमाने तथाम्नौ च नाशौचं नैव सूतकम् ॥

*[एवमशौचेऽपि सन्ध्यास्थाने सूर्यास्तलक्षणं देयम् ।

तथा मिताक्षरादृतपैठीनसिः—

सूतकेऽपि सावित्रा चाक्षलिं प्रक्षिप्य सूर्यं ध्यायन्
नमस्कुर्यादिति ।]

तथा पत्रादिकं भुक्त्वा भेषजत्वेन कल्पितं कदादि चूर्णादिकमपि
भुक्तेत्यर्थः ।

तथाच पठन्ति—

ताम्बूलं वा फलं वापि यः प्रातर्भक्षयेन्नरः ।

स पापिष्ठः कथं ब्रूते पूजयामि जनार्दनम् ॥ •

भेषजादृते औषधार्थं विना जलस्यापि भोजने कृते सति काव्यनैमित्तिककर्मभिः सह नित्यक्रिया निवर्त्तत । औषधार्थं नु जलमाचंपाने कर्म कर्त्तव्यमेवेत्यर्थः । गूढपादो भुजङ्गः, गण्डपदः किञ्चलुकः, आदिशब्दात् भेकादिः । अकामतः स्पर्शं तु कर्म कर्त्तव्यमेवेत्यर्थः । विशेषत इत्यादिवचनद्वयं पूर्वमेव व्याख्यातम् । पाणिनेति स्वयं प्रहारोपलक्षणम् । रेतःपाते स्त्रीदर्शनादिना स्वयं पतिते सतीत्यर्थः । मैथुने तु पूर्वमेवोक्तमिति । •

यस्तु—आददीत मृदोऽप्यष्ट षट्सु पूर्वेषु शुद्धये ।

इति बोधायनेन शोणितवशादिपाते मृज्जलग्रहणाचमनात् परमेव शुद्धिविधानं तत् पुरुषनिष्ठमेव । अनेन तु वचनेन तद्दिनगोचरामशुद्धिं विधाय तत्परकालनिष्ठा शुद्धिर्विधीयत इति न विवादः । एवञ्च यत्र यत्र पुरुषनिष्ठं शुद्ध्यन्तरमस्ति तत्र तत्रैवानेन वचनेन *कालनिष्ठाशुद्धिर्विधीयते इति ।

यथा जावालः—

असृग्प्रस्पर्शने वान्ते अश्रुपाते भगे क्षुरे ।

ज्ञानं शुद्ध्यर्थकं प्रोक्तं देवपैत्रविवर्जितम् ॥ इति ।

रक्तपात-मैथुन-क्षुरकर्मसु तद्दिनरूपकालनिष्ठेवाशुद्धिः । अन्येषु

तु सूतकमृतकादिषु पुरुषनिष्ठैवानेन वचनेन विधीयते इति
सङ्कलितार्थः ।

रात्रौ कर्मनिषेधमाह यमः—

ज्ञानं दानं तपःश्राद्धमनन्तं राहुदर्शने ।

आसुरौ रात्रिरन्यत्र तस्मात्तां परिवर्जयेत् ॥

अन्यत्र राहुदर्शनातिरिक्तस्थले आसुरौ तच्चकृतकर्मणांमासुर-
हरणेन फलाजनिक्वेति निन्दा तस्मात्तां रात्रिं काम्यनित्यनैमि-
त्तिकज्ञानदानादिसर्वकर्मसु वर्जयेत् ।

मध्यपुराणे,—

प्रातःकालो मुहूर्त्तांस्त्रीन् सङ्गवस्त्रावदेव तु ।

मध्याह्नस्त्रिमुहूर्त्तः स्यादपराह्णस्ततः परम् ॥

सायाह्नस्त्रिमुहूर्त्तः स्यात्तत्र श्राद्धं न कारयेत् ।

राक्षसी नाम सा वेला गर्हिता सर्वकर्मसु ॥

चण्डो मुहूर्त्ता विज्ञेयाः दशपञ्च च सर्वदा ।

सायाह्नवेला नित्यनैमित्तिककाम्यज्ञानदानव्रतादिसर्वकर्मसु
गर्हिता निन्दितेत्यर्थः ।

मनुः—

रात्रौ श्राद्धं न कुर्वीत राक्षसी कीर्त्तिता हि सा ।

सम्यग्योद्धमयोश्चैव सूर्यं चैवाचिरोदिते ॥

वाचिरोदिते सूर्ये प्रथममुहूर्त्ते श्राद्धमेव न कुर्व्यात् ज्ञानदानव्रता-

दीनि तु कर्त्तव्यानि 'पूर्वाह्णो वै देवानामिति श्रुत्या ज्ञानदान-
व्रतादीनां देवकर्त्तव्यानां तच्च विधानात् ।

मेतत् प्रसाधनं ज्ञानं दन्तधावनमश्चनम् ।

पूर्वाह्ण एव कुर्वीत देवतानाञ्च पूजनम् ॥

इति दक्षवचनाच्च आहमधिकृत्य मनुना पर्युदासाच्च ।

न चायं निषेधविधिः शास्त्रप्राप्तस्य निषेधस्य कस्यत्वादंशतो
विधिबाधात् ।

न वांशतो विकल्पोऽस्तु तुल्यबलविरोधाभावात् किन्तु पर्युदास एवार्थं
विधेरेव तात्पर्यप्राप्तकः । अतो रात्र्यादिनिषिद्धेतरकाले आह-
दिकं कुर्यादिति विधिः सिद्धः पूर्वापराह्णादिविशेषविधिसु प्राप्तस्य-
पर एवान्यथा अप्राप्तत्वेन पर्युदासस्य निषेधस्य वाऽसम्भवात् ।

रात्र्यादिसु प्रतिप्रसवमाह देवतः,—

राहुदर्शन-संक्रान्ति-विवाहात्ययवृद्धिषु ।

ज्ञानादानादिकं कुर्यान्निशि काम्यव्रतेषु च ॥

निशीति सायाह्नरात्रिसम्योपलक्षणं राहुदर्शने चन्द्रसूर्योपराने
तत्र विहितस्याहज्ञानदानादि । संक्रान्तौ रविसंक्रान्तिविहित
ज्ञानदानव्रतादिकं विवाहे विवाहनिमित्तकमभ्युदययाहं ज्ञान
कन्यासम्पदानादिकस्य च । अत्यये मरणे तन्निमित्तकपूरक-
पिण्डदान-ज्ञान-प्रेतैर्तर्पणादिकस्य । वृद्धौ पुत्रजन्मनि तन्निमित्त-
काम्युदययाहं तद्निविहितदानादि च काम्यव्रतेषु च रात्रि
सम्यग्दिविहितव्रतेषु शिवरात्रिरोहिष्पष्टमीचन्द्रभागादिषु च तत्र
विहितज्ञानदानदेवादीनादिकं कार्यं नान्यत्वेति ।

विष्णुः—

सन्ध्यारात्रोर्न कर्त्तव्यं श्राद्धं खलु विचक्षणैः ।

तयोर्पि च कर्त्तव्यं यदि स्याद्राहुदर्शनम् ॥

*[गयाश्राद्धमपि रात्र्यादिनिषिद्धसमयेऽपि कार्यम् ।

शरद्वृषपुराणे—

दिवा च सर्व्वदा रात्रौ गयायां श्राद्धकृत्तवेत् ।

दिवा सर्व्वदा सायाह्नादिनिषिद्धकालेऽपीत्यर्थः ॥]

प्रहरहःक्रियमाणं ज्ञानदेवार्चनादिकन्तु दैवादशक्त्या यदि कर्त्तुं न शक्यते तदा रात्रिसन्ध्ययोरपि कर्त्तव्यमित्याह—

बृहन्नारदीये—

नित्योदितानि कर्म्मणि स्वकाले न कृतानि चेत् ।

शर्व्वर्थ्याः प्रथमे यामे तानि कुर्यादतन्द्रितः ॥

शर्व्वर्थ्याः प्रथमप्रहरपर्यन्तमेव कार्य्यम् । ततःपरन्तु कर्म्मलोप एव यदि पुनः शक्त्याप्यालस्येन स्वकाले न क्रियते तदा स्वकाला-
करणादित्यकर्म्माकरणजन्यप्रत्यवायो जायत एवेति ध्येयम् ।

शुद्धिज्ञाने प्रतिप्रसवमाह यमः—

चण्डालश्चपचैः स्पृष्टे निशि ज्ञानं विधीयते ।

न वसेत्तत्र रात्रौ च सद्यः ज्ञानेन शुध्यति ॥

श्लपचखाण्डालभेदः एतच्चास्पृश्यस्पर्शोपलक्षणम् । यतः सद्यः-
ज्ञानेनैव शुध्यति न तु परादिने ज्ञानेन, चतो रात्रावपि ज्ञातव्य-

मित्यर्थः । गयास्नाने तु रात्र्यादिनिषेधो नास्ति यथादिपर्वणि
रात्रौ जलप्रवेशनिषेधं कुर्वन्तं गन्धर्वं प्रति गङ्गां प्रविशतोऽर्जुन-
स्योक्तिः । अर्जुन उवाच—

समुद्रे हिमवत्पार्श्वे नद्यामस्याश्च दुर्मते ।

रात्रावहनि सन्ध्यायां कस्य गुप्तः परियहः ॥

असम्बाधा देवतदी स्वर्गसम्पादनी शुभा ।

कथमिच्छसि तां रोचुं नैष धर्मः सनातनः ॥

अनिवार्यमसम्बाधं तव वाचा कथं वयम् ।

न विद्म यथाकामं पुण्यं भागीरथीजलम् ॥

दुर्मते शास्त्रानभिज्ञ परियहः स्वीकारः कस्य गुप्तो नियत इत्यर्थः ।

पुण्यमिति अतिपावनतया रात्र्यादिदोषो नास्तीत्यर्थः ।

तथा च ब्रह्माण्डे—

रात्रौ दिवा च सन्ध्यायां गङ्गायान्तु प्रसङ्गतः ।

स्नात्वाश्वमेधजं पुण्यं गृहेऽप्युद्धृततज्जले ॥

प्रसङ्गतो हेलयापीत्यर्थः । भविष्ये—

न मन्वो न विधियैव न मृदो न च गोमयम् ।

न कालनियमस्यापि गङ्गां प्राप्य सरिहराम् ॥

ज्योतिषे शुद्धिदोषिकायाम्—

सर्व्वकर्म्मण्युपादैया विशुद्धिचन्द्रतारयोः ।

तच्छुद्धाविव सर्व्वेषां ग्रहाणां फलदाढ्यता ॥

चन्द्रतारयोरिति चन्द्रस्य सप्तमादिराशिविशेषगतचन्द्रक्रियावच्छिन्न-

कालस्य तारायाः संव्यदादिमन्त्रविशेषगतचन्द्रक्रियावच्छिन्न-

कालंश्च च विशुद्धिः कर्माहीता सर्वकर्माणि काम्यनैमित्तिकशुभ-
कर्मारम्भे उपादेया इत्यर्थः । एवं सर्वमेव वक्ष्यमाणरवि-
शुद्ध्याद्यवगन्तव्यं हेतुमाह तच्छुद्धानिति ।

राजमार्त्तण्डे —

*चन्द्रबलेन विहीनो न मनः(परि)तोषदः क्रियारम्भः ।

अन्यगुणैरपि युक्तो जरीव रमणो वरस्त्रीणाम् ॥

तथा—करकचा मृत्युयोगाद्य दिनं दग्धं तथापरे ।

शुभे चन्द्रे क्षयं यान्ति वृक्षा वज्रहता इव ॥

तारास्तत्र न गण्यन्ते यत्र चन्द्रो बलौत्तरः ।

स्वामिना परितुष्टेन मृत्युक्रोधो निरर्थकः ॥

क्षणे बलवती तारा शुक्ले चन्द्रो बलौत्तरः ।

तस्मात् कार्यं प्रयत्नेन विशुद्धे चन्द्रतारयोः ॥

ताराबलेन कर्त्तव्यं चन्द्रमा यदि दुर्बलः ।

दुर्बलो नहि शक्तः स्यात् प्रारब्धे विषये यतः ॥

चन्द्रशुद्धिमाह शुद्धिदीपिकायाम्—

सप्तमोपचयाद्यस्यचन्द्रः* सर्वत्र शोभनः ।

शुक्लपक्षे द्वितीयस्तु नवमः पञ्चमः शुभः ॥

पुरुषस्य जम्भराशेः सकाशात् सप्तमराशिस्थः तृतीय-षष्ठ-दशमैका-
दशस्थाः नामुपचयसंज्ञा तेषु स्थितः-आद्ये जम्भराशौ च स्थित-

* ग पुस्तके चन्द्रे बलेन हीने ।

+ त्र पुस्तके—शमी ।

+ ग पुस्तके—स्थानानुप ।

चन्द्रः सर्वत्र शुक्लपक्षे कृष्णपक्षे च शोभनः । द्वितीयपञ्चमनवमसु
शुक्लपक्षे एव शोभनः । न तु कृष्णपक्षे इत्यर्थः ।

अत्रैव ग्रहवेधेनाशुद्धिमाह ब्रह्मद्वानायाम्—

सप्तमायदशषट्त्रिजन्मगोऽनिष्टदो द्विनिधनोपगैर्ग्रहेः ।

बन्धु-रिप्फ नव-पञ्चमस्थितैश्चेष्टदो यदि विलोमवेधगः ॥

आयमेकादशस्थानं निधनमष्टमं बन्धुयतुर्थस्थानं रिप्फं द्वादशस्थानं
जन्मराशेः सप्तमायदशषट्त्रिजन्मगद्यन्त्रो यथासंख्यं जन्मराशे-
द्विनिधनोपगैर्बन्धुरिप्फपञ्चमस्थैर्ग्रहेर्विदो न शुभः स्यात् । अत्र
च वक्ष्यमाणरत्नमालावचनात् बुधवर्जितैर्ग्रहेरिति बोद्धव्यम् ।

तद्यथा—जन्मराशेः सप्तमस्थद्यन्त्रो जन्मराशेर्द्वितीयस्थेन बुध-
वर्जितेन ग्रहेण विदो न शुभः । जन्मराशेरेकादशस्थो जन्मराशे-
रष्टमस्थेन दशमस्थो बन्धुस्थेन षष्ठस्थो रिप्फस्थेन तृतीयस्थो
नवमस्थेन जन्मस्थः पञ्चमस्थेन विदो नेष्टद इत्यर्थः । यदि तु
विलोमे वेधगद्यन्द्रः स्यात्तदेष्टद इत्यर्थः ।

एतदुक्तं भवति विपरीतगद्यन्त्रो द्विनिधनबन्धुरिप्फनवमपञ्च-
मस्थो यथासंख्यं विपरीतस्थैर्जन्मराशेः सप्तमायदशषट् त्रिजन्मस्थै-
र्बुधवर्जितैर्ग्रहेर्विद्वद्यन्द्रः शुभदः स्यात् ।

तद्यथा—

जन्मराशेर्द्वितीयस्थद्यन्त्रो जन्मराशेः सप्तमस्थग्रहेण विदः
शुभः । एवमष्टमस्थ एकादशस्थेन चतुर्थस्थो दशमस्थेन द्वादशस्थः
षष्ठस्थेन नवमस्थस्तृतीयस्थेन पञ्चमस्थो जन्मराशिस्थेन विदः शुभदः
स्यादित्यर्थः ।

तथाश्च वसिष्ठः—

जन्मराशिगतचन्द्रो जन्मतः पञ्चमो ग्रहः ।
 स्थितो यदा तथा चेन्द्रवेधगो नेष्टदः स्मृतः ॥
 पञ्चमस्थानगचन्द्रो जन्मतो जन्मगो ग्रहः ।
 यदा तदा विपर्यस्तवेधगः शुभदः स्मृतः ॥
 एवं तृतीयषट्सप्त दशमैकादशोपगः ।
 धर्मरिप्फ द्विवन्ष्टस्थितैर्विद्वत्सु नेष्टदः ॥
 विपरीतविद्वत्सु शुभदः परिकीर्तितः ।

रत्नमालायां—

द्यूनं ७ जन्म १ रिपु ६ लाभ ११ ख १० त्रि ३ ग
 चन्द्रमा शुभफलप्रदस्तथा ।
 स्वात्मजा ५ऽन्य १२ मृति ८ वन्सु ४ धर्मगे
 विध्यते न विबुधैर्ग्रहेर्यदि ॥
 वामवेधविधिना त्वशोभना
 अप्यमो शुभफलं दिशन्त्यलम् ।

प्रकारान्तरेण चन्द्रशुद्धिमाह शुद्धिदोषिकायाम्—

उपचयकरयुक्तः सव्यगः शुक्लपक्षे
 शुभमभिलषमाणः सौम्यमध्यस्थितो वा ।
 सखि वशि मृदुयुक्तः-कारकस्येऽपि चेन्दु-
 र्ययधनसुखदाता तत्प्रहर्षान्यथातः ॥

गोचरे दशायां वा उपचयकरा हृत्प्लरा ये यहास्तेयुक्तचन्द्रो जय-
धनसुखदाता स्यात् शुक्लपक्षे सव्यग उत्तरमार्गस्थचन्द्रः शुभचन्द्रश्च
यदोत्तरक्रान्तिः स्यात् तदा शुक्लपक्षे शुभ इत्यर्थः । क्रान्ति-
विनिर्णयसु सूर्यसिद्धान्तविद्विर्ज्ञातव्यः, इह तु बहुत्वादतद्विद-
दुरुहत्वाच्च नोच्यते । तथा शुभमर्मिलपमाणः शुभफलदगृहं
गन्तुकामः शस्तस्तथा शुभग्रहयोर्मध्ये स्थितः शस्तस्तथा मित्र-
गृहस्थचन्द्रः शुभः । तथा वशिष्ठगृहस्थश्च जन्मकाले चन्द्रादशमस्थो
ग्रहो वशो तस्य गृहे गतचन्द्रः शस्तः ।

यथा हृदयात्रायाम्

यो यस्य दशमगृहगः स तस्य

वशऽसु भवति नियमिनेति ।

स्वगृहतुङ्गमूलत्रिकोणस्था अन्योन्यं केन्द्रस्थाः मन्तो ग्रहाः कारक-
मन्त्रकाः । एवञ्च जन्मकाले ये ग्रहाः कारकास्तेषां गृहं स्थितचन्द्रो
जयधनसुखदाता स्यात् ।

तथाच हृदयात्रायां

स्वर्च-तुङ्ग-मूलत्रिकोणगाः

कगटर्केषु यावन्त आस्थिताः ।

मर्त्ये एव तेऽन्योन्यकारकाः

कश्चमभ्यु तेषां विशेषत इति ॥

अत उक्तादन्यथा प्रकाशे स्थितचन्द्रैः अनुपचयकरग्रहेण युक्तः
क्षयपक्षे दक्षिणक्रान्तिस्थश्च अशुभग्रहः गन्तुकामः पापयोर्मध्ये
स्थितः शस्त्रगृहस्थ तेषां जयादीनां हर्ता नाशक इत्यर्थः ।

राजमार्त्तण्डे

पापात् सप्तमगः शशी यदि भवेत् पापेन युक्तोऽथवा#
 यत्नेनापि विवर्जयेत् मुनिमतो दोषोऽप्ययं कथ्यते ।
 यात्रायां विपदो गृहेषु मरणं क्षौरे च रोगोद्भवो
 वैधव्यं विवहेः१ व्रते च मरणं शूलञ्च पुंस्कर्मणि ॥

एतच्च सकलशुभकर्मापलक्षणम् ।

तथा तत्रैव—सक्रूरे वा शशिनि क्रूरहयमध्यगे विलग्ने वा ।

शुभकर्माणि शुभेच्छुनैवोपदिशेन्नरेन्द्राणाम् ॥

मितगृहादौ दोषाभावमाह राजमार्त्तण्डे—

मित्राश्रमे मित्रसमीक्षितो वा
 मित्रांशके मित्रसमाश्रितो वाऽ ।

क्रूरपृष्ठादस्तगतोऽपि सोमः

समीक्षितार्थं वितरेन्नराणाम् ॥

यातः२ स्वमित्रभवने सुहृदीक्षितो वा

भास्वश्रयूखविमलीकृतदिङ्मुखो वा ।

यामित्रदोषमपहृत्य परं३ करोति

सोमः समाहितफलं खलु मनवानाम् ॥

१ ग पुस्तके वा संयुतः ।

२ क यत्नात् तत्परिवर्जयेत् । ०

३ ग पुस्तके—विवहे ।

४ ग पुस्तके—मितयुतो बहिः स्थात् ।

५ ग पुस्तके—स्वोक्षे ।

॥ क पुस्तके—शुभम् ।

यामित्रदोषं सप्तमपापग्रहजनितदोषमित्यर्थः ।

ताराशुद्धिमाह शुद्धिदोषिकायाम्—

तारासु-जन्मसम्पत्तिपत्यापशुभकष्टा मित्रातिमित्रसंज्ञाश्चैताः संज्ञा-
नुरूपफलाः ।

जन्मनक्षत्रादितस्त्रिरावृत्तिपरिभ्रमात् जन्मादयस्ताराः स्युः ।^{*}
अतिमित्रमत्यन्तमित्रमित्यर्थः ।

तथा च स्वरोदये—

जन्म सम्पत् विपत् चेम प्रत्यरिः साधको वधः ।

मैत्रं परममैत्रश्च जन्मादीनि पुनः पुनः ॥

सिद्धिदा हृद्धिदा चैव मृत्युदा च विशेषतः ।

प्रत्यरिनीमतः स्तारास्त्रिप्रकाराः प्रकीर्त्तिताः ॥

सिद्धिदा पञ्चमी हृद्धिदा चतुर्दशी मृत्युदा त्रयोदशी तार्वत्यर्थः ।

तथाच शुद्धिदोषिकायाम्—

पापाख्या तु द्विविधा पञ्च-चतुर्दश विंशति स्त्रियुता ।

सिद्धिफला हृद्धिकरो विनाशसंज्ञाः क्रमात् कथिताः ॥

त्रियुता विंशतिस्त्रयोविंशतिरित्यर्थः ।

राजमार्त्तण्डे—

रोगो जन्मसु तारकासु कथितः कार्यप्रणाशोऽचिरा

दारोग्यं ह्रविणश्च वाञ्छितफलावाप्तिः सदा सम्पदि ।

तारायां विपदो भवन्ति विपदि प्रारब्धकार्यक्षयः

त्रैमारोग्यधनप्रमोदमुदितं क्षेमाभिधानास्त्रपि ॥

* = पञ्चम-पञ्चरिनां वा चेदम् ।

॥पञ्चम्यामचिरात्समोऽतितरलं कार्यप्रसिद्धिं प्रति
 सहस्रस्रद्रविणप्रमोदमतुलं प्राप्नोति षष्ठ्यामपि ।
 सप्तम्यामपि कोषनाशमशुभं नानागदव्याहृति-
 स्त्राष्टम्यां धनमानसौख्यविजयानेवं नवम्यामपि ॥
 सर्वमङ्गलकार्याणि त्रिषु जन्मसु कारयेत् ।
 विवाद-श्राद्ध-भैषज्य-यात्रा-क्षीराणि वर्जयेत् ॥

एतेन जन्मतारादोषो विवादादिपञ्चस्त्वेव नाभ्यत्र ।

तथा—जन्मनक्षत्रगण्डः प्रशस्तः सर्वकर्मसु ।

क्षीर-भैषज्य-वादाध्व-श्राद्धकर्मसु तं त्यजेत् ॥

राजमार्गच्छे—रविशुद्धौ गृहकरणं रविगुरुशुद्धौ व्रतोद्वाहौ ।

क्षीरं तारकाशुद्ध्या शेषं चन्द्राश्रितं कर्म ॥

गौडोऽमरेज्यार्कशशाङ्कशुद्धौ

पूज्यस्तथैकस्य च कामरूपे ।

कर्णाट-नाटङ्ग-कलिङ्गदेशे

जीवस्य चाभ्युन्नतिदो विवाहः ॥

बृहस्पती शोभनगोचरस्थे

विवाहमिच्छन्ति हि' दाक्षिणात्याः ।

रवौ विशुद्धे प्रवदन्ति गौडा

न गोचरो मानवके प्रमाणम् ॥

* ग गुह्यके- पञ्चम्यां अतिथान्...

होरामारि—

यद्यपि सुरगुरुसूर्यौ शस्त्रौ कथितौ विवाहयोगऽपि ।
सकलगुणोदययुक्ता भानोः शुद्धिः परा गौडि ॥
एतन्न विवाहे रविशुद्धिरवश्यं विचार्य्येत्यर्थः ।

रविशुद्धिमाह—

जम्भाराशः शुभः सूर्यस्त्रिषष्ठदश-नाभगः ।

द्विपञ्चनवगोऽपीष्टस्त्रयोदशदिनात् परम् ॥

राजमार्त्तण्डे

जम्भानि भानौ विधवा पतिसुतयुक्ता भवत्युपचयज्ञे ।

शेषगृहस्थे कन्या नानाशोकातुरा नूनम् ॥

गुरुशुद्धिमाह^१ तत्रैव

द्विपञ्चनवमसायगता वाचस्पतिः शुभः ।

शेषेषु दुःखदोर्भाग्यरोगशोकप्रदो भवेत् ॥

उच्चस्थः स्वगृहो सुहृद्भवनगो वाचस्पतिर्नित्यशः

सौभाग्यार्थसुखप्रमोदजनको जम्भाष्टगो वापि चेत् ।

नीचस्थोऽग्निगृहो दिवाकरकरच्छायानुगामी यदा

दृष्टोऽग्निष्टफलं ददाति नियतं दीर्भाग्यदुःखादिकम् ॥

दिवाकरकरच्छायानुगामी अस्तङ्गत इत्यर्थः ।

तथा—जम्भाष्टमहादशगः सुरेण्यो वैधव्यदो रोगकरस्त्रिषष्ठः* ।

दीर्भाग्यदाता दशमद्यतुर्थः शेषेषु सौभाग्यसुखार्थकत्वात् स्यात्

धर्मात्मजयासुतलाभगोऽपि कर्मान्धसोदर्थसुखाष्टमस्यैः ।

विद्धो ग्रहेर्नेष्टफलानि धत्ते वामेन विद्वत् शुभः सुरेज्यः ॥

मित्रादिगृहेषु सर्वेषामेव ग्रहाणां प्रशस्तत्वमाह पशुपति-
दीपिकायाम् —

सुहृद्गृहस्त्रीचगतोऽपि वा स्यान्निचेक्षितो वात्मगृहं गतो वा ।

अनिष्टसंस्थोऽपि भुवं नराणां सर्वो ग्रहः श्रेष्ठफलं ददाति ॥

लग्नादष्टमसक्रूरग्रहवर्जनमाह राजमार्त्तण्डे —

यस्य व्रतोपनयनादिशुभक्रियासु

पापोऽष्टगो भवति बाध शशो विलग्नात् ।

तस्याचिरेण मरणं परिकीर्त्तयन्ति

सन्तः सुरेन्द्रसचिवेऽपि च कण्टकस्यैः ॥

शुद्धिदीपिकायां—

इन्द्रश्चमगान् पापान् वर्जयेन्नेधनं विलग्नञ्च ।

चन्द्रश्च निधनसंस्थं सर्वारम्भप्रयोगेषु ॥

विवाहेषु विघ्नक्षत्रवर्जनमाह शुद्धिदीपिकायां—

कर्णवेधे विवाहे च व्रते पुंसवने तथा ।

प्राशने चाद्यबूझायां विद्वन्मन्त्रं विवर्जयेत् ॥

व्रतमुपनयनम् ।

विघ्नक्षत्रमाह तत्रैव

तिथ्यङ्गवेदेकादशोऽनविंश भैकादशाष्टादशविंशसंख्याः ।

इष्टोङ्गना सूर्ययुतोङ्गना च योगादमूखेह्य योगभङ्गः ॥

अङ्गं षट् भं सप्तविंशतिः, इष्टोङ्गना कर्मकरणार्थमिष्टनक्षत्रेण च

योगाद्यदि तिथ्यादयोऽमूर्देशसंख्याः स्मृताः योगभङ्गः स्यात् ।
सप्तविंशधिके तु सप्तविंशं वर्जयित्वा शेषेण योगभङ्गो विचार्यः ।
यथा राजमार्त्तखण्डे—

शून्यैक वेदऋतवो दशरुद्रयुक्ता
विंशोनविंशष्टतिपञ्चदशाख्यसंख्याः ।
साध्यर्त्तमिन्दुयुतमर्कसमन्वितञ्च
भागः प्रदेय उडुभिर्देशयोगचक्रम् ॥

धृतिरष्टादश उडुभिः सप्तविंशतिभिः ।

अत्रैव विशेषमाह—

आद्यापादे स्थिते सूर्ये तुरीयांशं प्रदृष्यति ।
द्वितीयस्थे तृतीयन्तु विपरीतमतोऽन्यथा ॥

आक्रान्तनक्षत्रस्य प्रथमपादस्थे सूर्ये दृष्टनक्षत्रस्य चतुर्थपादमेव
पण्डितो दूष्यति दूषयति नतु सर्वमित्यर्थः । एवं द्वितीयस्थे
सूर्ये तृतीयपादं दूष्यति अन्यत् पादत्रयमदृष्टमित्यर्थः ।

विष्टिमाह शुद्धिदीपिकायाम्—

तृतीयादशमीशेषे तत्पञ्चम्योस्तु पूर्वतः ।

• कृष्णे विष्टिः सितं तद्वत् तामां परतिधिष्वपि ॥

कृष्णपक्षे तृतीयादशम्योः शेषार्धं विष्टिः स्यात् तत्पञ्चम्योः तृतीया-
दशमी-पञ्चमीतिथ्योः सप्तमोचतुर्दश्योः पूर्वतः पूर्वार्धं विष्टि-
रित्यर्थः । सितं शुक्लपक्षे तामां तृतीयादीनां परतिधिषु चतुर्थे-
कादश्योस्तद्वत् तत्पञ्चम्योर अष्टमीपूर्णाभास्योस्तद्वत् पूर्वार्धं
विष्टिरित्यर्थः ॥

विष्टिर्वर्जनमाह —

केषु केषु च कार्येषु सर्व्याख्येव नियोजयेत् ।

विहाय विषरौद्राणि विष्टिं सर्व्यत्र वर्जयेत् ॥

सर्व्याणि करणानि केष्वाख्येन यात्रादिषु गरवनिजविष्टय-
स्त्याज्या इत्यर्थः ।

यथा लघुयान्नायाम्—

गर-वनिज-विष्टि परिवर्जितानि करणानि यातु रिष्टानि ।

गरमपि केचिच्छस्ते वणिजश्च वणिक्क्रियाख्येव ॥

विषरौद्राणि कर्माणि विहाय सर्व्यकर्माणि विष्टिं वर्जयेत् विष-
प्रदाने कूटयुद्धादिरौद्रकर्माणि च विष्टिर्विहितेत्यर्थः ॥

तथा च देवव्रतभायाम्—

व्यतोपात-विष्टि वैष्टि-पापग्रहलग्न-दिवसेषु चौर्यावस्कन्दा-
नृतसंघामाः सिद्धिमायान्ति ।

अत्र विष्टेः शेषदण्डतये पुच्छभागे शुभकर्मा कर्त्तव्यमित्याह
राजमार्तण्डे—

विष्टिं भुजङ्गमाकारां केचिदिच्छन्ति दारुणाम् ।

भुजगस्य मुखेऽभीतिर्न तु पुच्छे कदाचन ॥

आख्यं तस्या भवति घटिकाः पञ्च कण्ठगत्यैका

वक्तव्यैकादश निगदिता नाभिदेशधृतसः ।

पुच्छस्तिष्ठः कटिरपि तथा षट्च पूर्व्यं मुनीन्द्रे

राख्यातेषा न शुभफलदा वर्जयेदुत्तमस्ताम् ॥

न पुच्छके भुजङ्गवन्मुखे ।

पुच्छस्य पूर्व्यं षट्पटिकाः कटिः तत्परं दण्डद्वयं पुच्छं इत्यर्थः ।

तथा तत्रैव—कार्यं न सिध्यति सुखे मरणं गले स्या—

दर्थक्षयो हृदि कटावपि बुद्धिनाशः ।

नाभौ भयं विजयलब्धिरतीव पुच्छे ॥

विष्टिप्रमाणफलमेतदुच्यते मम ॥

व्यतीपातादवर्जनमाह सूर्यसिद्धान्ते—

शशाङ्कार्कयुतर्लिप्ता भभोगेन विभाजिताः ।

लब्धं सप्तदशोऽन्योऽन्यो व्यतीपातश्च वैष्टितिः ॥

सर्पेन्द्रपौष्णधिष्णयानामन्यपादा भसन्धयः ।

तदग्रभेषु चाद्योऽंशो गण्डान्तं नाम कीर्त्यते ॥

व्यतीपातद्वयं सभ्यो गण्डान्तं त्रितयं पुनः ।

एतद्भसन्धित्रितयं सर्व्वकर्मणि वर्ज्ययेत् ॥

चन्द्रार्कस्फुटयोर्योगं कृत्वा लिप्ताः कार्य्यास्तासु भभोगेन नक्षत्र-

भोगप्रमाणेनाष्टशतेन हरेत् । तच्च च सप्तदशपूरणभागो व्यती-

पातः, अन्यः सप्तविंशदान्यो भागो वैष्टितिरित्यर्थः । सर्पेन्द्रपौष्ण-

इन्द्रो ज्येष्ठा पौष्णं रेवती एतेषां नक्षत्राणामन्यपादा भसन्धि-

संज्ञकाः तदग्रभेषु तेषां परनक्षत्रेषु मघामृलाश्विनीषु आद्योऽंशः

प्रथमपादो गण्डान्तमंज्ञकः । एतत्सर्व्वं सभ्यो विद्वान् सर्व्वकर्मसु

वर्ज्ययेदित्यर्थः ।

क पुच्छं—क्षयार्ति पुच्छे ।

क पुच्छं—मोध्यो ।

ग पुच्छं—व्यतीपातश्रुतीत्यर्थः ।

तथाच पशुपतिदीपिकायाम्—

गण्डादी गण्डकान्ते च विवाहे म्रियतेऽङ्गना ।
न जीवेज्जातकोऽत्रैव पितृमातृविनाशकृत् ॥
गतो न जीवेत् सीमन्तविधौ गर्भश्च्युतिर्भवेत् ।
व्रतारम्भे विनाशः स्वात् क्षीरे पञ्चत्वमादिशेत् ॥

तथाच शुद्धिदीपिकायाम्—

निरंशं दिवसं विष्टिं व्यतीपातञ्च वेष्टतिम् ।
केन्द्रञ्चापि शुभेः शून्यं पापाहमपि वर्जयेत् ॥
निरंशं रविना चंशुन्वीकृतं दिनं रविसञ्चारदिनमित्य...
तथाच राजमार्तण्डे—

अस्तं प्रयाते च भृगौ गुरौ वा
सूर्ये निरंशे हिमगौ प्रगष्टे ।
न कूपवाप्यादिकमन्दिरार्थं^१
शुभं प्रदिष्टं धनकीर्त्तिनाशकम् ॥
शुभैरिति यत्किञ्चिदपि केन्द्रं शुभमात्रेण युक्तं चेत्तदा न दोष
इत्यर्थः । सप्त-सप्तम-दशम-चतुर्थानां केन्द्रसंज्ञा । पापाहं पाप-
पञ्चवारं वर्जयेत् । अथ तु तत्तद्विशेषविहितकर्माणि कर्त्तव्यान्धेव ।
यथा राजमार्तण्डे—

जीवार्कभीमवाराह शस्ताः पुंसवने विधौ ।

* च इत्यन्ते—श्रुतिः ।

† च इत्यन्ते—मन्दिरार्थम् ।

पुद्गिकोत्तरो ।

तथाच पशुपतिदीपिकायाम्—

स्वायं समायं क्रतुयूपकाहं
वेष्मप्रवेशं गजद्गाहनञ्च ।
ग्रामप्रवेशं नगरे पुरे वा
कुर्याद्दिने सूर्यसुतस्य सर्वम् ॥

वारप्रवृत्तिमाह शुद्धिदीपिकायाम्—

रेखापूर्वापरयोर्वारः सूर्योदयात्परस्ताप्राक् ।
देशान्तरयोजनमितविघटोभिः पादहीनाभिः ॥
रेखोक्ता सूर्यसिद्धान्ते—यथा रेखामधिकृत्य—
राक्षसालयदेवीकः शैलयोर्मध्यसूत्रगाः ।
रौहितकमवन्ती च तथा सन्निहितं सरः ॥ इति ।

अस्यार्थः—

लङ्कासुमेरुपर्वतयोर्मध्यसूत्रगता देया रेखासंज्ञकास्तान् देशा-
नाह रौहीतकदेशोऽवन्तीदेशः सन्निहितं सरः कुरुक्षेत्रञ्च इत्यर्थः ।
रेखायाः पूर्वदेशे परदेशे च ययामंस्थं सूर्योदयकालात्
परकालं पूर्वकालञ्च वारप्रवृत्तिः स्यात् रेखापूर्वदेशे सूर्योदयात्
पश्चात् रेखापरदेशे सूर्योदयात् पूर्वं वार इत्यर्थः । तत्र काल-
परिमाणमाह रेखातो यावन्ति देशान्तरयोजनानि तत्सन्धि-
ताभिर्विघटोभिः पलैः पादहीनाभिश्चतुर्थभागहीनाभि वार-
प्रवृत्तिः स्यादित्यन्वयः ।

योजनसाधनप्रकारम् अतिविस्तारभयादतद्विदुर्गुह्यत्वाच्चो-
पेक्षितः संक्षेपेण किञ्चित् कथ्यते ।

दक्षिणरूपदे गङ्गातीरे सार्धशतं १५० वङ्गे सुवर्णग्रामादौ
 *अशीत्यधिकं शतं १८० एतन्मध्येऽप्युच्चं वाराणस्यामष्टोत्तरशतं
 १०० देशान्तरमिति । *

तेन दक्षिणरादे द्विपञ्चाशत्पलाधिकदण्डैकानन्तरं वार-
 प्रवृत्तिः । वङ्गे तु सपाददण्डहयानन्तरं वारप्रवृत्तिरिति ।
 पशुपतिदीपिकायाम्—

अवमाहे त्राहस्यर्शं शुभकर्म्म विवर्जयेत् ।

कदाचिदवमे कुर्यान्न कदाचिन्नाहस्यर्शं ॥

अन्यदिनेऽशक्तिसम्भावनायां कदाचिदमदिनेऽपि कुर्यात् ।

तथाच शुद्धिदीपिकायाम्—

त्राहस्यर्शं नाम यदेतदुक्तं

तत्र प्रयत्नः कृतिभिर्विधेयः ।

विवाह-यात्रा-शुभपुष्टिकर्म्म

सर्व्वं न कार्य्यं त्रिदिनस्यशौह* ॥

यत्नः कार्य्यीः यत्नेन तद्वर्जनीयमित्यर्थः ।

अवमदिनं त्राहस्यर्शदिनञ्चाह स एव—

तिथ्यन्तद्वयेमेको दिनवारः सृशति यत्र तद्वत्त्ववमदिनं

त्राहस्यृक् तिथित्रयस्यर्शनादङ्गः ।

दिवसे तावद्धारद्वयं भवति वारप्रवृत्तिकालात् पूर्व्वमेको-

* अ पुस्तके - चत्वारिंशदधिकम् ।

† न पुस्तके—सृष्टे त ।

वारस्तत्परश्चान्यः तत्र च दिनस्याहोरात्रस्य एको वारस्तिथ्यन्त-
इयं तिथित्रयं यत्र दिने स्पृशति तद्दिनमवमसंपन्नं वारप्रवृत्ति-
कालात् परं परदिनसूर्योदयवधौकवारेण तिथ्यन्तद्वयस्यैवंम-
दिनं स्यादित्यर्थः ।

यथा दक्षिणरात्रे पादोनदण्डद्वयादूर्ध्वं वारप्रवृत्तिस्तत्र च •
यस्मिन् दिने दण्डत्रयमेका तिथिरन्या च षट्पञ्चाशद्दण्डात्मिका
तदवमदिनम् ।

त्राहस्युक्दिनन्तु अङ्गस्तिथिचयस्पर्शादहोरात्रेण यदि तिथि-
त्रयं स्पृश्यते अहोरात्रस्य वारद्वयेन तिथ्यन्तद्वयं यदि स्पृश्यते
तदा स्यादित्यर्थः ॥

यथा वारप्रवृत्तेः पूर्वमेका तिथिर्दण्डैकप्रमाणा अन्या च सप्त-
पञ्चाशद्दण्डात्मिका वारद्वयेन तिथ्यन्तद्वयस्पर्शात् त्राहस्युक्दिनं
स्यात् ।

तथाच करणरत्ने—

अवमं तद्धारदिनं तिथ्यन्तद्वययोगि यत् ।

त्राहस्युक्त्वा त्रितिथिस्पर्शादौदयिकं विदुः ॥

रत्नमालायाम्—

यत्रैकः स्पृशति तिथिद्वयावसानं

वारद्वयेदवमदिनं तदुक्तमार्थः ।

यः स्पर्शाद्भवति तिथित्रयस्य चाङ्ग-

स्त्रिद्वयस्य स पुनरिदं द्वयञ्च नेष्टम् ॥

केचित्तु—तिथिद्वयेन मिलित्वा यदहोरात्रं पूर्णं स्यात्तदवमदिनं

यथा दण्डद्वयमेका तिथिस्तत्परमपरसूर्योदयान्तं समस्तदिन-
व्यापिनी चान्या तद्दिनमवस्यं यच्च दण्डद्वयमेका तिथिरन्या च
संप्रगच्छाग्रदण्डात्मिका ततः परमन्यतिथियोगः ततस्तिथित्रयस्यार्थात्
त्रयस्त्रिगित्याहुः । तदशुद्धम्—

वत्सरलक्ष्णेणापि तिथिद्वयसमाख्यसम्भवात् अवश्यं किञ्चि-
न्यूनाधिकत्वसम्भवात् एको(दिन)वार इतिपदद्वयवैयर्थ्याच्चेति ।

अन्ये तु-तिथित्रयस्यार्थादिति पाठं कृत्वा, व्याचक्षते, अत्रस्य-
स्यार्थाद्दिनत्रयस्यार्थात्तिथिस्त्रिदिनस्यक् स्यात् षष्ठिदण्डात्मिकतया
वर्द्धमाना या तिथिः सा त्रिदिनस्यगित्यर्थः । एतच्च शास्त्रविरुद्ध-
माचारविरुद्धश्च ।

यथा विष्णुरहस्यवचनम्—

एकादशी द्वादशी च निशान्ते च त्रयोदशी ।

त्रयस्त्रिगित् तदहोरात्रमुपोऽथा सा सदा तिथिः ॥

राजमार्त्तण्डे—

एकस्मिन् सावने त्वङ्गि तिथीनां चितयं यदा ।

तदा दिनचयः प्रोक्तस्तत्र साहस्रिकं फलम् ॥

त्रयस्त्रिगदिवसश्चैव महापुण्यतमः स्मृतः ।

तिथित्रयस्य संस्पर्शात् त्रयस्त्रिगित् समुदाहृतः ॥ इति

निषिद्धनक्षत्रमाह लघुयात्रायाम्—

नक्षत्रमपटुंकिरणं पञ्चात् सञ्ज्ञागतं ग्रहैर्भिकम् ।

क्रूरनिपीडितमुत्पातदूषितमशुभं सर्व्वम् ॥

अपटुकिरणं अस्त्रसन्निहितनक्षत्रं पश्चात् सन्ध्यागतं अस्तङ्गतं
ग्रहेः शुभाशुभैर्योगतारायोगेन शकटादिभेदेन वा भिन्नं क्रूरनि-
पौडितं पापग्रहभोग्ननक्षत्रं उत्पातदूषितं भुक्तादित्रिविधोत्पात-
दूषितं नक्षत्रं शुभकर्माणि वर्जयेदित्यर्थः ।

नष्टयात्रायाम्—

नाकालवर्षविद्युत्स्नानितेष्विष्टं कथञ्चिदपि यानम् ।

राजमार्गस्थे—

पौषादिचतुरो मासान् प्रोक्त्वा वृष्टिरकालजा ।

व्रतं यात्रादिकं तत्र वर्जयेत् सप्तवासरान् ॥

वृष्टिः करोति दोषं तावन्नाकालसम्भवा रात्रः ।

यावन्न भवति गमने नरपशुचरणाङ्किता वसुधा ॥

नरपशुचरणाङ्किता कर्दमाद्या पृथिवी न स्यात् ।

कर्दमसम्पादकवृष्टावेव सप्तरात्रं मङ्गलकर्माणि त्यजेन्नान्य-
थेति ।

तथा भोजराजः—

ग्रहे रवीन्द्रोरवनिप्रक्रम्ये

केतून्मोक्षापतनादिदोषे ।

व्रते दशाहानि वदन्ति तज्ज्ञा

वर्ज्यानि सप्ताहमपि प्रयागे ॥

शुद्धिदीपिकायाम्

अनिष्टे त्रिविधोत्पाते मिहिकासूनुर्गमे ।

सप्तरात्रं न कुर्वीत यात्रोद्वादादिमङ्गलम् ॥

दिव्यान्तरीक्षभौमभेदेन त्रिविधोत्पातास्तेषां शुभाशुभत्वञ्च
वक्ष्यते । अत्र चानिष्टफले त्रिविधोत्पाते सप्तरात्रं यावद्वाहादि
मङ्गलं कथं न कुर्यात् । इष्टफले तु कर्त्तव्यमेवेति तात्पर्यम् ।
तथा राहुदर्शनस्य दिव्यात्पातत्वेऽपि इष्टेऽनिष्टे च तस्मिन् सामा-
न्यतो निषेध इति पुनरुक्तिः ।

त्रिविधोत्पातानाह—

ग्रहनक्षत्रविकारो दिव्योत्पातः प्रकीर्त्तितो मुनिभिः ।

ग्रहयुग्म धूमकेतु ग्रहर्क्षकोलकोपरागादिः ।

आकस्मिकमाकाशजमुत्पातं प्रादुरन्तरीक्षगतम् ।

उल्काान्तरीक्षनगरप्रान्त वाताग्नि रक्तहृद्यादि ।

स्थावरजङ्गमजन्यवैकृतमाहुर्महीजमुत्पातम् ।

असमयपुष्पफलादिकमन्यस्मिन्नन्यजातिजन्मादि ।

शुभाशुभत्वमाह शुद्धिदोषिकायाम्—

आर्य्यभ्यादिचतुष्कचन्द्रतुरगादित्येषु वायुर्भवेत्

देवेज्याज विशाख याम्ययुगले पित्रहये चानलः ।

वैशादित्रय धाटमैत्रयुगलेष्विन्द्रो भवेदोश्वरः

सर्पिणान्यशतान्यमूलयुगलेशानेष्वपामौश्वरः ॥

अनिलान्निशक्रवरुणा बुनिशोः पतयश्चतुर्षु यामेषु ।

नक्षत्राधिपयोगात् शुभमशुभं वाहुतेषु सर्वेषु ॥

पवनदहनौ नेष्टौ योगस्तयोरतिदोषदः

सुरपवरुणौ शस्तौ योगस्तयोरतिशोभनः ।

सवरुणमरुत्तिग्रः शक्रस्तथाम्निसमायुतः

फलविरहितः सेन्द्रो वायुस्तथाम्निद्युतोऽम्बुपः ॥

आर्यमी उत्तरफल्गुनी तदादिचतुष्कं चन्द्रो मृगशिरः तुरगो-
ऽश्विनो आदित्यं पुनर्वसुरेषु-वायुः पतिः । देवेभ्यं पुण्या ऋजः
पूर्वभाद्रपदं याज्ययुगलं भरण्यादिद्वयं पितृद्वयं मघादिद्वयं
एष्वग्निः पतिः । वैश्व उत्तराषाढा तदादित्रयं धाता रोहिणी
मैत्रयुगलं अनुराधादिद्वयं एष्विन्द्रः पतिः । सर्पोऽश्लेषा उपाख्यं
उत्तरभाद्रं शतं शतभिषा अख्यं रेवती मूलादिद्वयं एषु वरुणः
पतिरित्यर्थः ।

राहुदर्शनस्य शुभाशुभफलत्वमाह वराहसंहितायाम्—

जन्मसप्ताष्टरिफाद्दशमस्ये निशाकरे ।

दृष्टोऽरिष्टप्रदो राहुर्जन्मर्त्तं निधनेऽपि च ॥

रिफं द्वादशं अह्नो नवमः, जन्मर्त्तं त्रिजन्मक्षत्रं निधनं तयो
विंशतक्षत्रमित्यर्थः । दृष्ट इत्यनेनादर्शनं रिष्टाभाव इत्यर्थः ।
रिष्टमैहिकदुःखरोगादि ।

यच्च— सप्ताष्टजन्मरिफेषु चतुर्थे दशमे तथा ।

नवमे च निशानाथे न कुर्याद्राहुदर्शनम् ॥

इति राजमार्तक्ष्णनाम्ना गङ्गावाक्नावलीकारेण राहुदर्शननिषध
विधायकं वचनं निश्चितम् तच्च राजमार्तक्ष्णादावदृष्टमिति प्रति-
भाति समूलत्वे निषेधोऽयं न सर्वमाधारणविषयः किन्तु पूर्वोप-
न्यस्तसमूलवचनेकवाक्यतया रिष्टदोषपरिहारेच्छुना जन्मादिसु
त्रिजन्मतारासु वैनाशिकनक्षत्रेषु च राहुर्नोत्तम इति रिष्टाप-
हारविषय एव ।

ततः —

ऐहिकाख्यरिष्टदोषसहिष्णुना पश्चात्प्रतीकारेण तद्दोषप्रश-
मनेच्छना वा स्नानदानश्राद्धादीनां पारलौकिकव्यफलाभिलाष-
केण राहुर्वीक्षितव्य एव ।

न चानिष्टसाधने कथं प्रवृत्तिरिति वाच्यम् ।

बलवदनिष्टानुवन्धीष्टसाधनताज्ञानस्यैव प्रवर्त्तकत्वात् । दृश्यते च
लोके बलवद्विष्टमिष्टान्नादिवाञ्छया स्वल्पकेशसाधनपाकादौ प्रवृ-
त्तिरिति ।

अथवा वैधक्रियानधिकारिगोचरं वा रागप्राप्तदर्शनमादाय
निषेधविधेस्वरितार्थत्वात् वैधस्नानाद्यङ्गभूतदर्शनं निषेधं न
शक्यते अङ्गस्यापि विधिप्रयुक्तत्वेन बलीयस्त्वाच्च वैधनिषेधः
किन्तु रागप्राप्तस्यैवेति ।

अतएव न हिंसात् सर्वभूतानीति रागप्राप्तहिंसेव निषिध्यते
न तु पशुयागाङ्गहिंसेति ।

यथा च—

नेत्रेतीक्ष्णमादित्यं नास्ति यान्तं कदाचन ।

नोपसृष्टं न वारिस्थं न मध्यं नभसो गतम् ॥

इति मनुवचनेन रागप्राप्तमेव राहोर्हिंसीयादिदर्शनं निषिध्यते
न तु वैधस्नानाद्यङ्गभूतं प्रथमराहुदर्शनमन्यथा विध्यङ्गस्य
वैधबाधामत्वात् ।

न च जम्बूराश्यादिगतचन्द्रादित्यतिरिक्तस्थले राहुर्वीक्षितव्य
इति पर्युदासः ।

भवेदेवं यदि वीक्षणविधिर्मुख्यस्तिष्ठेत्, न च तथा वीक्षणस्य
स्वतोऽनुपादेयत्वात् किन्तु वीक्षणानन्तरं स्नानदानादीनामेवोपा-
देयत्वात् तेष्वेव विधिप्रवृत्तेः । दृश्यते च सर्वत्र स्नानादिविव
विधिः ।

यथा प्रातातपः—

सर्वस्वेनापि कर्त्तव्यं आहं वै राहुदर्शने ।

अकुर्व्याणस्ततः आहं* पक्षे गौरिव सीदति ॥

यमः—

स्नानं दानं तपः आहमनन्तं राहुदर्शने ।

देवलः—

राहुदर्शनं संक्रान्ति-विवाहाख्य-वृद्धिषु ।

स्नानदानादिकं कुर्यान्निशि काम्यप्रतेषु च ॥

विष्णुः—

सम्यारात्रार्गेण कर्त्तव्यं आहं खलु विचक्षणैः ।

तयोरपि च† कर्त्तव्यं यदि स्याद्राहुदर्शनम् ॥

राहुदर्शनदत्तं हि आहमाचन्द्रतारकम् ।

गुणवत् सर्वकामोयं पितृणामुपतिष्ठते ॥

* क पक्षके अत्रार्ग्योच्यते उक्ताहम् ।

† न पक्षके तत्रापि कर्मम् ।

[अन्ये तु—.

रिष्टस्थले राहुमदृष्टा राहुदर्शनं निर्णयि ज्ञानादिकं कार्यम् ।

.न च दर्शनस्यैव निमित्तत्वाद्दर्शनपदस्य चाक्षुषज्ञाने शक्तत्वात्
ज्ञानमात्रपरत्वे लक्षणाप्रसङ्गात् होपान्तरे रात्रौ सूर्यग्रहणे दिवा
चन्द्रग्रहणे च मेघाच्छन्नतया च केषामप्यदर्शने वा शास्त्रमात्र-
ज्ञानेनातिप्रसङ्गाच्चानुचितमिदमिति वाच्यम् ।

निमित्तस्य ज्ञानाभावादसत्कल्पतया पुरुषप्रवृत्तेरभावात्
विधेस्ताटस्थ्यात् वैदिकस्थले सर्वत्रैव लाघवात् ज्ञायमानस्यैव
सतो निमित्तत्वं क्लृप्तं नतु स्वरूपतः ततश्च निमित्तस्य ज्ञानमपे-
क्षणीयम् । .

अतएव नैमित्तिके निमित्तनिश्चयवानधिकारीरेति निमित्तस्य
निश्चयज्ञानमपेक्षणीयमेवेत्युक्तम् ।

ततश्च —

दिवाकरकरैः पूतं दिवाज्ञानं प्रशस्यते ।

अप्रशस्तं निशि ज्ञानं राहोरन्यत्र दर्शनात् ॥

इति पराशरवचने पूर्वोक्तशतातप-यम-देवल-विष्णुवचनेषु च
राहुदर्शनस्यैव निमित्तत्वावगमाः सस्य च राहुविषयकचानुष
ज्ञाननिमित्तस्य ज्ञानान्तरापेक्षणात् शब्दादिप्रमाणेन निश्चय-
ज्ञानान्तरसद्भावे एव ज्ञानदानादिकर्माणामधिकारः ।

यत्र तु चाक्षुषज्ञानमात्रं तत्रानुव्यवसायेन ज्ञायमानत्वं

अ पुनर्कै— । चिह्नितगत नोक्तिरितम् ।

• अ पुनर्कै - निमित्तत्वमवगम्यते ।

*अनुव्यवसायाभावेन हि तस्य प्रमाणाभावात् । दिवा चन्द्रोप-
रागादिस्थले तु द्वीपान्तरवासिनां चानुपपन्नानस्य शब्दादिप्रमाणा-
न्तरावेद्यतया निश्चयाभावात्किमित्त्वभावात् ।

ततो राहुमदृष्टापि अन्यदीयराहुगोचरचानुपपन्नानं प्रमाणा-
न्तरेणावधार्य स्नानदानादिकं कार्यं अन्यथा प्रथमदृष्टराहोर्वचनेन
पश्चात् मेघाच्छब्दत्वेनाज्ञातराहुदर्शनस्य स्नानादौ प्रवृत्तिर्न स्यात्
दृश्यते हि तथा ।

अतएव श्रीभागवते कुरुक्षेत्रे सूर्यग्रहणे अन्यस्य धृतराष्ट्रस्य
गमनवर्णनं सङ्गच्छते नारायणोपाध्यायेनापि समयप्रकाशे ग्रहण-
स्नानदानादावन्वस्याप्यधिकारोऽस्तीत्युक्तमेवेत्याहुः ।]

होरासारः—जन्मादिचन्द्रे दृष्टे राहौ प्रतीकारमाह—

जन्माष्ट जायान्ध-रं धर्ममंस्थे

निशाकरे जन्मसु तारकासु ।

दृष्ट्वा तमश्चन्द्रमसं प्रयत्ना-

दभ्यर्च्य दद्यात् कनकं द्विजाय ॥

शुद्धिदीपिकायाम्—

गुर्वादित्ये गुरौ मिहं नष्टे शुके मलिन्मुचे ।

याम्यायने हुरौ सुप्ते सव्यकर्माणि वर्ज्येत् ॥

गुर्वादित्यादिषु सभ्रवत्कालान्तरकाणि काम्यनैमित्तिकानि
सव्यकर्माणि वर्ज्येत् । असभ्रवत्कालान्तरान्तु कर्त्तव्यमेव ।

यथा गृह्यपरिशिष्टम्—

मलं वदन्ति कालस्य मासं कालविदोऽधिकम् ।

नेहेतात्र विशेषेण्यामन्यत्रावश्यकाद्भिधेः ॥

तेन नित्यमहरहः कृत्यमसम्भवत्कालान्तरश्चापाटवादिनिमित्तकं
‘ग्रहशान्त्यादि काम्यमपि कर्त्तव्यमेवेति ।

गुर्व्यादित्वयोगसु द्विविधः—

जोवार्कयोरैकराशिगतत्वेनैकनक्षत्रगतत्वेन च । एकनक्षत्र-
गतत्वन्तु भिन्नराशिगतत्वे सतीति बोध्यम् ।

तथाच काश्यपः—

ऋक्षैकमन्दिरगतौ यदि जीवभानू

शुक्रोऽस्तगः सुरवरैकगुरुश्च सिंहे ।

नारभ्यते व्रतविवाहगृहप्रतिष्ठा-

क्षीरादिकर्म्म गमनागमनञ्च धीरैः ॥

नारभ्यत इत्यनेनारभ्यव्रतन्तु कर्त्तव्यमेवेति तात्पर्यं, गुरौ सिंहे
इति ।

तथाच राजमातृष्टे—

यात्रां चूडां विवाहं श्रुतिधिवरविधिं यागसङ्गप्रवेशौ

प्रासादोद्यानहर्म्यगमनं नरभवनारभविद्याप्रदानम् ।

मौञ्जीबन्धं प्रतिष्ठां मणिरदकनकाधारणं कुर्वते ये

मृत्युस्तेषां हरीष्ये^१ गुरुदिनकरयोरैकराशिस्थयोश्च ॥

^१ ग गुरुके याग ।

^२ ग गुरुके — तेषाञ्च सिंहे ।

हरीज्ये सिंहवृहस्पती यात्रां प्रथमतीर्थयात्रां राज्ञो विजययात्राञ्च ।
यथा राजमार्त्तशब्दे—

अनादिदेवतां दृष्ट्वा शुचः स्युर्नष्टभार्गवे ।

मलमासेऽप्यनावृत्तं तीर्थस्नानमपि त्यजेत् ॥

मलमासेऽप्येत्यपिशब्दात् गुर्व्यादित्यादीनामपि ग्रहणं, अनावृत्तं
प्रथमम्, अनावृत्तमिति देवतादर्शनेऽपि सम्बध्यते ।

भीमपराक्रमे—

वापो-कूप-तडाग-याग-गमनं चौरं प्रविष्टाव्रतं

विद्या-मन्दिर-कर्णवेधन-महादानं वनासेवनम् ।

तीर्थस्नान-विवाह-देवभवनं मन्त्रादि-देवेक्षणं

सिंहज्ये गुरुभास्करे परिहरेत् क्षीणे तथास्ते भृगौ ॥

वनासेवनं वानप्रस्थाश्रमग्रहणं मन्त्रो मन्त्रग्रहणं आदिदेवेक्षणं
प्रथमदेवदर्शनमित्यर्थः ।

तथा--- विवाह-सूहा-व्रत-कर्णवेध-

वापीप्रतिष्ठार्थ-गृहप्रवेशाः ।

सुवर्णं शङ्खाद्युपभोगविद्या

सिंहं सुरज्ये न शुभप्रदा स्यात् ॥

अत्र च सिंहवृहस्पती विवाहे विशेषमाह राजमार्त्तशब्दे--

गुरौ हरिष्ये न विवाहमाह-

हरीरौ-गार्ग्यप्रमुखा मुनीन्द्राः ।

‘यदा न माघी मघसंयुता स्वा-

त्तदा तु कन्योद्बहनं वदन्ति ॥

हरिस्थे सिंहस्थे यस्मिन्नब्दे माघी पौर्णमासी मघानक्षत्रयुक्ता
न स्यात् तस्मिन्नब्दे कन्याविवाहे सिंहहृहस्यतिदोषो नास्तीत्यर्थः ।
तथा भौमपराक्रमे--

मघायोगविनिर्मुक्ता यदा माघी भवेत् क्वचित् ।

तत्रोद्वाहादिकं कार्यं सिंहे गुरुरकारणम् ॥

तथा—मघाकृत्तं परित्यज्य यदा सिंहे गुरुर्भवेत् ।

विवाहस्तत्र कर्त्तव्यो मुनिभिः परिकीर्त्तितः ॥

अत्र च वक्रातिचारेण राश्यन्तरसञ्चारे सिंहहृहस्यतिदोषो नास्ति
किन्तु वक्रातिचारोक्तदोषमात्रमेव ।

तथा राजमार्त्तण्डे--

हारीत माण्डव्य-पराशराद्या

गर्गाङ्गिराद्या मुनयो वदन्ति ।

वक्रातिचारे सुरराजमन्त्री

यत्नागतस्तत्र फलं ददाति ॥

यच्च—

गुर्वादित्ये दशाहानि गुरौ सिंहे हिमासकम् ।

गुरोर्वक्रातिचाराभ्यामष्टाविंशतिवासरान् ॥

इति वचनं तत्कालक्षेपासहिष्णुकर्मणि दशाहादीनां वर्जनीयत्वा-
वश्यभावप्रतिपादनपरम् ततःपरन्तु कालक्षेपासहिष्णु कर्मैव
कर्त्तव्यं न तु सर्वं कर्मेति ध्येयम् ।

नष्टे शुक्ले इति विकारापत्तिर्नष्टत्वं तच्चतुर्धा भवति हृदय-
सन्ध्यास्तंगतत्व-बालत्वभेदेन तत्र चास्तात् पूर्वं हृदयत्वं सन्ध्यागतत्वञ्च
उदयात्परम् अस्तगमनं बालत्वम् ।

एषाञ्च दिङ्निमित्तं उक्तः सूर्यसिद्धान्ते—

अथोदयास्तमययोः परिज्ञानं प्रकोत्थितम् ।

दिवाकरकराक्रान्तमूर्त्तिनामल्पतेजसाम् ॥

अल्पा विवस्वतः प्राच्यामस्तं चन्द्रश्चभार्गवाः ।

व्रजन्त्यधिकाः पश्चादुदयं मन्दतेजसः^१ ॥

सूर्यादप्यधिकाः पश्चादस्तं जीवकुजार्कजाः ।

जनाः प्रागुदयं यान्ति शुक्राग्नी वक्रिणी तथा ॥

सूर्यलुप्तकिरणतया अदृश्यत्वमस्तत्वं सूर्ययुक्तकिरणतया च
दृश्यत्वमुदय इति अस्तोदययोर्लक्षणं दिवाकरेत्यादिना विवृतम् ।

विवस्वतो न्यूनाः सन्त्यमन्दश्चभार्गवाः प्राच्यां स्वभावतोऽस्तं
यान्ति ततस्तत्रैषां हृदयत्वं सूर्यस्फुटादधिकाः सन्तः प्रतीच्यामुदयं
यान्ति अतस्तत्रैषां बालत्वम् ।

जीवश्चकुजार्कजास्तु सूर्यस्फुटादधिकाः सन्तः पश्चिमदिशि
अस्तं यान्ति एते तु सूर्यादूनाः सन्तः प्राच्यामेवोदयं यान्ति बुध-
शुक्रयोस्तु वक्रदशायामपि सूर्येण स्थितिसम्भवात् तथा पश्चिमोदय-
स्तत्वं हृदयत्वं तदा प्राच्यामुदयो बालत्वञ्चेति ।

^१ न शुक्ले अस्तोत्थादि वचनं रीतमतम् ।

† च एतन्ने श्रीमद्वाचिनः ।

तथाच तत्रैव —

समागमः शशाङ्गेन सूर्येणास्तमयः सदा । इति ॥

जीवकुंजार्कजानान्तु सूर्यात् षष्ठस्तमाष्टमेषु वक्रत्वनियमात्
सूर्येण सहस्थित्यभावात् वक्रदशायामस्तता नास्त्येवेति ध्येयम् ।

तथाच— पश्चिमेऽस्तं प्रागुदयो वक्रत्वे बुधशक्रयोः ।

स्वभावेऽस्तमयः पूर्वं पश्चिमे तूदयस्तयोः ॥

बालत्वादीनां कालनियम उक्तो भीमपराक्रमे—

पश्चादभ्युदितो बालो दशाहं प्राग्दिनत्रयम् ।

पक्षं वृद्धो भृगुः पूर्वं पश्चाहं पश्चिमे स्थितः ॥

स्वभावेन पूर्वस्थां स्थितो यदास्तं याति तदा पश्चमेकं वृद्धः स्यात्
वक्रदशायान्तु पश्चिमस्थितो उदयास्तं याति तदा पश्चाहं वृद्ध
इत्यर्थः ।

तथाच राजमार्तण्डे —

बालो दशाहान्युदितोऽपरेण

पूर्वेण बालो दिवसत्रयं स्यात् ।

वृद्धस्तु पूर्वेण च पश्चमेकं

पश्चात् स्थितः पञ्चदिनानि शुक्रः ॥

भवेत्सम्यागतः पश्चादस्तमेति दिनत्रयम् ।

दिनानि पञ्च पूर्वं तु भृगुः पूर्वं विवर्जयेत् ॥

अपरेण प्रतीच्यामुदितो दशाहानि बाल इत्यर्थः पश्चिमे स्थित्वा-
वक्रदशायां यदास्तमेति तदा भृगुर्दिनत्रयं सम्यागतो भवेत्
तत्र च पञ्चदिनानि वृद्धत्वमुक्तं तत्राप्येवास्तसमीपदिनत्रयं

सन्ध्यागत इत्यर्थः । यदा तु प्राच्यां स्थितः स्वभावेनास्तमेति
तदा च पञ्चदिनानि सन्ध्यागतो भवेत् तत्र च पश्चमेकं हृदयत्वमुक्तं
तन्मध्य एवास्तसमीपदिनपञ्चकं सन्ध्यागतो भृगुर्भवेदित्यर्थः ।
एतत्सर्वं बालत्वं हृदयत्वं सन्ध्यागतत्वमस्तत्वञ्च वर्जयेदित्यर्थः ।

यद्यपि हृदयमध्य एवास्तगतत्वं तथापि दोषभेदात् मञ्जुभेदः •
क्रियते ।

यथा राजमार्त्तण्डे—

बालभृगौ परिणीता युवतिरसाध्वी भवेन्नियतम् ।

हृदये तस्मिन् वक्ष्या सन्ध्यास्ते मृत्युमायाति ॥

एवं चतुर्विधे शुक्ले सर्वकर्मणि वर्जयेत् ।

मलिनञ्च इति मेलमासः पञ्चादभिधास्यते । याम्यायन इति दक्षि-
णायन इत्यर्थः । आषाढेऽपि हरिश्चयनसम्भवादिति हरी सुप्त इति
न पुनरुक्तम् । अथ यत्र यत्र विशेषविधिस्तत्र तत्र विधिवैयर्थ्यभया-
त्तत्तत्कर्म कर्त्तव्यमेव यथा श्रावणे गृह्यारम्भो भाद्रेऽनन्तव्रतादिः ।
गुरौ वक्रातिचारादौ निषेधमाह शुद्धिदीपिकायाम्

अतीचारगते जीवे वक्त्रे चास्तमुपागते ।

• व्रतोद्वाहो न कुर्वीत जायते मरणं भ्रुवम् ॥

व्रतमुपनयनं एतच्चोपलक्षणं यथा राजमार्त्तण्डे—

अस्तं प्रयातं च गुरौ भृगौ वा सूक्ष्मं निगंशं हिमगो प्रनष्टे ।

न कूपवाप्यादिकमन्दिराद्यं • शुभं प्रदिष्टं धनकीर्त्तिनाशात् ॥

हिमगौ प्रनष्टेऽभावस्यायामित्यर्थः ।

तथा-- अतिचारगते जीवे वर्जयेत्तदनन्तरम् ।

व्रतोद्वाहादिचूडासु अष्टाविंशतिवासरान् ॥

अष्टाविंशतिवासरानिति तु कालक्षेपासहिष्णु कर्म प्रत्येव वर्जन-
स्यावश्यभावकथनपरमिति प्रागेव व्याख्यातम् । अत्र च वक्राति-
चारेण राश्यान्तरसञ्चारे सत्येव गुरोर्वक्रातिचारदोषो नान्यथेति ।

यथा भौमपराक्रमे--

वक्रातिचारोपगतः सुरेज्यो

यद्यन्यराशौ परिवर्जनीयः ।

यथाक्रमस्थः स्वगृहस्थितो वा

न वर्जनीयो यवना वदन्ति ॥ •

यथाक्रमस्थो यथाक्रमं यत्र स्थित्वा वक्रातिचारं करोति वक्राति-
चारेणापि तत्रैव यदि तिष्ठतीत्यर्थः ।

राश्यान्तरसञ्चारेणापि स्वगृहं गतो वा जीवो यदि भवति
तदापि न दोष इत्यर्थः ।

तथा तत्रैव--

वक्रातिचारे सुरराजमन्त्री

यद्यन्यग्रेहात् स्वगृहं प्रयाति ।

तदा विवाहादिगृहप्रतिष्ठा

न वर्जनीया मुनयो वदन्ति ॥

* न पुनरपि वक्रोत्थादि वचनं नास्ति ।

तथा शुद्धिदीपिकायाम्—

त्रिकोणजायाधनलाभराशौ

वक्रातिचारेण गुहः प्रयातः ।

यदा तदा प्राह शुभे विलम्बे

हिताय पाणिग्रहणं वसिष्ठः ॥

पुरुषस्य त्रिकोणादिराशौ वक्रातिचारवशात् यदि सञ्चरति तदा
विवाहो हिताय स्यात् अत्रापि प्रयात इत्यनेन वक्रातिचारेण
सञ्चारे सति यो दोषः स त्रिकोणादिराशौ नास्तीत्यर्थः ।
महातिचारे वर्षपर्यन्तं कर्मलोपमाह भीमपराक्रमे—

कृत्वातिचारं यदि पूर्वग्रेहं

न याति मन्त्री विबुधाधिपानाम् ।

यानं विवाहं व्रतचौडग्रेहं

वर्षं तदा हन्ति मतं मुनीनाम् ॥

अतिचारं गतो जीवः पूर्वराशिं न गच्छति ।

नाचरेत्सर्वकर्मणि यावत्तत्रैव संस्थितः ॥

यथा पशुपतिदीपिकायाम् —

अतिचारं गतो जीवः तत्रैव कुरुते स्थितिम् ।

तदा महातिचारः स्यात् लुप्तसंवत्सरक्रियः ॥

तत्रैवापवादमाह भीमपराक्रमे—

यदातिचारं सुरराजमन्त्री करोति गोमन्त्रयमीनसंस्थः ।

न याति तं यद्यपि पूर्वराशिं शुभाय पाणिग्रहणं वदन्ति ॥

अतिचारं गते जीवे मन्मथे चैव कर्कटे ।

तदा न लुप्यते कालो वदत्येवं पराशरः ॥

मन्मथो मिथुनराशिरित्यर्थः ।

तथा अक्षं गते जीवे व्रतोद्वाहादिकं न कुर्यात् । यथा राज-
मार्त्तण्डे—

अस्तमिते भृगुपुत्रे कन्या म्रियते हृहस्यतौ पुरुषः ।

उभयोरपि मरणं स्यात् केतौ पाणिग्रहेऽभ्युदिते ॥

भोमपराक्रमे—

गुरोरस्ते पतिं हन्यात् शुक्रास्ते चैव कन्यकाम् ।

चन्द्रे नष्टे उभावेव तस्मात्तत्परिवर्जयेत् ॥

हन्यात् विवाह इति शेषः ।

विवाहे वर्षशुद्धिमाह राजमार्त्तण्डे—

वात्स्योऽब्दशुद्धिमाचष्टे ग्रहशुद्धिश्च वाक्पतिः ।

ग्रहवत्सरसंशुद्धौ विवाहं शुभदं जगुः ॥

ग्रहवत्सरशुद्धिश्च न प्रौढा कालमीक्षते ।

मासत्रयादूर्ध्वमयुग्मवर्षे

युग्मेषु मासत्रयमेव यावत् ।

विवाहशुद्धिं प्रवदन्ति सर्वे

वाक्प्रायनो ज्योतिषि जन्ममासात् ॥

गर्भमासान्विते युग्मे विवाहे स्यात् पतिव्रता ।

अयुग्मे दुर्भगा नारौ रोगशोकातुरा भवेत् ॥

अष्टवर्षा भवेद्भौरी नववर्षा तु कन्यका ।
 प्राप्ते तु द्वादशे वर्षे परतस्तु रजस्वला ॥
 संप्राप्ते द्वादशे वर्षे कन्यां यो न प्रयच्छति ।
 मासि मासि रजस्तस्याः पिता पिबति शोणितम् ॥
 माता चैव पिता चैव ज्येष्ठभ्राता तथैव च ।
 त्रयस्ते नरकं यान्ति दृष्ट्वा कन्यां रजस्वलाम् ॥
 यस्तां विवाहयेत् कन्यां ब्राह्मणो ममदमोहितः ।
 असम्भ्राण्यो ह्यपाङ्क्त्येयः स ज्ञेयो वृषलीपतिः ॥
 अतिप्रौढा तु या कन्या नानुकूलं प्रतीक्षते ॥
 अतिप्रौढाया ग्रहशुद्धिर्व्यस्तरशुद्धिश्च न विचार्या तत्र च शुंकास्तादि-
 दोषोऽपि न विचार्य इत्यर्थः ।

विवाहे मासशुद्धिमाह राजमार्त्तच्छे—

आषाढे धनधान्यभोगरहिता नष्टात्मजाः आवर्णे
 वेश्मा भाद्रपदे इषे च मरणं रोगान्विता कार्त्तिके ।
 पौषे प्रेतवती वियोगवहुला चैत्रे मदोन्मादिनी
 अन्येष्वेव विवाहिता सुतवती नारी समृद्धा भवेत् ॥
 जङ्घा दक्षिणमार्गगे दिनपती नैव प्रतिष्ठां व्रजेत्
 कन्येत्याह समस्तश्रास्त्रकुशलो वेद्यो मुनीनां मतम् ।

* अ पुस्तके—आषाढ * न पुस्तके—नष्टप्रजा ।

† न पुस्तके—धनवती नारी सुपुत्रा भवेत् ।

साध्वीत्युत्तरमार्गं सुतधनोपिता विहायापरे
चैत्रं पौषयुतं हरेश्च शयनं शेषं जगुः शोभनम् ॥

मङ्गलेषु विवाहेषु कन्यासम्बरणेषु च ।

दशमासाः प्रशस्यन्ते चैत्रपौषविवर्जिताः* ॥

एवञ्च मुनिमतद्वये शतशतशक्तिभेदेन व्यवस्थेत्यर्थः ।

कन्याजन्ममासे विवाहमाह राजमार्तण्डे—

जन्मर्त्ते जन्ममासे च तारायामथ जन्मनि ।

जन्ममे जन्मलब्धे वा कन्यकोढा पतिप्रिया ॥

जन्ममास्रे च पुत्राख्या धनाख्या जन्मभोदये ।

जन्ममे च भवेद्दूदा कन्यासन्ततिवर्द्धिनी ॥

जन्मर्त्ते जन्मनक्षत्रे इत्यर्थः ।

यच्च —

न जन्ममासे न च चैत्रपौषे

क्षीरं विवाहो न च कर्णवेधः ।

इति वचनम् । तद्वरस्य जन्मविषयम् ।

तथा तत्रैव—

जन्मोदये जन्मसु तारकासु

मासेऽथवा जन्मनि जन्ममे वा ।

व्रतेन विप्रोऽप्यबहुभुतोऽपि

प्रज्ञाविशेषैः प्रथितः पृथिव्याम् ॥

यो जन्ममासे क्षुरकैर्भयात्रां
कर्णप्रवेधं कुरुते विवाहम् ।
नूनं स रोगम् बहुविक्तभागं
प्राप्नोति मूढो वधवन्धनानि ॥

नित्यक्षीरविषय एवायं चैवनिषेधो नाद्यक्षीरे “चूड़ा माघादि
षट्के” इति शुद्धिदीपिकायां षट्कश्रवणात् ।

तथाच राजमार्त्तण्डे—

माघादिषट्सु मासेषु शार्ङ्गिणः शयनावधि ।

चूड़ाकर्म प्रशंसन्ति मुनयो व्रतकर्म च ॥

अतएव शुद्धिदीपिकायां नित्यक्षीरे चूड़ाकरणधर्मातिदेशं कृत्वापि
विशिष्य चैवमासो निषिद्धः ।

यथा — चूड़ोदितर्क्षमुदयःक्षण एव चेषा-

मिष्टौ बुधेन्दुदिवसौ क्षुरकैर्भूशुद्धौ ।

नेष्टो हरीज्यभवनोपगतोऽत्र सूर्यः

कालाविशुद्धिरहितं त्वितरत् पुरावत् ॥

एषां चूड़ादिनक्षत्राणां क्षणो मुहूर्त्तो वेत्यर्थः । हरिः सिंहः,
हृज्यभवनं बृहस्पतिमृहं धनुर्मीनी एषु गतः सूर्यो नेष्टः, इतरत्
एतस्मादन्यत् सर्वं पूर्ववत् चूड़ाकरणवदित्यर्थः । किन्तु नित्य-
क्षीरे शुक्लास्तादिकालौशुद्धिदीपो नास्तीत्यर्थः ।

राजमार्त्तण्डे—

न स्नातमात्रगमनोक्तभूषिताना-

मभ्यक्तमुक्तरणकामनिवामनानाम् ।

अध्या-निशा-परंदिनेषु तिथौ च रिक्ते

क्षीरं हितं कुज-यमाङ्गनि नापि रिष्टौ ॥

स्नातमावस्तृक्कालं कृतस्नानः अपरदिनं सायाह्नः ।

येन मानेन यत्कर्म कर्त्तव्यं तदाह सूर्यसिद्धान्ते,—

ब्राह्मं दैवं तथा पैत्रं प्राजापत्यं गुरोस्तथा ।

मोरञ्च मावनं चान्द्रमार्चं मानानि वै नर ॥

चतुर्भिर्व्यवहारोऽयं सौरचान्द्रर्चसावनैः ।

सौरिण्युनिशोर्मानं षड्भूतिमुत्खानि च ॥

तुलादिषड्भूत्यङ्कां षड्भूतिमुखं क्रमात् ।

तच्चतुष्टयमेवं स्यात् द्विस्त्रिभावेषु राशिषु ॥

षड्विंशे धनुषो भागे द्वाविंशेऽनिमिषस्य तु ।

मिथुनेऽष्टादशे भागे कन्यायाश्च चतुर्दशे ॥

ततः शेषाणि कन्याया यान्यङ्गानि तु षोडशे ।

क्रतुभिस्तानि तुल्यानि पितृणां दत्तमक्षयम् ॥

अयनं विषुवच्चैव संक्रान्तेः पुण्यकालता ।

अहोरात्रं कृतादीनां संख्या ज्ञेया यथोदिता ॥

भानोर्मकरसंक्रान्तेः षण्मासास्तृत्तरायणम् ।

कर्कादेस्तु तथैव स्यात् षण्मासा दक्षिणायनम् ॥

द्विराशिमाना ऋतवस्ते चापि शिशिरादयः ।

मेषादयो द्वादशैते मासाः संवत्सरः स्मृतः ॥

क्षीरादीनि चत्वारि मानानि विभिन्ना वक्ष्यन्ते—तत्र सौरव्यवस्थया

यत्कृत्यं तदाह सौरिणेति सुनिर्गोर्मानमित्यनेनाह अहःकृत्यमपि
सौरिणेति मन्तव्यम् ।

षड्भूतिमुखानि विवृणोति तुलादीनि तुलादि सौरकार्त्तिं
कादीत्यर्थः द्विःस्वभावेषु द्वात्मकेषु तदेव विवृणोति षड्विंशे
धनुषो भाग इति अनिमित्तो मीनः । सौराश्विनशेषषोडश
दिनानि शृङ्गकृष्णपक्षसाधारणानि आहोऽत्यन्तं प्रशस्तानि क्रतु-
तुल्यफलजनकतया काम्यार्नीत्यर्थः । कृतादीनां सत्ययुगादीनां
संख्या सौरिणैवेत्यर्थः । कर्कटादेः कर्कटसंक्रान्तिः षण्मासा
दक्षिणायनम् । अतः सौरिणैव मानेनायनव्यवस्थेत्यर्थः ।

सूर्यभुक्तराशिद्वयमानेन माघादित ऋतवो भवन्ति ते च ऋतवः
शिशिरादयः शिशिर-वसन्त ग्रीष्म वर्षा-शरद्धेमन्ताः उत्तरायणे
ऋतुत्रयं दक्षिणायने च ऋतुत्रयमित्यर्थः तन्मकरमारभ्य
मानोर्द्ध्विराशिभोगकाल ऋतुरिति ऋतुलक्षणम् ।

तथाच रत्नमालायाम्—

मृगादिराशिद्वयभागयोगात्*

षडूर्ध्वः स्युः शिशिरो वसन्तः ।

ग्रीष्मश्च वर्षाश्च शरच्च तद्द-

द्धेमन्तनामा कथितश्च षष्ठः ॥

तथाच विश्वपुराणे—

द्वौ मासावर्कजाष्टुरित्यनेन सौरमानेनैव ऋतुपदभङ्गोक्तः ।

तथाच शक्तियाहकशास्त्रेऽमरकोषे—

ह्रीं ह्रीं माघादिसासौ स्यादृतुसौरयनं त्रिभिः । इति ।

• अत्र तैरयनं त्रिभिरित्यनेन सौरमानेनैव ऋतुपदशक्ति-
दर्शिता ।

तथाच श्रुतिः—तपस्तपस्यौ शैशिराहतुः

मधुस माधवस्य वासन्तिकाहतुः ।

शुक्लस्य शुचिस्य ग्रीष्माहतुः

अथैतदुदगयनं देवानां दिनम् ॥

नभस्य नभस्यस्य वार्षिकाहतुः

इषस्योर्जस्य शारदाहतुः ।

सहस्य सहस्यस्य हैमन्तिकाहतुः

• अथैतदृक्षिणायनं देवानां रात्रिः ॥ इति

अत्र हि उत्तरायण-दक्षिणायनोपसंहारादयनस्य च सौरनियत-
त्वात् लक्षणया तपस्तपस्यादिपदानाञ्च सौरपरत्वात् श्रुत्यापि
सौरेणैव मानेन ऋतुपदशक्तिः स्वहस्तिता तेन तपस्तपस्यादिपदानां
चान्द्रे मुख्यवृत्त्यनुरोधेन मुख्यचान्द्रमासद्वये केषाञ्चित् ऋतुपद-
वाच्यताभ्रमो हेय एव ।

अतएव आहविवेके—

आश्वयुज्याञ्च कृष्णायां त्रयोदश्यां गघासु च ।

प्राहङ्गृतौ यमः प्रेतान् पितृन्वाय यमालयात् ॥

इति वचनव्याख्यानावसरे प्राहङ्गुतुत्त “वृत्तः संवत्सरः” इति
मतेनेति व्याख्यातम् ।

अन्यथा मघाचयोदश्यां मुख्यचान्द्रभाद्रीयत्वेन सुतरां प्राह-
डृतुगोचरत्वादित्यथा व्याख्यानमसङ्गतं स्यात् ।

यच्च—मुख्यं आहं मासि मासि अपर्याप्ताहृतं प्रति । .

इति मरीचिवचने चान्द्रेण ऋतुशब्दप्रयोगः । स च गौण एवावश्यं
वाच्यः तस्य शिशिरादिशब्दवाच्यत्वाभावात् “न निर्विशेषं सामान्य-
मिति न्यायेन” शिशिरादिषडतिरिक्तत्वाभावाच्चेति ।

यत्—विशेषतश्च कार्त्तिक्यां हिजेभ्यः संप्रयच्छति ।

शरद्वर्षपाये रत्नानि पौर्णमास्यामिति स्थितिः ॥

इत्यादिमत्स्यपुराणादिवचने पौर्णमास्यन्तगौणचान्द्रेण ऋतुसमाप्ति
रवगम्यते तत् पौर्णमास्यन्तमासद्वये शरदादिपदस्य भाक्तत्वात् ।

न च वैपरीत्याशङ्का सङ्केतग्राहकशास्त्राभावात् अनुवाद-
शास्त्रतः शक्तिग्राहकशास्त्राणां बलीयस्त्वाच्च श्रुतेर्यस्मिन् स्मृतदुर्बलत्वा-
च्चेति । प्रकृतमनुसरामः ।

नेषादय इति—सौरसंवत्सराभिप्रायेणेदं किन्तु द्वादशमासाः
संवत्सर इति श्रुतेर्मासपदस्य च सौरचान्द्रर्चसावनेषु चतुर्थेव शक्त-
त्वेनान्विताया वक्ष्यमाणत्वात् ।

मौरेणाब्दन्तु मानेन यदा भवति भार्गव ।

सावने च तदा माने दिनपट्कं प्रवर्द्धते ॥

सौरसंवत्सरस्यान्ते मानेन शशियेन तु ।

एकादशीतिरिच्यन्ते दिनानि भृगुनन्दन ॥

इत्यादि विष्णुधर्मात्तरवचनाच्च सौरादिभिश्चतुर्विधैर्द्वादशभि
र्मासैश्चतुर्विधः संवत्सर इति ।

न चाधिमासपाते त्रयोदशभिश्चान्द्रमासैः संवत्सर इति वाच्यम्—

षष्ठ्या तु दिवसैर्मासः कथितो वादरयणे ।

पूर्वमर्धं परित्यज्य उत्तरार्धं प्रशस्यते ॥

इति वचनेन मासद्वयस्यैकमासत्वाभिधानात् ।

अथवा धर्मकार्योपयुक्तैरेव द्वादशभिर्मासैश्चान्द्रवत्सरव्यवहारो
न त्वधिनेति ध्येयम् ।

यात्रापि सौरैरेव कार्या यथा योगयात्रायाम्—

यात्राजसिंहतुरगोपगते वरिष्ठा

मध्या शनैश्चरबुधोशनसां गृहेषु ।

शनी कुसोरऋषभशिकगेऽतिदीर्घा

शस्तसु देवलमतेऽध्वनि पृष्ठतोऽर्कः ॥

तुरगो धनुः शनैश्चरगृहं मिथुनं उशनाः शुक्रः तद्गृहं वृषतुले इत्यर्थः ।

पारस्करः विवाहोत्सवयज्ञेषु सौरमानं प्रशस्यति ।

पार्ष्णी त्वष्टकाश्राद्धे चान्द्रमिष्टं तथाद्विके ॥

अतो— मङ्गलेषु विवाहेषु कन्यासंवरणेषु च ।

दशमासाः* प्रशस्यन्ते चैत्रपौषविवर्जिताः ॥

इत्यादिराजमार्त्तण्डादिवचने विवाहे चैत्रादिपदं सौरचैत्र-
परमिति बोद्धव्यम् ।

उत्सवाः पुंसवन सौमस्तोत्रयन-चूडाकरण-कर्णबधोपनयनानि
सौरैरेव कार्याणि ।

यथा राजमार्त्तण्डे—

मासे द्वितीये ऽप्यथवा तृतीये पुत्रामधेये गृहवर्जिते मे ।

अक्षीणचन्द्रे कुजजोवभानुवारे शुभं पुंसवनाख्यकर्म ॥

अथ याज्ञवल्क्यः—

षष्ठेऽष्टमे वा सौमन्तः प्रसवे जातकर्म च ।

इति यो द्वितीयादिमासो विहितः स सौरिण ज्ञातव्यः ।

तथा—

माघे द्रविणशीलाख्या फाल्गुने च दृढव्रतः ।

चैत्रे भवन्ति मेधावी वैशाखे कीविदो मतः ॥

ज्येष्ठे गृह्णन्तीतिष्ठ आषाढे क्रतुभाजनः ।

शेषेष्वपि च मासेषु निषिद्धं मुनिभिर्व्रतम् ॥

तथा—

माघादिषट्सु मासेषु शार्ङ्गिणः शयनावधि ।

चूडाकर्म प्रशंसन्ति मुनयो व्रतकर्म च ॥

इत्यादि राजमार्त्तण्डादिवचने यस्माच्चादिषटं तत्सौरिणैवेति ।

राजमार्त्तण्डेऽप्युत्तरायणविधानाच्च ।

यथा—

उत्तरायणगतं दिवाकरे वीर्यवत्सु गुरुचन्द्रभानुषु ।

क्षीरिभेषु सकलेषु देहिनां मौञ्चिवन्धनविधिः प्रशस्यते ॥

तथा— चूडाकर्म प्रकुर्वीत रवावृत्तरमार्गते । इति

तथा—

न जन्ममासे न च चैत्रपौषे

चौरं विवाहो न च कर्णवेधः ।

इति कर्णवेधादिषु चैत्रप्रतिषेधः सौरिणैव ज्ञातव्यः ।

यज्ञेष्विति यज्ञपदेनाह—

कर्त्तव्याग्रयणेष्टिषु चातुर्मास्यानि चैव हि ।

इति याज्ञवल्क्योक्तं ब्रूतुसंवत्सरनयेन मासचतुष्टयरूपकृतुत्वयान्ते-
ऽनुष्ठेयमानं चातुर्मासाखयागत्रयमयनविहितपशुयागश्च गृह्यते ।

मासवत्सरादिसाध्ययज्ञसु सावनेनैव कार्यः ।

यथा सूर्यसिद्धान्ते—

उदयादुदयं भानोः सावनाहः प्रकोर्त्तितम् ।

सावनानि स्युरेतेषां यज्ञकालविधिसु तैः ॥

सूतकादिपरिच्छेदो दिनमासाब्दपास्तथा ।

सावनानोति-त्रिसवनस्नानादिकं यदुक्तं तदेतेषां सावनाहानामे-
वेत्यर्थः । यज्ञस्य माससंवत्सरादिपरिमाणकालविधिरित्यर्थः ।

सूतकादिपरिच्छेद इति—

शूद्रो मासेन शुध्यतीत्यादिना यन्मासाद्यशौचमुक्तं तत्सावने-
नैवेत्यर्थः । आदिग्रहणाद्भूतिवृद्धिप्रायश्चित्तादीनां ग्रहणम् ।

यथा—

पणो देयोऽवकुम्भस्य षडुल्कृष्टस्य वेतनम् ।

षाण्मासिकस्तथाष्वादो धान्यद्रोणसु मासिकः ॥

इति मनुना—

अग्नीतिभागो वृद्धिः स्वात्मासि मासि सबन्धके ।

वर्णक्रमच्छतं द्विचिह्नतुःपञ्चकमन्यथा ॥

इति याज्ञवल्कीयं च यद्भूतिवृद्धिदानमुक्तं तत्सावनमानेनैवेति ।

तथा—

अनेन विधिना यस्तु गोघ्नो गामनुगच्छति ।

म गोहत्याकृतं पापं त्रिभिर्मासैर्व्यपोहति ॥

तथा—

ब्रह्महा हादशाब्दानि कुटीं कृत्वा वने वसेत् ।

इत्यादि यन्मनुना प्रायश्चित्तमुक्तं तदपि सावनेनैक । चान्द्रायण-
व्रतमात्रन्तु चान्द्रेण ज्ञेयम् ।

तिथिवृद्ध्याचरेत् पिण्डान् शुक्ले शिखण्डिः सन्निभान् ।

एकैकं क्लृप्तयेत् कृष्णे पिण्डं चान्द्रायणं चरन् ॥

इति याज्ञवल्क्यवचनात् ।

तथा विष्णुधर्मोत्तरे—

अध्वायनञ्च ग्रहचारकर्म

मौरेण मासेन मदाध्यवस्येत् ।

मत्वाण्युपास्यान्यथ सावनेन

लौक्यञ्च यत् स्यात् व्यवहारकर्म ॥

अध्वायनं यात्रा, मन्त्राणि माससंवत्सरादिसाध्यानि, लौक्यं
लौकिकं व्यवहारकर्म भूतिवृद्ध्यादिकम् ।

तथा पितामहः —

आब्दिके पितृकृत्ये च० मासश्चान्द्रमसः स्मृतः ।

विवाहादौ स्मृतः सौरी यज्ञादौ सावनो मतः ॥

विवाहादावित्यादिपदं . पारस्करोक्तोक्तवपदवाच्यसीमन्तोक्तयन
चृडाकरणादिपरम् । यज्ञादावित्यादिपदम् आयुःप्रमाणादीनां
ग्रहणम् ।

यथा होरासारे—

गृहप्रवेशं गृहकर्म याचं

मारेण मानेन सदैव कुर्यात् ।

द्विग्रहं सावनतस्तथायु-

मानञ्च यत्तद्विहितञ्च कर्म ॥

गृहकर्म गृहकारम्, आयुर्मानम् आयुर्गणना दशान्तर्दशाविवेकश्च
यच्च तद्विहितं तेन आयुर्मानेन विहितं कर्म तदपि सावनमानेनैव ।

यथा . गर्भमासान्विते युग्मे विवाहे स्यात् पतिव्रता ।

अयुग्मे दुर्भगा नारी रोगशोकातुरा भवेत् ॥

अष्टवर्षा भवेत् गौरी नववर्षा तु कन्यका ।

अर्केऽनुकूले शशिनि प्रशस्ते

ताराबले चन्द्रविहङ्गपक्षे ।

अयुग्मवर्षे शुभदः शिशूनां

कर्णप्रवेधः क्षुरकर्म चाद्यम्* ।

* क पुस्तके—पितृकार्थेषु ।

* क पुस्तके—कर्णप्रवेधो क्षुरनिभिः प्रदितः ।

प्रथमेऽब्दे तृतीये वा पञ्चमे वा यथाकुलम् ।

चूड़ा कार्या न युग्मे तु वर्षे मासे कदाचन ॥

इति राजमार्त्तखण्डवचनेषु विवाह-चूड़ाकरण-कर्णवेधेषु आयुःप्रमाण
विहितेषु युग्मायुग्माब्दविचारोऽष्टमादिविचारश्च सावर्ननैवेति ।

अह्नयेकादशे नाम चतुर्थे मासि निष्क्रमः ।

षष्ठेऽन्नप्राशनं मासि चूड़ा कार्या यथाकुलम् ॥

गर्भाष्टमेऽष्टमे वाब्दे ब्राह्मणस्योपनयनम् ।

राश्रानेकादशे सैके विशामिके यथाकुलम् ॥

इति याज्ञवल्करवचने नामकरणनिष्क्रमणान्नप्राशनोपनयनस्य
युग्मानविहितेषु चतुर्थषष्ठमासाष्टमाब्दादिविचारः सावनमाननैव
कार्य इति ।

चान्द्रमानेन व्यवस्थामाह पारस्करः—

पार्वणे त्वष्टकायाह्ने चान्द्रमिष्टं तथाऽह्नि ॥ इति

मासि मास्यपरपक्षस्यापराह्नः श्रयान् ।

इत्यापस्तम्बवचने—

श्राद्धमग्निमता कार्यं मासि मास्युत्पन्नय ।

इति मत्स्यपुराणे च यस्मात्पदं तच्चान्द्रमानेनैवेति ।

तथा—

शाकन्तुं फान्गुनाष्टम्यां स्वयं पत्रापि वा पचत् ।

इति कृन्दोगपरिशिष्टे—

पोषे कृष्णाष्टकायान्तु शाकैः मत्तप्रेयेत् पितृन् ।

इति ब्रह्मपुराणे च यदष्टकायाह्नं विहितं तच्चान्द्रमानेन ।

तथा —

आब्दिके प्रत्याब्दिकविहिते सांवत्सरिकश्राद्धेऽपि चान्द्रमान-
मिष्टमित्यर्थः ।

तथा —

आब्दिके पितृकृत्ये च मामशान्द्रमसः स्मृतः । इति ।
अत्र केचित्-अष्टकाश्राद्धसाहचर्यात् पौर्णमास्यन्तगौणचान्द्रमानेन
सांवत्सरिकश्राद्धव्यवस्था ततश्च तन्मासपुरस्कारेण वागभिलाषश्च
फलमाहुः । तदशुद्धम् । पूर्वोक्तपितामहवचने मुख्यचान्द्र-
ग्रहणात् ।

चक्रवत् परिवर्त्तते सूर्यः कालवशादातः ।

अतः सांवत्सरं श्राद्धं कर्त्तव्यं मासचिह्नितम् ॥

म।सचिह्नन्तु कर्त्तव्यं पौषमाघाद्यमेव हि ।

यतस्तत्र विधानेन मासः स परिकीर्त्तितः ॥

इति हारीतेन चक्रवत्परिभ्रमणवशेन सूर्यगतेर्मन्दत्वशीघ्रत्वाभ्यां
कदाचिदेकराशिभोगे तिथिद्वयप्राप्तौ श्राद्धसंशयात्कदाचिद्वा स्मृत-
तिथेरलाभे श्राद्धलोपापत्तेः । तदा च प्रतिमंवत्सरं कुर्यादिति
विधिबाधापत्तेः ।

सौरमासचिह्नं विहाय पौषमाघादिचान्द्रमासचिह्नशुक्लत्वात्
मुख्यचान्द्रेणैव पौषमाघादिपदानां शक्तत्वात् यतस्तत्र सांवत्सर-
श्राद्धे विधानेन शास्त्रेण—

इन्द्राग्नी यत्र हवेते मासादिः स प्रकीर्त्तितः ।

अग्नीषोमी क्तौ मध्ये समामौ पितृमोमकौ ॥

इति तदीयवचनोक्तेः स मुख्यचान्द्री मासः परिकीर्तित-
इत्युपसंहृतत्वाच्च मुख्यचान्द्रेणैव सांवत्सरं आहं पार्व्ये त्वष्टका-
आह इत्यनेन तु चान्द्रमानमूत्रमुक्तम् । •

न च तत्र चान्द्रमाने यो यो विशेषो यत्र यत्र सम्भवति तत्र
स विशेषो आह इति कुतोऽत्र साहचर्यापेक्षेति ।

अन्यथा—

सांवत्सरस्य मध्ये तु यदि स्यादधिमासकः ।

तदा त्रयोदशे मासि क्रिया प्रेतस्य वार्षिकी ॥

इति विष्णुधर्मोत्तरवचनात् मलमासे मरणे शुक्लपक्षवत् कृष्णपक्ष-
मरणेऽपि त्रयोदशमास्येव वार्षिकआहं निर्णीतं तत्र मुख्यचान्द्र-
व्यवस्थयेव त्रयोदशमासे मृतमासीयतिथिप्राप्तिः स्यान्नतु गौणचान्द्र-
व्यवस्थया द्वादशमास्येवेति महद्द्वैशंसं प्रतिपद्यते । •

न च मलमासमरणे द्वादशमामि वार्षिकं आहमिति वाच्यम् ।
शुक्लपक्षमरणे त्रयोदशमास्येव मृतमामोयतिथिप्राप्तेस्तत्र किञ्चि-
देतत् ।

यच्च केचित्—

यस्मिन्वाग्निगते भानौ विपत्तिं यान्ति मानवाः ।

तेषां तत्रैव कर्त्तव्या पिण्डदानादक्रिया ॥

इति मत्स्यव्रतनाम्ना वचनम् •

यस्मिन्वाग्निगते भानौ विपत्तिः स्याद्विजम्बनः ।

तस्मिन्नेव प्रकुर्वीत पिण्डदानोदकक्रियाः ॥

इति व्यासनाम्ना वचनेन पठित्वा सौर्ग्यैव व्यवस्थामाहुः ।

तदशुद्धं एतंयोनिर्मूलत्वात् • कदाचिद्रवेर्मन्दभोगेन सौरमासे
तिथिद्वयप्राप्ती आश्वद्वयप्रसङ्गात् कदाचिच्च शीघ्रभोगेन मृततिथि-
लाभे आश्वलोपप्रसङ्गाच्च तदा “मृताहे प्रति संवत्सरं कुर्यात्” इति
विधिबाधः स्यात् समूलत्वेऽपि पूर्वोपन्यस्तपारस्कारहारीत-
प्रितामहवचनविरोधात् ।

मलमासमृतानाम्ना आश्वं यत्प्रतिवत्सरम् ।

मलमासेऽपि कर्त्तव्यं नान्येषाम्ना कदाचन ॥

इति पैठीनसिवचनैकवाक्यतया च मलमासे मृतस्य कदाचि-
द्वत्सरान्तरे तस्मिन्नेव मासे मलमासेऽपि तत्रैव सौरिणादिकआश्वं
न तु प्रकृतपरमासे इत्येतद्वचनद्वयस्यार्थ इति ।

तिथिव्यवस्थापि चान्द्रमानेनैव तथा सूर्यसिद्धान्ते—

अर्काग्निः सूर्यः प्राचीं यद्यात्यहरहः शशी ।

भागेद्वादशभिस्तस्यात्तिथिचान्द्रमसं दिनम् ॥

तत्प्रत्यहं चन्द्रस्य प्रयाणं द्वादशभिरंशैः परिमितं तिथिरका
स्यादित्यर्थः ।

*[युगाद्यादितिथिकृत्यानाम्ना ब्रह्मपुराणे पौर्णमास्यन्तचान्द्र-
मासेन व्यवस्थापितत्वात् तानि चान्द्रेणैव कार्य्याणि ।] दुर्गोत्सवो-
ऽपि पौर्णमास्यन्तमासमुपक्रम्य ब्रह्मपुराणादिषु विधानाच्चान्द्रेणैव
कार्य्यः ।

यच्च—

कन्यास्ये च रवौ वत्स शुक्लामारभ्य नन्दिकाम् ।

इति कालिकापुराणवचनं तत् कन्यासम्बन्धेन प्रागस्त्यपरं भयवा
कन्यास्ये रवौ या शुक्ला नन्दा प्रतिपत् तामारभ्येति तस्यार्थः—
कन्यास्यरविप्रारब्धत्वेन तस्यैव यक्षस्य चान्द्राश्विनमासौयत्वार्थम् ।

तत्र तिथेरपि सौरमासि कदाचिदप्राप्तौ लोपप्रसङ्गात्
चान्द्रेणैव व्यवस्था रोहिण्यष्टमी-रामनवम्यादौनां भगवज्जन्म-
तिथीनां ब्रह्मपुराणादौ चान्द्रेणैव व्यवस्थादर्शनाच्च ।

उपाकर्म्मणोऽपि—

अध्ययनमुपाकर्म्मं श्रावण्यां श्रावणेन वा । इति याज्ञवल्कावचना
चान्द्रेणैव व्यवस्था ।

तथाच —उपाकर्म्मं तथोत्सर्गः प्रसवाहोऽष्टकादयः ।

मानहृद्भौ पराः कार्या वर्जयित्वा तु पैटकम् ॥

इति गृह्यपरिशिष्टवचनं तस्यार्थः—

प्रसवाहो जन्मतिथिः मानहृद्भौ मलमामपाते मासहृद्भौ
तिथिद्वयप्राप्तौ पर एव प्रकृतमासि उपाकर्म्मादिकं कार्यं न तु
पूर्वस्मिन् मलमासे पैटकं सपिण्डीकरणं वर्जयित्वा तत्तु मल
मास एव कार्यमिति वक्ष्यते ततयोपाकर्म्मादिकं चान्द्रेणैव
कर्त्तव्यमित्यायातम् ।

नाक्षत्रमासोऽपि क्वचित् कर्म्मणि विहितः ।

यथा विष्णुधर्मोत्तरे—

नक्षत्रसत्राख्ययनानि चेन्दो-

र्मासेन* कुर्याद्भगणामकेन ।

नक्षत्रसत्राणि मासयज्ञविशेषा याज्ञिकप्रसिद्धाः, इन्दोरयनानि
सोमायनाख्यसत्राणीत्यर्थः ।

‘केचिद्बहुतरवचनदर्शनात् चान्द्रमासाहे पक्षपदशक्तिमाहुः ।

यथा वायुपुराणे—

शुक्लपक्षस्य पूर्वोक्ते आहं कुर्याद्विचक्षणः ।

कृष्णपक्षापराह्णे तु रोहिण्यन्तु न लङ्घयेत् ॥

मनुः— यथा चैवापरः पक्षः पूर्वपक्षाद्विशिष्यते ।

तथा आहस्य पूर्वोक्तादपराह्णो विशिष्यते ॥

ब्रह्मपुराणे—अश्वयुक्कृष्णपक्षे तु आहं कुर्याद्दिने दिने ।

कात्यायनः—

शक्तेनाप्यपरपक्षं नातिक्रामेत् । इति ।

तन्मन्दं सावर्नेयुः पञ्चदशाहोरात्रेषु पक्षपदस्य सङ्केतात् ।

यथा विष्णुपुराणे—

त्रिशङ्कहृत्तं कथितमहोरात्रन्तु यन्मया ।

तानि पञ्चदश ब्रह्मन् पक्ष इत्यभिधीयते ॥

तथा चामरकोषे—

ते तु त्रिंशदहोरात्रः पक्षस्ते दशपक्ष च ।

नचोभत शक्तिगौरवात् निरुदलक्षण्या प्रतिपदादिपञ्चदशतिथि-
प्रचये प्रयोगिनां समर्थितत्वात् ।

‡ न च वैपरीत्याशङ्का सङ्केतग्राहकशास्त्राभावात् अनुवाद-
शास्त्रतः शक्तिग्राहकशास्त्रस्य बलीयस्त्वाच्च ।

पक्षौ पूर्वापरौ शक्तकण्ठौ मासु तावभौ ।

इत्यमरकोषेऽपि शक्तकण्ठयोर्विधेयत्वेन पक्षपदस्यानुवादकत्वाच्च ।

न च प्रयोगभूयस्त्वदर्शनाग्रहणं निरुद्धलक्षणायाः शक्तितुल्यत्वा-
दिति ।]

अथ मासपदार्थो निरूप्यते ।

अत्र केचित्—

हारीतेन चान्द्रमासि मासशब्दस्य सङ्केतितत्वात्तत्रैव मासशब्दो
मुख्योऽन्यत्र भाक्तः ।

यथा हारीतः—

इन्द्राग्नी यत्र ह्येते मासादिः स प्रकीर्तितः ।

अग्नीषोमौ स्मृतौ मध्ये समाप्तौ पितृसोमकौ ॥

तमतिक्रम्य तु रविर्यदा गच्छेत् कथञ्चन ।

आद्यो मलिन्नुचो ज्ञेयो द्वितीयः प्रकृतः स्मृतः ॥

शुक्लप्रतिपदि इन्द्राग्नियागः कृष्णप्रतिपदि अग्नीषोमयागः—एतौ
दर्शपौर्णमास्यन्तर्गतौ पिण्डपितृयज्ञाङ्गभूतौ । पितृविशिष्टसोम-
दैवतोऽग्नोकर्षाङ्गोमो दर्शं विहितः ।

मासादिः-समाप्तावित्यनेन शुक्लप्रतिपदादिदर्शान्तश्चान्द्रमास
इत्युक्तं, तं मासमतिक्रम्य रविर्यदि गच्छेत् तत्र यदि सञ्चारं न
करोति तदा स मासो मलिन्नुच इत्यर्थ इत्याहुः । तन्मन्दम् ।

मलमासोपयुक्तचान्द्रमासस्यैव हारीतेन सङ्केतितत्वात् तमति-
क्रम्येत्यादिना तथैवोपसंहारात् । किन्तु बह्वन्तः सुनोनां सौर-
सावन चान्द्र नाक्षत्रेषु तुल्यसङ्केतदर्शनात् चतुर्थेव नानार्थो मास-
शब्दो मुख्यः ।

न च नानार्थकल्पनाः गौरवाच्चान्द्रे मुख्याऽन्येषु भाक्ता इति
वाच्यम् ।

विनिगमनाविरहात् सर्वत्र . मुनीनां तुल्यसङ्केतदर्शनाच्च,
अन्यथा नानार्थोच्छेदापत्तेः ।

यथा ब्रह्मसिद्धान्ते—

चान्द्रः शुक्लादिदर्शान्तः सावनस्त्रिंशता दिनैः ।

एकराशौ रविर्यावत् कालं मासः स भास्करः* ॥

शुक्लादिः शुक्लप्रतिपदादिरित्यर्थः पञ्चावयववाचित्वात् शुक्लशब्दस्य ।

तथा वराहसंहितायाम्—

दर्शाद्दर्शचान्द्रस्त्रिंशद्विंशसु सावनो मासः ।

रविसंक्रान्तिषु चिह्नैः सौराऽपि निगद्यते तज्ज्ञैः ॥

अत्र दर्शादित्यवधौ पञ्चमी नत्वभिविधौ तदा हि मासानां
दर्शादित्वे दर्शान्तक्षणादित्वे वा वक्तरे षष्ठां मासानां लोपापत्तिः
स्यात् ।

न चैक एव दर्शः पूर्वमाससमापकः परमामारम्भकश्चेति
वाच्यम् ।

एकस्य हयोरवयवत्वविरोधात् मासानां परस्परपरोहारे-
णावस्थानप्रसिद्धिबाधाच्च दर्शं मृतस्य सांवत्सरिकग्राहानध्यव-
सायाच्च । अतएव विष्णुधर्मोत्तरे सन्निकर्षमथारभ्यत्यत्र सन्न-
िकर्षोत्तरकाललक्षणा ।

यथा विष्णुधर्मोत्तरे—

सन्निकर्षमथारभ्य सन्निकर्षमथापरम् ।

चन्द्रार्कयोर्बुधैर्मासयान्द्र इत्यभिधायते ॥

सावनं च तथा मासि त्रिंशत् सूर्योदयाः स्मृताः ।

आदित्यराशिभोगेन सौरा मासः प्रकीर्तितः ।

सर्व्वर्षपरिवर्त्तस्य नाक्षत्रो मास उच्यते ॥

राजमार्त्तण्डे— मासो रवेः स्यात् प्रतिराशिभोगा-

च्छुक्लादिदर्शान्तमितोऽथ चान्द्रः ।

त्रिंशद्दिनैरप्यथ सावनाख्यो

भानां भवेत्तत्परिवर्त्तनेन* ॥

रत्नमालायाम्—

दर्शावधिं चान्द्रमुशन्ति मासं

सौरं तथा भास्करराशिभोगात् ।

त्रिंशद्दिनं सावनसंज्ञमार्त्तार्थ†

नाक्षत्रमिन्द्रोर्भगणभ्रमाच्च ॥

सूर्यसिद्धान्ते—

नाडीषट्धा तु नाक्षत्रमहोरात्रं प्रचक्षते ।

तन्निशता भवेन्मासः सावनोऽर्कोदयैस्तथा ॥

ऐन्दवस्थितिभिस्तद्वत् संक्रान्त्या सौर उच्यते ।

तथा त्रिंशता अर्कोदयैः सावन इत्यर्थः । षष्टिदण्डमात्रेणैव नाक्षत्र-

दिनं अर्कोदयैस्तु राशिविशेषवशेन यावन्ति पलानि‡ दिनभोगः

स्यात् तदधिकषष्टिदण्डैर्भवति ।

* ग पुस्तके—भवेद्भः परिवर्त्तनेन ।

† ग पुस्तके—आहुः ।

‡ च पुस्तके पञ्चविंशति ।

तच्च तत्रैव—

ग्रहोदयप्राणहता खखाष्टकोद्धृता १८०० गतिः ।

चक्रासवो लब्धयुताः २१६०० स्वाहोरात्रासवः क्रमात् ॥

इत्यनेनाहोरात्रमानं वक्ष्यते* । ततश्च सावनसंवत्सरेणैकदिनाधिक-
वत्सरो नाक्षत्रो भवतीत्यनयोर्भेदः ।

अथ च नाक्षत्रमासो गणनोपयुक्त एव व्यवहारोपयुक्तस्य
विष्णुधर्मोत्तराद्युक्तस्य भगणभ्रमणात्मक एवं स च प्रागेवोक्त
इति ।

ऐन्दवस्तिथिभिस्तदिति तद्वत् त्रिंशता तिथिभिश्चान्द्रो मास
इत्यर्थः । अत्र यद्यपि सामान्येन त्रिंशता तिथिभिरित्युक्तं
तथापि हारीत-ब्रह्मसिद्धान्त-वराहसंहिता-विष्णुधर्मोत्तर-राज-
मार्त्तण्डादीनां पूर्वोपन्यस्तवचनैकवाक्यतया शुक्लप्रतिपदादिभि
स्त्रिंशता तिथिभिरिति बोध्यव्यम् ।

अतएव तत्रैव सूर्यसिद्धान्ते त्रयोदशाध्याये—

त्रिंशता तिथिभिर्मासश्चान्द्रः पितृग्रमहः स्मृतम् ।

इति पितृग्राहोपसंहारात् तस्य च शुक्लकृष्णपक्षनियतत्वादेतदेव
विवृतम् ।

यथा मनुः—

पित्रे रात्राह्नौ मासः प्रविभागस्तु† पक्षयोः ।

कर्कषेष्टाष्वहः कृष्णः शुक्लः स्वप्नाय शर्व्वरो ॥ इति

* ग पुस्तके उक्तम् ।

† स पुस्तके परिभागस्तु ।

यच्च—

एकाहेन तु षण्मासा यदा स्युरपि वा त्रिभिः ।

न्यूनः संवत्सरस्यैव स्यातां षण्मासिके तदा ॥

इति छन्दोगपरिशिष्टवचने—

मुख्यं त्र्याहं मासि मासि अपर्याप्तावृतं प्रति ।

इति मरीचिवचने—

स्यताहे प्रतिमेमं कुर्यात् । इति विष्णुवचने च मासपदं तत्रिंशत्तिथिप्रचयमाने लाक्षणिकम् ।

अतएव पौर्णमास्यन्तेऽपि सुतरामेव लाक्षणिको मासशब्द इति ध्येयम् । एवं मासशब्दस्य नानार्थत्वे सति —

रविणा लङ्घितो मासश्चान्द्रः स्यातो मलिस्तुचः इति ।

आब्दिकेऽपि तत्काले च मासश्चान्द्रमसः स्मृतः ॥ इति ।

मेघगरविसंक्रान्तिः शशिमासे भवति यत्र तच्चैत्रमित्यादौ चान्द्रो-
मास इत्यादिसोपाधिप्रयोगः सङ्गच्छते । अन्यथा तदनर्थकं स्यात्
इति ।

एतेन सौरादिषु त्रिषु रुढं मासपदं चान्द्रे तु मासश्च
स्तस्यायमिति व्युत्पत्त्या त्रिंशत्तिथिप्रचये यौगिकमिति ये वदन्ति
तेऽपि निरस्ताः ।

हारीताशनैकमुनिभिः सौरादिवचनान्द्रेऽपि सङ्केताभिधानात्
अन्यथा तस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । नानासुनिवचनेषु चान्द्रो मास
इत्यत्र चान्द्रपदस्य पुनरुक्तिवैफल्यप्रसङ्गाच्च मासपदादेव तथा
प्रतीतः ॥

इदानीं चैत्रादिपदवाचं निरूप्यते ।

अत्र केचित् सौरे चान्द्रे च मास्युभयत्रैव प्रयोगभूयस्त्वदर्शनादुभय-
त्रैव चैत्रादिपदशक्तिरित्याहुस्तत्र ।

एकत्र लक्षणया सम्भवति प्रयोगनिर्व्वाहे नानार्थकल्पन-
मन्यायं शुक्लादिशब्दवत् गौरवात् तथाच कल्पनातो लक्षणैव-
त्रयसोत्यगत्यैव नानार्थताऽङ्गीक्रियते यथाक्षादिषु मुख्यसम्बन्धा-
भावेन लक्षणानुपपत्त्या विनिगमनाविरहेण च स्वीकृतेति ।

न चात्रापि विनिगमनाविरह इति वाच्यम् ।

चान्द्रमास्येव चैत्रादिपदानां सङ्केतदर्शनात् ।

यथा ब्रह्मगुप्तः—

मेषगरविसंक्रान्तिः शशिमासे यत्र तच्चैत्रं एवं वैशाखाद्या
वृषादिसंक्रान्तियोगेन ।

तथाच श्रुतिः—

सा वैशाखस्यामावस्या या रोहिण्या सम्बध्यते । इति
अत्र चामावस्यान्तकाले सूर्याचन्द्रमसोः सहावस्थाननियमेन
वृषार्क एवामावस्यायां रोहिणीयोगसम्भवात्* श्रुत्यापि ब्रह्मगुप्त-
लक्षणमेव सहस्तिमिति ।

हारोतेनापि—

इन्द्राग्नी यत्र ह्येते मासादिः स प्रकीर्तितः ।

अग्नीषोमी अतौ मध्य समाप्ती पितृसोमकौ ॥

यच्च—

एकाहेन तु जस्मासा यदा स्युरपि वा त्रिभिः ।

न्यूनः संवत्सरश्चैव स्यातां षाण्मासिके तदा ॥

इति छन्दोगपरिशिष्टवचने—

मुख्यं आहुं मासि मासि अपर्याप्तावृतं प्रति ।

इति मरौचिवचने—

युताहे प्रतिमासं कुर्यात् । इति विष्णुवचने च मासपदं
तत्त्रिंशत्तिथिप्रचयमात्रे लाक्षणिकम् ।

अतएव पौर्णमास्यन्तेऽपि सुतरामेव लाक्षणिको मासशब्दः
इति ध्येयम् । एवं मासशब्दस्य नानार्थत्वे मति—

रविणा लङ्घितो मासश्चान्द्रः ख्यातो मलिनः च । इति ।

आब्दिकेऽपि लङ्घिते च मासश्चान्द्रमसः स्मृतः ॥ इति ।

मेघगरविसंक्रान्तिः शशिमासे भवति यत्र तच्चैत्रमित्यादौ चान्द्रो-
मास इत्यादिसोपाधिप्रयोगः सङ्गच्छते । अन्यथा तदनर्थकं स्यात्
इति ।

एतेन सौरादिषु त्रिषु रूढं मासपदं चान्द्रे तु माशब्द-
स्तस्यायमिति व्युत्पत्त्या त्रिंशत्तिथिप्रचये यौगिकमिति ये वदन्ति
तेऽपि निरस्ताः ।

हारौतायनिकमुनिभिः सौरादिवच्चान्द्रेऽपि सङ्केताभिधानात्
अन्यथा तस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । नानामुनिवचनेषु चान्द्रो मास
इत्यत्र चान्द्रपदस्य पुनरुक्तिवैफल्यप्रसङ्गाच्च मासपदादेव तथा
प्रतीतः ॥

इदानीं चैत्रादिपदवाचं निरूप्यते ।

अत्र केचित् सौरं चान्दे च मास्युभयत्रैव प्रयोगभूयस्त्वदर्शनादुभय-
त्रैव चैत्रादिपदशक्तिरित्याहुस्तत्र ।

एकत्र लक्षणया सम्भवति प्रयोगनिर्व्वाहे नानार्थकल्पन-
मन्यायं शुक्लादिशब्दवत् गौरवात् तथाच कल्पनातो लक्षणैव
श्रेयसोत्पत्त्यर्थं नानार्थताऽङ्गीक्रियते यथाक्षादिषु मुख्यसम्बन्धा-
भावेन लक्षणानुपपत्त्या विनिगमनाविरहेण च स्वीकृतेति ।

न चात्रापि विनिगमनाविरह इति वाच्यम् ।

चान्द्रमास्येव चैत्रादिपदानां सङ्केतदर्शनात् ।

यथा ब्रह्मगुप्तः—

मेषगरविसंक्रान्तिः शशिमासे यत्र तच्चैवं एवं वैशाखाद्या
वृषादिसंक्रान्तियोगेन ।

तथाच श्रुतिः—

सा वैशाखस्यामावस्या या रोहिण्या सम्बध्यते । इति
अत्र चामावस्यान्तकाले सूर्याचन्द्रमसोः सहावस्थाननियमेन
वृषार्क एवामावस्यायां रोहिणीयोगसम्भवात्* श्रुत्यापि ब्रह्मगुप्त-
लक्षणमेव स्मरहस्तितमिति ।

ह्यारोतेनापि—

इन्द्राग्नी यत्र ह्येते मासादिः स प्रकीर्तितः ।

अग्नीषोमी अतौ मध्य समाप्तौ पितृसोमकौ ॥

इत्यनेन दर्शान्तश्चान्द्रो मास इत्युक्ता—

चक्रवत् परिवर्त्तत सूर्यः कामवशाद्यतः ।

अतः सांवत्सरं श्राद्धं कर्त्तव्यं मासचिह्नितम् ॥

मासचिह्नन्तु कर्त्तव्यं पौषमाघाद्यमेव हि ।

यतस्तत्र विधानेन मासः स परिकीर्त्तितः ॥

इत्यनेन सूर्यगतेर्मन्दत्वामन्दत्वाभ्यां* तन्मासे कदाचित्तिथिद्वय
लाभात् श्राद्धसंशये कदाचिच्च तिथ्यलाभे श्राद्धलोपप्रसङ्गात् सौर-
मासचिह्नं विहाय इन्द्राग्नी यत्र ह्येते इत्यनेनोक्तचान्द्रमासस्यैव
पौषमाघादिसंज्ञां विधायेतरेव्यावर्त्तकेन माघादिमासचिह्नेन
निर्व्विवादम् सांवत्सरश्राद्धं कर्त्तव्यमिति वदता चान्द्रमास्येव
माघादिपदानां शक्तिरुक्ता ।

एवञ्च—

माघादि षट्सु† मासेषु शार्ङ्गिणः शयनावधि ।

चूडाकर्म्म प्रशंसन्ति मुनयो व्रतकर्म्म च ॥

द्वौ द्वौ माघादिमासौ स्यादृतुस्तरयनं त्रिभिः ।

इत्यादौ सौरमासि माघादिपदं मकरस्थरव्यारब्धसादृश्याद्गौणं
अग्नेर्मानवक इतिवदिति ।

एतेन ब्रह्मपुराणादौ बहुप्रयोगदर्शनात् पौर्णमास्यन्तमासे
माघादिशक्तिर्दर्शान्ते लक्षणाऽस्त्वित्यपि निरस्तम् ।

* क पुस्तके—मन्दत्वमीदृशत्वाभ्याम् ।

† क पुस्तके—षट्क—

पूर्वोपन्यस्तश्रुति हारीत-ब्रह्मगुह्यादौ दर्शान्त एव सङ्केतित-
त्वात् अनुवादकशास्त्रतः सङ्केतशास्त्रस्य बलीयस्त्वाच्च पौर्णमास्यन्त-
चैत्रादेशैत्रपौर्णमास्यन्तत्रिंशत्तिथिप्रचयात्मकादितया लक्षणस्याः-
वश्यं वाच्यत्वेन दर्शान्तचैत्रसापेक्षत्वाच्च ।

एवञ्च दर्शान्ते मासि चैत्रादिप्रयोगे निर्णीते सति ।

केचित्-नक्षत्रेण युक्तः कालः सास्मिन् पौर्णमासी-इति पाणिनि-
श्ररणात् चित्रानक्षत्रयुक्ता पौर्णमासी चैत्री सास्मिन् मासे इति
व्युत्पत्त्या पुनरुपपत्त्येन यौगिकं चैत्रादिपदमाहुः । तत्र -

अहोरात्र-त्रिरात्र-दशरात्रादिव्यपि चैत्रादिपदप्रसङ्गात् ।
मासे योगरूढमिति चेत् नक्षत्रयोगव्यभिचारेऽपि कार्तिकादिपद-
प्रयोगात् ।

तथा ज्योतिषं —

अन्योपान्त्यो त्रिभो ज्ञेयो फाल्गुनश्च त्रिभो मतः ।

शेषा मासा द्विभा ज्ञेयाः कृत्तिकादिव्यवस्थया ॥

पौर्णमास्यां कृत्तिकादिक्रमेण द्विदिनक्षत्रयोगात् अन्यो-
पान्त्ययोराश्विनभाद्रयोः फाल्गुने च त्रिनक्षत्रयोगात् कार्तिकादयो
द्वादशमासा भवन्तीत्यर्थः ।

पाणिनिना तु प्रायिकयोगमाश्रित्य यथाकथञ्चित् व्युत्पत्ति-
दर्शितेति ।

१ ग पुष्पाक्षे नक्षत्रम् ।

२ ग पुष्पाक्षे पाणिनिमते—

न च कर्त्तृकापदेन कृत्तिकारोहिण्योरन्यतरमुपलक्ष्यते एव-
मन्येष्वपि मासेष्विति वाच्यम् ।

‘भृग्व्योपान्वी त्रिभौ ज्ञेयाविति वचनस्यापि प्रायिकयोग-
माश्रित्योक्तत्वादत्रापि व्यभिचारदर्शनात् ।

यथा ब्रह्मपुराणे—

आग्नेयन्तु यदा ऋतं कार्त्तिक्या भवति क्वचित् ।

महती सा तिथिः प्रोक्ता स्नानदानेषु चोत्तमा ॥

यदा याम्यं तु भवति ऋतं तस्यां तिथौ क्वचित् ।

तिथिः सापि महापुण्या मुनिभिः परिकीर्त्तिता ॥

प्राजापत्यं यदा ऋतं तिथौ तस्यां नराधिप ।

सा महाकार्त्तिकी प्रोक्ता देवानामपि दुर्लभा ॥

आग्नेयं कर्त्तिका याम्यं भरणी प्राजापत्यं रोहिणीत्यर्थः । अत्र
पौर्णमास्यां भरणीयोगेऽपि कार्त्तिकत्वं प्रत्युत भवन्मते आश्विन-
त्वमेव तस्येति ।

तुलार्कस्य षोडशदिनमारभ्य षड्विंशतिदिवसाभ्यन्तरे या
पौर्णमासी तस्याश्च तुलार्कारब्धचान्द्रमासान्तर्गतत्वात् कार्त्तिकी-
त्वेना* व्यभिचारितायामवश्यमेव भरणीयोगः पौर्णमास्यन्तकाले
सप्तमराशवर्काक्रान्तांशसमसंख्यांश्च चन्द्रावस्थाननियमात् ।

†[एवञ्च हस्तिकार्कस्य दशमदिनादूर्ध्वं चतुर्दशदिवसपर्यन्तं

* ग पुस्तके—कार्त्तिकत्वेन ।

† ग पुस्तके—[] चिह्नितः पतितः ।

तुलाकारव्यचान्द्रमासान्तर्गता या कार्त्तिकी-पौर्णमासी तस्यामेव रोहिणीयोगो नान्यत्र कार्त्तिक्यामिति ।]

यदा तु वृश्चिकारब्धस्य षोडशदिनमारभ्य त्रयोविंशतिदिनाभ्यन्तरे वर्त्तमानायां पौर्णमास्यां वृश्चिकारब्धचान्द्रमासान्तर्गतादाप्रहायणोत्वेनाव्यभिचारितायां रोहिणीयोगोऽवश्यमेव न कदाचित् मृगशिरायोगः पौर्णमास्यन्तकाले चन्द्रार्कयोरन्योन्येन सप्तमराशौ समांशावस्थाननियमात् तदा च नक्षत्रव्यभिचारात् मार्गशीर्षस्यापि कार्त्तिकत्वं प्रसज्येत । एवमन्येष्वपि मासेषु नक्षत्रव्यभिचारः सुधीभिरुच्यते इति ।

अन्ये तु — मोनस्वरविप्रारब्धशुक्रप्रतिपदादिदर्शान्ताभ्यान्दो मासश्चेत् इत्यादिलक्षणं वदन्ति, तदपि न चारु ज्ञयमासाव्याप्तेः । यथा ज्योतिषे—

असंक्रान्तमासोऽधिमासः स्फुटं स्यात्
द्विसंक्रान्तमासः क्षयाख्यः कदाचित् ।
ज्ञयः कार्त्तिकादित्रयं नान्यदा स्यात्
तदा वर्षमध्येऽधिमासद्वयञ्च ॥

यथा ज्योतिषे—

यद्वर्षमध्येऽधिकमामयुग्मं
यत्कार्त्तिकादित्रितयं क्षयाख्यम् ।
मासत्रयं त्याज्यमितं प्रयत्ना
द्विशद्वयञ्चोत्सवमङ्गलेषु ॥

ज्ञयमासस्य द्विसंक्रान्तत्वं मध्ये सामैकलोपप्रसङ्गः स्यात् । यथा

शुक्लप्रतिपदि धनुःस्यारः अमावस्यायाश्च मकरस्यारः तस्य च मासस्य वृश्चिकस्यरविप्रारब्धत्वेन मार्गशीर्षत्वात् तत्परस्य च मासस्य मकरस्यरविप्रारब्धत्वेन सुतरां माघत्वात् धनुःस्यरवि-
प्रारब्धमासाभावात् पौषलोपः स्यात् ।

अस्त्वेवमिति चेत् तद्वर्षं तन्मासविहिततिथिज्ञान्य-सांवत्सरिक-
श्राद्धादीनां लोपापत्तिः स्यात् । ततश्च प्रतिसंवत्सरं कुर्यादिति
विधिबाधः प्रसज्येत ।

एतेन मेषस्यरविममाप्यश्वान्द्रो मासश्चैत्र इत्याद्यपि निरस्तम् ।
मलमासस्य पूर्वमासत्वप्रसङ्गः स्यादिति ।

अन्ये तु ब्रह्मगुप्तलक्षणमेव साधु मन्यन्ते ।

यदाह ब्रह्मगुप्तः—

मेषगरत्संक्रान्तिः शशिमासे भवति यत्र तच्चैत्रम् ।

एवं वैशाखाद्या वृषादिसंक्रान्तियोगेन ।

तच्चैत्रमिति चेन्न एव चैत्रं स्वार्थे अन् देवतादिशब्दवत् क्वचित्
स्वार्थिकप्रत्यया लिङ्गमतिवर्त्तन्ते ।

एतच्च लक्षणं क्षयमासेऽपि सङ्गतं उभयार्कसञ्चारे उभयस्यापि
मासस्योभयसंज्ञासमावेशात् ।

किन्त्वत्रापि मलमासाव्याप्तिर्दीर्घः ।

रविणा लङ्घितो मासश्चान्द्रः ख्यातो मैलिङ्गुचः ।

इति वचनात् रविसंक्रान्तिरहितस्यैव मलमासत्वात् ।

न चानामको मलमास इति वाच्यं न निर्विशेषं सामान्यमिति
न्यायेन चैत्रादिमङ्गक्रान्तिरिक्तमासाभावात् ।

न न—

वत्सरान्तर्गतः पापो यन्नानां फलनाशकः ।

नैर्ऋतेर्यातुधानैश्च समाक्रान्तो विनामकः ॥

इति वचनादिति वाच्यं एतस्यामूलत्वात् समूलत्वेऽपि चैत्रादि-
मासविशेषचिह्नितकार्याभावात् लाक्षणिकं विनामकपदमिति
विनामकैरिति* कालमाधवीये पाठः ।

अमावस्यामतिक्रम्य कुलीरं याति भास्करः ।

द्विराषाढः स विज्ञेयो विष्णुः स्वपिति कर्कटे ॥

इति राजमार्त्तगण्डादिवचने द्विराषाढादिपदप्रयोगाच्च ।

न च द्विराषाढादिप्रयोगो गौण इति वाच्यम् । युगवद्वृत्ति-
द्वयविरोधात् मूलमासमरणे तन्मासस्थानामकत्वेन सांवत्सरिक-
श्राद्धे सपिण्डीकरणे चानध्यवसायाच्च चैत्रादिविशेषचिह्नाभावा-
दिति । मूलमासेऽपि मृताहे सपिण्डीकरणविधानाच्च तत्तन्मास-
विशेषाङ्किततथिविशेषस्य मृताङ्गशब्दवाच्यत्वादिति ।

एकसंज्ञो यदा मामौ स्यातां भवत्सरे कश्चित् ।

तत्राद्ये पितृकार्याणि देवकार्याणि चोत्तरं ॥

इति राजमार्त्तगण्डवचने एकसंज्ञकत्वकथनाच्च । तत्राद्ये पितृ
कार्याण्येति सपिण्डीकरणविषयमिति वक्ष्यते ।

† सपिण्डीकरणे चैव नाधिमासं विदुर्बुधाः ।

इति हारीतवचनात् ।]

* ग पुस्तके - द्विमासक इति ।

† स एव पुस्तके - विदुर्बुधाः नाधिमासं विदुः ।

तथा —

रविणा लङ्घितो मासश्चान्द्रः ख्यातो मलिङ्गुचः ।

तच्च यद्विहितं कर्म उत्तरे मासि कारयेत् ॥

इति भीमपराक्रमवचने तत्र मलमासे वैशाखादिपुरस्कारेण विहितं यत् कर्म तदुत्तरे प्रकृतवैशाखादौ मासि कुर्यादित्यभिधानाम्लिङ्गुचस्य वैशाखादिसंज्ञा स्फुटोक्ता अन्यथा मलमासे कर्मविधानाभावात्तदसङ्गतं स्यात् ।

यथा ज्योतिषे—

पञ्चद्वयेऽपि संक्रान्ति र्यदि न स्यात् सितामिति ।

तदा तन्मासविहितमुत्तरे मासि कारयेत् ॥ इति

तथा—

आद्यो भलिङ्गुचो ज्ञयो द्वितीयः प्रकृतः स्मृतः ।

इति हारीतवचने आद्यं द्वितीयमित्यापि मासयोरेकनामत्वे सत्येव सङ्गच्छते इति ।

वस्तुतस्तु—

सा वैशाखस्यामावस्या या रोहिण्या सम्बध्यते ।

इति श्रुत्यनुसारात् लक्षणांतरमुच्यते ।

मेघगतरविसञ्चाररहित-ससंक्रान्तमासादितरो मीनस्थरविसंयोगी शशिमासश्चैव इति ।

मीनस्थरविसंयोगी शशिमासश्चैव इत्युक्ते फाल्गुनेऽतिव्याप्ति-
चारणाय मेघगतरविसञ्चाररहित-ससंक्रान्तमासादितर इत्युक्तम् ।

फाल्गुनस्तु मेघगतरविसञ्चाररहितात् ससंक्रान्तमासादितरो

न भवत्येवेति । ससंक्रान्तपदन्तु मलमासाव्याप्तिवारणायैति सर्व्वेष्वेव
मलमासेषु सर्व्वमासलक्षणातिव्याप्तिवारणाय मीनस्थरविसंयोगी-
त्यादिपदम् ।

न च प्रतिपत्नाक्षणे* उत्तरराशिसंयोगरूपे रविसञ्चारे सति
पूर्व्वमासो मलमास एव उत्तरस्य प्रकृतमासत्वात् तन्नामकता-
ऽवय्वं वाच्या तत्र च पूर्व्वराशिस्थरविसंयोगाभावाङ्गणव्याप्तिरिति
वाच्यम् ।

सूर्य्यमण्डलस्य महत्वादेकदेशेनोत्तरराशिसंयोगे सत्यपि पर-
भागेण पूर्व्वराशिसंयोगसत्त्वान्नाव्याप्तिः ।

एवञ्च वृषगतरविसञ्चाररहित-ससंक्रान्तमासादितरो मेषस्थ-
रविसंयोगो मासो वैशाख इत्यादिलक्षणमितरेषु मासेषूच्यम् ।

एतेन एकस्यापि क्षयमासस्योभयार्कसञ्चारेणोभयलक्षण व्याप्ता
उभयमासत्वं सङ्गतमिति ।

न च क्षयमासमरणे तन्मासस्योभयसंज्ञकत्वात् सांवत्सरिक-
श्राद्धानध्यवसाय इति वाच्यम्—

तिथ्यर्धे प्रथमे पूर्व्वो द्वितीयार्धे तदुत्तरः ।

मासाविति बुधैश्चिन्थौ क्षयमासस्य मध्यगौ ॥

इति व्यासवचनात् तिथेः पूर्व्वार्द्धमरणे पूर्व्वमासीयतिथिर्घाट्या
परार्द्धमरणे तु परमासीयतिथिरिति व्यवस्था । न चैतदनाकर-
मिति शङ्का कालमाधवीयादिषु पाद्यात्यम्भृतिषु लिखितत्वादिति ।

एवं चेत्त्रादिपदार्थे निर्णीति चेत्तर्पौर्णमास्यन्तत्रिंशत्तिथिप्रचयो
गौणचैत्र इत्यादिलक्षणं ज्ञेयम् ।

न च मीनस्थरविप्रारब्धकृष्णप्रतिपदादिपौर्णमास्यन्तचैत्र इत्यादि
वाच्यं कुम्भस्थरविप्रारब्धकृष्णप्रतिपदादावव्याप्तेः ।

न च मीनस्थरविसमाप्यकृष्णपक्ष—तदव्यवहितशुक्लपक्षौ
गौणचैत्र इत्यादिलक्षणं वाच्यं क्षयमासाव्याप्तेः ।

अथ मलमासलक्षणम् ।

यथा हारीतः—

इन्द्राग्नी यत्र ह्रयेते मामादिः स प्रकीर्तितः ।

अग्नीषोमौ स्मृतौ मध्ये समीपौ पिष्टमोमर्का ॥

तमतिक्रम्य तु रविर्यदा गच्छेत् कथञ्चन ।

आद्यो मलिक्कुचो ज्ञेयो द्वितीयः प्रकृतः स्मृतः ॥

शुक्लप्रतिपदि इन्द्राग्नियागः कृष्णप्रतिपदि अग्नीषोमियागः एतौ दर्शपूर्णमास्यन्तर्गतौ । पिष्टविशिष्टमोमदैवतोऽग्नीकरणहोमः पिण्डपिष्टयज्ञान्तर्गतौ दर्शे विहितः । मामादिः समासावित्यनेन शुक्लप्रतिपदादिदर्शान्त्यान्द्रो मास इत्युक्तं तन्मासमतिक्रम्य रविर्यदा गच्छेत् तत्र यदि सञ्चारं न करोति तदा स मासो मलिक्कुच इत्यनेन रविमंक्रान्तिशून्यो दर्शान्त्यान्द्रमासो मलमास इति लक्षणम् । आद्यत्वं द्वितीयत्वञ्च मासद्वयस्य एकनामकत्ववशेनेत्यर्थः । प्रकृतः शुद्धः कर्षार्ह इत्यर्थः ।

तथाच ब्रह्मसिद्धान्ते—

चान्द्रो मासो ज्ञानंक्रान्तो मलमासः प्रकीर्तितः ।

ज्योतिःपराशरः—

रविणा क्षङ्कितो मासस्यान्द्रः स्यातो मलिक्कुचः ।

तथा ज्योतिषे—

पञ्चद्वयेऽपि मंक्रान्तिर्यदि न स्यात् सितासितं ।

तदा तन्मासविहितमृत्तरे मासि कारयेत् ॥

मलमासकारणसूत्रं व्योतिषे—

दिवसस्य हरत्यर्कः षष्टिभागवृत्तौ ततः ।

करोत्येकमहस्वेदं तथैवेकं चन्द्रमाः ॥

एवमर्द्धतृतीयानामब्दानामधिमासकम् ।

ग्रीष्मे जनयतः पूर्वं पञ्चाब्दान्ते तु पश्चिमम् ।

तस्यार्को दर्शकश्चैकराशौ दर्शद्वयातिगः ॥

अभावस्वाद्वयं यत्र रविसंक्रान्तिवर्जितम् ।

अजमासः स विज्ञेयो विष्णुः स्वपिति कर्कटे ॥

दिवसस्य तिथेः षष्टिभागं दण्डमेकं रविः प्रतिदिनमाकर्षति
एतेन ऋतौ मासद्वये षष्टिनाद्याकर्षणात् तिथिरैका सूर्येणा-
कृष्यते चन्द्रेणाप्येवं एतच्च प्रायिकं गतेर्मन्दत्व-क्रास-हृदिदर्शनात् ।
तेन द्वाभ्यां प्रतिऋतौ तिथिद्वयकर्षणात् वक्षरेण द्वादशतिथयो
वर्धन्ते एवं सार्धसंवत्सरद्वयेन त्रिंशत्तिथ्याकर्षणामलमासो निष्प-
द्यते । अर्धेन तृतीयं अर्धतृतीयं सार्धसंवत्सरद्वयमित्यर्थः । एतदपि
प्रायिकं तिथिहृदिऋताभ्यां न्यूनाधिकेनाप्यधिमासदर्शनात् ।

अतएव विष्णुधर्मोत्तरे—

समाद्वये साष्टमासे तस्मान्मासोऽतिरिच्यते ।

स चाधिमासकः प्रोक्तः काम्यकर्म्मसु गर्हितः ॥ इति

तथा चतुर्दशवर्षाधिक-चतुर्दशशतशकाब्दे वैशाखो मलमासः ।
ततः परं षोडशाधिक-चतुर्दशशतशकाब्दे भाद्रे जनविंशन्मासे
मलमास इति । ततः परञ्च जनविंशाधिक-चतुर्दशशतशकाब्दे
श्रावणे षट्त्रिंशन्मासे मलमासः । ततः परं द्वाविंशत्यधिकचतुर्दश-

शतशकाब्दे ज्येष्ठे पञ्चविंशत्यासौ . मलमासः । इत्याद्यनेकशो व्यभिचारो दृश्यते । किन्त्विदं नियतं एकस्मादधिमासादारभ्य यत्तृतीये सौरवर्षेऽधिमासः पततीति ।

यच्च—

द्वाविंशद्विर्गतैर्मासैर्दिनैः षोडशभिस्तथा ।

घटिकानां चतुष्केन पतत्येकोऽधिमासकः ॥

इति वचनं तच्चतुर्थ्युगानां यावन्तोऽधिमासास्तेषां समविभाग-
कल्पनया गणनप्राप्तकालप्रदर्शनपरं नत्वसंक्रान्तमलमसिनियामक-
मिति । एवञ्च पञ्चसु वर्षेषु द्वौ द्वावधिमासकौ भवतः ।

तथाच विराट्पर्वणि—

पञ्चमे षष्ठ्यमे वर्षे द्वौ मासावुपचीयते ।

ग्रीष्मे जनयतः पूर्वं पञ्चाब्दान्ते तु पश्चिमम् ॥ इति ।

तत्र चार्द्धवृत्तीयानां सार्द्धवर्षद्वयानां पूर्वं प्रथममधिमासं ग्रीष्मे
ग्रीष्मोपलक्षिते उत्तरायणे चन्द्रार्कौ जनयतः, वत्सरस्य प्रकृतत्वात्
पूर्वपञ्चाङ्गावेन द्विधाविभागस्योचितत्वात् फाल्गुनचैत्रयोर्मल-
मासदर्शनाच्चोत्तरायणं लभ्यते पञ्चाब्दानामन्ते पञ्चमे वर्षे पश्चिमं
द्वितीयमधिमासमर्थाद्वृत्तिनायने जनयत इत्यर्थः ।

कल्पादिष्टिमारभ्य सत्ययुगमारभ्य वा पूर्वपरव्यवस्था
शुक्लप्रतिपदमारभ्य ऋष्ट्यारम्भात् सत्ययुगप्रवृत्तेः ।

न च वैशाखादिषट्क एव मलमासः स्वाभाव्यत्वेति वाच्यम्—

प्रायशो न शुभः सौम्यो ज्येष्ठश्चाषाढकस्तथा ।

मध्यमौ चैत्रवैशाखावधिकोऽन्यः सुभिक्षकः ॥

इति शाब्दिकवचनात्, वेशाखादिषट्कव्यतिरेकेणापि मलमासा-
वगमात् सौम्यो मार्गशीर्ष इत्यर्थः ।

तथाह—

चतुर्विंशदधिक-चतुर्दशशतशकाब्दे चतुर्दश्यां तुला वृश्चिक-धनु-
र्गकर-कुम्भसंक्रान्तयः अर्मावस्थाप्रथमपादे मीनसंक्रान्तिः प्रति-
पदो द्वितीयपादे मेषसंक्रान्तिः ततश्च तस्मिन्नाब्दे चैत्रो मलमासः ।

तथा—

सप्तमवेत्यधिक त्रयोदशशतशकाब्दे फाल्गुनो मलमासः तथा
तयश्चत्वारिंशदधिक-चतुर्दशशते शकाब्दे कार्त्तिकोऽसंक्रान्तमाम
इति ।

नच—

माधवाख्येषु षट्षेकमासि दर्शद्वयं यदा ।

हिरावातः स विज्ञेयः शतेऽत्राः आवणेऽच्युतः ॥

इति वचनविरोधाशङ्का अस्य वचनस्य इदानीं प्रायशो माधवा-
दिषट्के मलमासपातप्रदर्शनपरत्वम् ।

तथाहि सूर्यसिद्धान्त—

प्राग्गतेः सूर्यमन्दस्य कल्पे सप्ताष्टवज्रयः ।

इत्यादिना रवेर्मन्दोच्चसाधनमुक्त्वा तद्वशेन—

देशान्तरगुणा भुक्तिस्तद्वक्त्रोद्भृताः पुनः ।

स्वमन्दपरिधिस्तथा भगवांशोद्भृताः कलाः ॥

* क पुस्तके—सप्तमवतोत्यारि प्रक्षिप्तवचनधिकम् ।

† क पुस्तके ज्ञेते त ।

कर्कादी तद्वलं तत्र मकरादावृणं स्मृतम् ।

इत्यनेन मन्दभुक्तिसाधनञ्चोक्तम् ।

तेन चेदानीं मिथुने सूर्य-मन्दारस्थितेर्माघवादिषट्के मन्दभोगात् किञ्चिदधिकैकत्रिंशदहोरात्रै रविसञ्चारात् प्रायशो माघवादिषट्के मलमासो दृश्यते तुलादिषट्केषु शीघ्रभोगाद्गुणत्रिंशद्वसै रवि-सञ्चारादौदानीं कदाचित्क एव ।

यदा तु कालविप्रकर्षात् सूर्यमन्दोच्चतुलादिषट्के यास्यति तदा तत्रैव रवेर्मन्दभोगात् किञ्चिदधिकैकत्रिंशदहोरात्रै रवि-सञ्चारात् प्रायशस्तुलादिषट्क एव मलमासो भविष्यति माघवादिषट्के तु शीघ्रभोगात् गुणत्रिंशद्वसै रविसञ्चारात् कदाचिदेव मलमासस्तत्र पतिष्यति ततश्चेदानीन्तनप्रायिकप्रदर्शनपरं माघ-वाद्येष्विति वचनं मन्तव्यम् ।

अतएव—

यां तिथिं समनुप्राप्य तुलां गच्छति भास्करः ।

तथैव सर्वसंक्रान्तिर्यावन्मेषं न गच्छति ॥

इत्याद्यपि वचनमौदानीन्तनप्रायिकप्रदर्शनार्थमेवेति ।

न च योषे जनयत इति वचनस्य योषे माघवादित्रिके इति समयप्रकाशव्याख्यानं युक्तं वत्सरस्यैव प्रकृतत्वात् पूर्वपक्षाद्भावेन विधा विभागस्यैवोचितत्वात् । त्रिके त्रिके इत्यन्युक्तकल्पनापत्तेः । भवतु वा तादृशं वचनव्याख्यानं तथापि पूर्वोक्तशास्त्रवचनात् व्यभिचारदर्शनाच्च सूर्यसिद्धान्तमतोक्तयुक्तेश्च प्रायिकप्रदर्शनार्थं वचनं न नियमपरमिति ।

एकायनेऽपि कदाचिदुत्पातसूचकं क्रमेषाधिमासद्वयं भवति
तथा ज्योतिषे—

एकायने यदि स्यातां क्रमात् द्वावधिमासकौ ।

तदा राष्ट्रस्य संज्ञोभो नृपतेरपि संज्ञयः ॥ इति—

तथाच जनपञ्चाशदधिक-चतुर्दशशतशकाब्दे आषाढो मलमासः ।
ततः परं द्विपञ्चाशदधिक-चतुर्दशशतशकाब्दे वैशाखो मलमासः ।
तथा चतुःपञ्चाशदधिक-चतुर्दशशतशकाब्दे भाद्रो मलमासः ।
ततः परं सप्तपञ्चाशदधिक-चतुर्दशशतशकाब्दे श्रावणो मलमासः
ततश्च सर्वमेवैतन्प्रायिकमेवेति ।

तस्यार्को दर्शक इति दर्शको ज्ञापक एकराशौ स्थित्वा दर्शद्वय-
क्रोड़ीकृतस्य चान्द्रमासस्यातिक्रामक इत्यर्थः । प्रतिक्रमं विवृ-
णोति अभावस्याद्वयमिति यत्र काले अभावस्याद्वयं अभावस्याद्वय-
क्रोड़ीकृतश्चान्द्रमासो रविसंक्रान्तिशून्यो भवेत् स कालो मलमासो
ज्ञेयः ।

तथा ज्योतिषे—

अभावस्यापरिच्छिन्नं रविसंक्रान्तिवर्जितम् ।

मलमासं विजानीयात् गर्हितं सर्वकर्मसु ॥

ततश्च रवेः सञ्चाराकारणमतिक्रम इत्यर्थः । अथैकस्मिन्बदे यदा
द्वावसंक्रान्तमासौ स्यातां तदा किं द्वावेव मलमासौ किंवा एकः
तत्र पूर्वो वा परो वा इति संशयः ।

अथ केचित्—अपवादवचनाविषयत्वे सति असंक्रान्तमासो
मलमास इति लक्षणम् कृत्वा एकस्यैव मलमासत्वमङ्गीकुर्वन्ति ।

तदसत्--

अपवादविषयज्ञानस्य मलमासज्ञानाधीनत्वेनान्योन्याश्रयदोष-
यस्तत्वात् पूर्वोपन्यस्तहारोतादिनानामुनिवंचनेरमंक्रान्तमाममात्र-
स्यैव मलमामत्वाभ्युपगमाच्च ।

वस्तुतस्तु हावेव मलमासौ हारोताद्यनेकसुनिलक्षणाक्रान्ति-
त्वात्तत्र च सत्यपि मलमासत्वे एकस्य वचनबलात् मलमाम-
विषयकनिषेधाविषयत्वं अतएव तस्योपाधिभेदात् नीलघटवत्
भानुलङ्घित इति संज्ञाविशेषः ।

तथा च वराह-संहितायाम्--

अधिमसे दिनपाते धनुषि रवौ भानुलङ्घिते मामि ।

चक्रिणि सुप्ते कुर्यान्नो माङ्गल्यं विवाहश्च ॥

इति भेदेन हावभिधाय मङ्गल्यमात्रस्य निषेधद्वारा अन्येषां कर्मणां
प्रतिप्रसव उक्तः ।

अतएव कर्मणे सम्यक् सर्पतीति संसर्पसंज्ञापि तस्य वक्ष्यते
अथ च मासः क्षयमामाधिकारणसंवत्सर एव भवति ।

अतएव ज्योतिषे--

यदा वक्रातिचाराभ्यां सूर्यसंक्रामणं भवेत् ।

चत्रियाणामष्टग्वारास्तदा वहति मेदिनी ॥ इति

यस्यां तिथावेकः सञ्चारस्तत्परतिथावपरः सञ्चारो यथा गत्या
भवति सा गतिरतिचारस्तदा चासंक्रान्तमासः, यथा तु गत्या
प्राक् सञ्चारतिथेः पूर्वतिथावपरः सञ्चारः सा गतिर्वक्रा तदा च

क्षयास्थमासः स्यात्, ततस्तत्परः पुनरप्यतिचारगत्याऽसंक्रान्त-
मासो भवेदित्यर्थः ।

तथाच—असंक्रान्तमासोऽधिमासः स्फुटः स्या-

द्विसंक्रान्तमासः क्षयास्थः कदाचित् ।

क्षयः कार्तिकादित्रये नान्यदा स्या-

तदा वर्षमध्येऽधिमासद्वयञ्च ॥

कार्तिकादित्रय इति प्रायिकप्रदर्शनं सप्तनवस्यधिकत्रयोदशशत-
शकाब्दे माघे क्षयमासदर्शनात् । किन्तु यस्मिन्नब्दे क्षयमासः स्यात्
तस्मिन्नब्देऽधिमासद्वयं स्यात् नान्यदेति नियम इति वचनार्थः ।

अत्र केचित्—

माधवादिषट्कपतितस्य मलमासत्वं तुलादिषट्कपतितस्य
भागुल्लङ्घितत्वं माधवाद्येषु षट्केष्वित्यादिपूर्वोक्तवचनादिति
वदन्ति । तत्र—

चतुर्विंशतिषट्क-चतुर्दशशतशकाब्दे चतुर्दश्यां तुला-हृदिक-धनु-
मकर-कुम्भसंक्रान्तयः अमावस्याप्रथमपादे मीनसंक्रान्तिरिति
केवलं तस्मिन्नब्दे चैव एव क्रमवर्धितो मलमासः, वचनञ्च
प्रायिकदर्शनार्थमिति प्रागुक्तम् ।

नचोभयोरसंक्रान्तयोः सतीरेव तुलादिषट्कपतितस्य भागु-
ल्लङ्घितत्वं अन्यस्य मलमासत्वमिति वाच्यं विनिगमनाविरहात् ।

षट्कन्यागते सूर्ये हृदिके वायु धन्विनि ।

मकरे वायु कुम्भे वा नाधिमासं विदुर्बुधाः ॥

इति कन्यागतस्याधिमासत्वनिषेधाच्च ।

केचित्तु—

दिवसस्य हरत्यर्क इत्यादिना बीजमुक्तम् । तच्च क्रमसञ्चय-
रूपं पूर्वस्यैव न परस्येति पूर्व्य एव मलमास इत्याहुः । तदङ्गत्—

कारणाभावाच्च कार्योत्पत्तिरिति परस्याप्यवश्यं कारणमन्वेष्ट्यं
तच्च क्षयमास एव वाच्यं ततश्च बङ्गेस्तृणारणिमणिवदस्युपि
बीजान्तरत्वंसम्भवात् क्रमसञ्चयरूपबीजन्तु वङ्गेस्तृणवत् प्रायिक-
मवगन्तव्यम् ।

अथवा सार्धसंवत्सरद्वयेन किञ्चिन्नूनमासः सञ्चितस्तस्य
यदवशिष्टं तस्य रवेर्मन्दगत्या पूर्व्यासंक्रान्तमासेन सञ्चितस्यापि
पुनः सूर्यस्य शीघ्रगतिवशात् क्षयमासेन लोपात् पूर्वसञ्चित एव
किञ्चिन्नूनमासः स्थितः तदवशिष्टञ्च परासंक्रान्तमासेन पुनः
पूरितमिति परस्यैव क्रमसञ्चयरूपं बीजं तत्कृतसञ्चयक्षयमासेन
लोपात् पूर्वसमीकरणादसत्कल्पत्वात् ।

अतो न पूर्व्यासंक्रान्तमलमासनिषेधविषयता किन्तु परस्यै—
वेति एतन्नूलकान्येव मुनिवचनानि ।

यथा कालमाधवीये जावालिः—

एकस्मिन्नेव वर्षे चेत् द्वौ मासावधिमासका ।

प्रकृतस्तत्र पूर्व्यः स्यादुत्तरस्तु मलिन्नुचः ॥

प्रकृतः शुद्धः कर्माहं इत्यर्थः ।

मदनपारिजाते श्रुतिः—

मासद्वयेऽब्दमध्ये तु संक्रान्तिर्न यदा भवेत् ।

प्रकृतस्तत्र पूर्व्यः स्यादधिमासस्तथोत्तरः ॥

सत्यव्रतः—

मासद्वयेऽपि संक्रान्तिर्न चेत्स्यादंशुमालिनः ।

प्रकृतस्तत्र पूर्व्यः स्यादधिमासस्तथोत्तरः ॥

भीमपराक्रमे—

एकस्मिन्नपि वर्षे लक्ष्मैतन्मासयोरुभयोः ।

तस्मिन्न परोऽधिमासः स्फुटगत्या भवति चार्केन्दोः ॥

अर्केन्दोः स्फुटगत्या इति — प्रथमासंक्रान्तमासकृतसञ्चयस्य स्य-
मासेन लोपादुत्तरासंक्रान्तमासेन पुनस्तत्सञ्चयादित्यर्थः ।

कालचिन्तामणौ ज्ञातातपः—

त्रयोदशं यच्छति वाय मासं

चतुर्दशः कापि न दृष्टपूर्वः ।

एकत्र मासद्वितयं यदि स्या-

द्वयेऽधिकं तत्र परोऽधिमासः ॥

अत्र केचित्-पूर्ववर्द्धितमासस्य स्यमासेन समीकरणात् परत्र
वार्षिकसङ्ख्याजनको मासो न तु पूर्व्य इति । सिद्ध्यर्थस्यानुवादकं
वचनं मलमासस्तु पूर्व्येव बीजसङ्गावादिति व्याचक्षते तदशुद्धं
एकत्र वर्षे मासद्वितयमधिकं यदि स्यादित्यादिपदेन विरोधात् ।

मलं वदन्ति कालस्य मासं कालविदोऽधिकम् ।

नेहेताव विशेषेण्यामन्यथावशकादृतं ॥

इति गृह्यपरिशिष्टेनाधिकसंख्याजनकस्यैव मलमासत्वाभ्युप-
गमाच्च ।

मुनिवचनस्य विधिनिषेधफलकत्वेनैव सार्धकत्वोपपत्तेः ।

सिद्धार्थानुवादकत्वेन तु नान्तरीयेऽभिहितव्य इति वत् वैयर्थ्य-
प्रसङ्गाच्च परमासस्यैव मलमासतया कर्मप्रतिबन्धकत्वेन सम्भवति
सार्थकत्वे वचनस्य वैयर्थ्यकल्पनाया अन्यास्यत्वाच्च परस्मिन् बोधा-
भावस्य प्रागुक्तयुक्त्या निराकृतत्वाच्चेत्यलं बहुना ।

यच्च नीलाम्बरभटेन—

‘कार्तिकादिषु मासेषु यदि स्थातां मलिच्छुचौ ।

सर्वकर्महरः प्रोक्तः पूर्वस्तत्र मलिच्छुचः ॥

इति वचनं लिखितं तन्मदनपारिजात-हेमाद्रि-कालिमाधवोय-
कालचिन्तामणिप्रभृतिषु दाक्षिणात्य-पायात्यसंग्रहकारे लिखित-
पूर्वोपन्यस्तवचनविरोधात् निर्मूलमेव समूलत्वाभिमाने तु
प्रागुक्तानेकवचनविरोधात् नो मङ्गल्यं विवाहश्चेति वराहसंहिता-
वचनेकवाक्यतया च कर्मपदमत्र मङ्गल्यकर्मपरम् ।

इत्युच्च तयोर्मलिच्छुचमासयोर्यः पूर्वो भानुलङ्घिताख्यो मनि-
भुचमासः सर्वमङ्गल्यकर्महरः प्रोक्तो मुनिभिरित्यर्थः ।

अन्ये तु—कार्तिकादिषट्कपतितमलिच्छुचमासद्वयविषयं
वचनमिदं व्याचक्षते ।

विशारदेन-समूलत्वेऽपि सर्वशिश्टसंग्रहेषु बहुतरवचनविरो-
धात्परस्तत्र मलिच्छुच इत्येव पाठ इत्युक्तम् ।

षट्पञ्चाशदधिक-द्वादशशतशकसंवत्सरे आश्विनो भानुलङ्घितः
पौषः क्षयाख्यः फाल्गुनस्तु मलमासः । तथा सप्तनवत्यधिक-
त्रयोदशशतशकसंवत्सरे आश्विनो भानुलङ्घितो माघः क्षयाख्यः
फाल्गुनो मलमास इति ।

यत्तु—घटकन्यागते सूर्ये वृश्चिके वाथ धन्विनि ।

मकरे वाथ कुम्भे वा नाधिमासं विदुर्बुधाः ॥

इति फाल्गुनस्यापि मलमासत्वनिषेधकं वचनं तदेकस्मिन्मध्ये मलमासपाते पूर्वमासविषयं अथवा वृश्चिकादिमासचतुष्टये मूलमासे सति घटकन्यागते सूर्येऽसंक्रान्तमासं नाधिमासं विदुरिति वचनार्थः । घटस्तुला इत्यर्थः ।

यच्च—चैत्रादूर्वाङ् नाधिमासः परस्तादाधिको भवेत् ।

इति वचने तदीदानीं प्रायश्चैत्रादारभ्य रवेर्मन्दगतिवशात् कार्तिकादारभ्य रवेः शीघ्रगतिवशाच्चसंक्रान्तमासस्य प्रायिक-भावाभावप्रदर्शनपरम् । अथवा चैत्रादारभ्योपरितनेषु मासेषु यदि षावसंक्रान्तमासौ स्यातां तयोरूर्वाङ् पूर्वो नाधिमासः किन्तु तयोः पर एवाधिमासो भवेदित्यर्थः ।

किन्त्वनेषु त्रिष्वेव मासेषु मङ्गल्यकर्मानिषेधमाह बृहस्पतिः—

संसर्पाहस्यती मासावधिमासश्च निन्दिताः ।

इति मलमासनिषेधकर्मण्येऽपि संसर्पतीति संसर्पः क्षय-मासात् पूर्वोऽसंक्रान्तमासः क्षयमासस्य तु विवाहादिमङ्गल्य-कर्मणि निषिद्धत्वात् अहस्यतिसंज्ञा तत्परतन्तु असंक्रान्तमासो मलमासः ।

तथा वराहसंहितायाम्—

आधिमासे दिनपाते धनुषि रवौ भानुलङ्घिते मासि ।

चक्रिणि क्षुप्ते कुर्ब्याको माङ्गल्यं विवाहश्च ॥

भानुलङ्घिते संसर्पे मङ्गलं चूडोपनयनादि ।

तथाच हेमाद्रि-कालचिन्तामणि कालमाध्वीयेषु स्मृतिः—

यद्वर्षमध्येऽधिकमासयुग्मं

यत्कार्तिकादिङ्कितये क्षयाख्यम् ।

मासत्रयं त्याज्यमिदं प्रयत्नात्

विवाहयज्ञोत्सवमङ्गलेषु ॥

यज्ञोऽग्निष्टौमादिः काम्यः । उत्सवः काम्योत्सव एव यज्ञसाह-
चर्यात् । मङ्गलानि नामकरणाद्युपनयनान्तबालकसंस्कारा एत-
द्व्यतिरिक्तानि मलमासे निषिद्धानि अन्याधान-प्रतिष्ठा महादान-
व्रतश्राद्धादीनि संसर्प-क्षयाख्ययोर्मासयोः कार्याणि ।

यद्यप्येकसंज्ञकः संसर्पपरभूतो मासोऽपि प्रकृतोऽस्ति तथापि
तत्तन्मासविशेषाङ्कितकर्माणि श्राद्धव्रतादीनि प्रथमोपस्थितत्वात्
संसर्प एव कार्याणि ।

अपरे तु—

पञ्चदशेऽपि संक्रान्ति र्यदि न स्यात् सितासिते ।

तदा तन्मासविहितमुत्तरे मासि कारयेत् ॥

इति वचनानुसारात् मासविशेषाङ्कितकर्माणि प्रकृतमास्येव
कार्याणि सामान्यानि तु यज्ञ-महादान-प्रतिष्ठादीनि द्वयोरेव
कार्याणीति वदन्ति ।

तथा—एकस्मिन्नपि क्षयमासे मासद्वयलक्षणाक्रान्तत्वात्तन्मा-
सविशेषाङ्कितकर्माणि कर्तव्यान्वेव ।

अथ मलमासनिषिद्धानि ।

गृह्यपरिशिष्टम्—

मलिन्नुचसु मासो वै मूलिनः पापसम्भवः ।

गर्हितः पितृदेवेभ्यः सर्व्वकर्म्मसु तं त्यजेत् ॥

मूलिनः कालमलत्वात्, पापसम्भव इति निन्दार्थं सर्व्वकर्म्मपदं सम्भवत्कालान्तरकर्म्मपरम् ।

तथाच गृह्यपरिशिष्टम्—

मले वदन्ति कालस्य मासं कालविदोऽधिकम् ।

नेहेतात्र विशेषेण्यामन्यन्नावश्यकान्निधेः ॥

विशेषपदार्थं विवृणोति अन्यत्वावश्यकान्निधेरिति आवश्यक-
मसम्भवत्कालान्तरकं कर्म्म अहरहःक्रियमाणं गोहिरण्यान्नादिदानं
सन्ध्या-पञ्चमहायज्ञादि च उपरागादिविहितज्ञानदानादि च ।
अपाटवादिनिमित्तककालाक्षेपासहिष्णुग्रहशान्त्यादि च तथा
कालाक्षेपासहिष्णु वृष्टिकामनया कावीरोयागादि ।

तथा चावश्यककर्म्माणां प्रतिप्रसवमाह बृहस्पतिः—

नित्यनैमित्तिके कुर्यात् प्रयतः सन् मलिन्नुच ।

तीर्थस्नानं गजक्यायां प्रेतश्राद्धं तथैव च ॥

नित्यमहरहःक्रियमाणं नैमित्तिकं पुत्रजन्मनिमित्तकं श्राद्धम् ।

यथा मार्कण्डेयपुराणे—

नैमित्तिकमथो वक्ष्ये श्राद्धमभ्युदयार्थकम् ॥

पुत्रजन्मनि तत्कार्य्यं जातकर्म्मसमं नरैः ॥

क पुस्तके—अभ्युदयात्मकम् ।

अस्याप्यसम्भवत्कालान्तरकत्वात् तीर्थस्नानमाहृतमेव—

मलमासेऽप्यनाहृतं तीर्थस्नानमपि त्यजेत् ।

इति ज्योतिःपराशरेण अनाहृतस्य निषेधात् अस्य तु सावकाशं
स्यापि वचनात् प्रतिप्रभवः । गजछायामुपरागनिमित्तकस्याहम् ।

यमः—सैहिकेयो यदा भानुं ग्रसते पर्व्वसन्धिषु ।

हस्तिछाया तु सा प्रोक्ता तत्र श्राद्धं प्रकल्पयेत् ॥

तथा कठब्राह्मणम्—

हस्ती वै भूत्वा स्वर्भानुरंशुभिरादित्यं तमसा पिदधातीति ।

अथवा नैमित्तिकमागन्तुकनिमित्तोपनिपातविहितं उपराग-
श्राद्धाद्यपाठप्रतीकारादि गजछायामभावस्याश्राद्धम् ।

तथा यमः—वनस्पतिगते सोमे छाया या प्राप्नुष्वी भवेत् ।

गजछाया तु सा प्रोक्ता पितृणां दत्तमज्जयम् ॥

प्रेतश्राद्धं प्रेतपदानुष्ठेयश्राद्धम् ।

तथा दक्षः—नैमित्तिकानि काम्यानि निपतन्ति यथा यथा ।

तथा तथैव कार्याणि न कालसु विधीयते ॥

नैमित्तिकानि आगन्तुकनिमित्तोपनिपातविहितानि अद्भुत दर्शन-
प्रतीकारादीनि ।

तथा भीमपराक्रमे—

अधिमासके विवाहं चूडां यात्रां तथोपनयनादि ।

कुर्यात्* सावकाशं मङ्गलं न च विशेषेण्यम् ॥

सावकाशं यदन्यस्मिन् काले कर्तुं शक्यते सम्भवत्कालान्तरक-

मित्यर्थः सावकाशमिति पूर्व्वत्र सम्बध्यते तेन सावकाशं विवाहं चूडां तथान्यदपि सावकाशमुपनयनादिकं मङ्गल्यं न कुर्यात् तथा विशेषेण्यं सम्भवत्कालान्तराग्निध्यामग्निष्टोमादिकं न कुर्यादित्यर्थः । यात्रा तीर्थयात्रा राज्ञो विजययात्रा च ।

यथा लघुयात्रायाम्—

नावमरात्रे यायाहोषस्तत्राधिमासके व्यसनम् । ' इति ।

सावकाशविशेषणमुपस्थित-परचक्रादि-भयेनासम्भवत्कालान्तरां यात्रां उत्तरकाले कन्यारजोयोगव्रात्यत्वादिसम्भावनया चा-सम्भवत्कालान्तरकं विवाहोपनयनादि तथाऽपाटवादिनिमित्तकमसम्भवत्कालान्तरकं ग्रहयज्ञ-कावोर्यादिकं मलमासेऽपि कुर्यादेवेत्यर्थः ।

तथा—ग्रहन्येकादशे नाम चतुर्थं मासि निष्क्रमः ।

षष्ठेऽन्वप्राशनं मासि चूडा कार्या यथाकुलम् ॥

इति याज्ञवल्क्येन एकादशाह-चतुर्थ-षष्ठाष्टमेषु विहितत्वान्नाम-करण-निष्क्रमणादप्राशनान्यप्यसम्भवत्कालान्तरकाणि तथा कुलान्तरप्राप्ते षष्ठमासे क्रियमाणं नामकरणञ्च मुख्यकालकरणे कालान्तरस्य संस्काराप्रकर्षप्रयोजकत्वात् ।

तथा कालमाधवीयधृत-काठकण्ठे—

अनन्यगतिकां नित्यं कुर्यान्नैमित्तिकां क्रियाम् ।

अनन्यगतिकामसम्भवत्कालान्तरामित्यर्थः ॥

एवञ्च जातकर्त्तृ-जातेष्टि-पुद्गजान्निमित्तक-जन्मदिनविहित

* न पुनरे- गृह्यसूत्रस्योद्धृतम् ।

गोहिरण्यादिकदान-सूतिकाषष्ठादिदेवतापूजादीन्यसम्भवत्कालान्तरकाणि कर्त्तव्यान्वेव ।

तथा आर्द्रास्वरवौ विहितत्वादसम्भवत्कालान्तरकं नर्नोदकं श्राद्धमपि कार्यम् । तथैकादशपवासोऽपि कार्यः ।

पक्षे पक्षे च कर्त्तव्यमेकादश्यामुपोषणम् ।

इत्यादिवचनेन प्रतिपक्षपुरस्कारेण विहितत्वादसम्भवत्कालान्तरत्वात्तदकरणे तत्पक्षीयविधिबाधात् । तथा दर्शश्राद्धमपि मलमासे कार्यं प्रतिमासविहितत्वेनासम्भवत्कालान्तरकत्वात् ।

यथा कात्यायनः—

श्रद्धान्वितः श्रावं कुर्वीति शक्तेनाप्यपरपक्षं नातिक्रामेति ।

मासि मासि वोऽशनमिति श्रुतेः ।

आपस्तम्बः—

मासि मास्यपरपक्षस्यापराहः श्रेयानिति ।

सामान्यमासमात्रपुरस्कारेण विहितस्य दर्शश्राद्धस्य मलमासकरणे लोप एव स्यात् ।

नच—

सपिण्डीकरणादूर्ध्वं यत् किञ्चित् श्राद्धिकं भवेत् ।

इष्टं वा प्यथवा पूर्त्तं तत्र कुर्यान्ननिश्चये ॥

इति लघुहारीतेन दर्शश्राद्धमपि सपिण्डीनोत्तरश्राद्धत्वात् पर्युदस्तमिति वाच्यम् ।

अन्यत्रावश्यकादिधेरिति वचनेन उपरागश्राद्ध नित्यश्राद्धादिवदस्यापि प्रतिप्रसवात् ।

नतु--

षष्ठा तु दिवसैर्मासः कथितो वादरायणे* ।

पूर्वमर्हं परित्यज्य उत्तरार्द्धं प्रशस्यते ॥

इति वचनाभ्यासैक्येन दर्शश्चाहस्यापि सक्तद्विधानात् सावकाशत्वं
मिति वाच्यम् ।

मासद्वयस्य नामैक्येन षष्ठा दिवसैरेकमासत्वस्य भाक्तत्वात्
दर्शान्तविंशत्तिथिपुरस्कारेण विहितं यत् कर्म तदुत्तरे प्रकृत-
वैशाखादौ मास्येव कुर्यात् सावकाशत्वात् नतु मलमास इत्यर्थः ।

एवञ्च निरवकाशं दर्शपौर्णमास्येकादशपुष्यासादिकं यथा
प्रतिमासं क्रियते तथा दर्शश्चाहमपीति ।

तथाच ऋण्यशृङ्गः—

अवषट्कारहोमस्य पर्व्यं चाग्रयणं तथा ।

मलमासेऽपि कर्त्तव्यं काम्या इष्टीर्विवर्जयेत् ॥

अवषट्कारहोमः सायंप्रातर्होमो† वैश्वदेवस्य पर्व्यं दर्शपौर्णमासी
पिण्डपितृयज्ञश्च ।

यद्यपोष्टिसाहचर्यात् दर्शश्चाहं नोच्यते तथापि तुल्यन्यायात्
तदपि आग्रयणं नवशस्त्रेष्टिः साम्निकर्त्तव्या ।

यद्यप्याग्रयणं सावकाशं तथापि वचनाभ्यलमासेऽपि कार्यं
काम्यासु सावकाशा इष्टीर्विवर्जयेत् निरवकाशासु कावीर्यादिकाः
कर्त्तव्या एवेति प्रागुक्तम् ।

* न पुस्तके—वादरायणेः ।

† न पुस्तके—अग्निहोमम् ।

तथा हारोतः—

आद्यो मलिङ्गुचो ज्ञेयो द्वितीयः प्रकृतः स्मृतः ।

तस्मिंस्तु प्रकृते मासि कुर्यात् आद्यं यथाविधि ॥

तथैवाभ्युदयं कार्यं नित्यमेकं हि सर्व्वदा ।

वैशाखादिमासविशेषपुरस्कारेण विहितं यत् तच्छ्राद्धं मासद्वयस्यैकु-
नामत्वेनोत्तरे मासि वैशाखादौ सावकाशत्वात् सम्भवत्कालान्त-
रकं ब्रीहियवपाकनिमित्तक-युगाद्याभ्युक्कृष्णपक्षादिविहितं
अभ्युदयश्च विवाहादि सावकाशं प्रकृतमास्येव कार्य्यं न तु
मलमासे इति तात्पर्य्यम् ।

प्रकृतमासकरणस्य तत्तद्विधिवाक्यैरेव प्राप्तत्वात् नित्य-
मावश्यकमसम्भावत्कालान्तरकमित्यर्थः । तच्च केवलं मलमासेऽपि
सर्व्वदा कार्य्यम् । एतच्चान्यत्रावश्यकविधेरिति गृह्यपरिशिष्ट-
वचनेन समानार्थकम् । एवञ्च दर्शयाज्ञेकादशुपवासकावौर्यादिकं
सुतरां कर्त्तव्यमित्यायातम् ।

तथा सावकाशकर्म्मणां निधेधमाह ज्योतिःपराशरः—

बाले वा यदि वा वृद्धे शुक्ले चास्तासुपागते ।

मलमास इवैतानि वर्ज्येहेषदर्शनम् ॥

अग्न्याधेयं प्रतिष्ठाञ्च यज्ञ-दान-व्रतानि च ।

देवव्रत-दृषीत्सर्ग-सूडाकरण-मिखलाः ।

मङ्गल्यमभियेकश्च मलमासे विवर्जयेत् ॥

एतानि वक्ष्यमाणानि अग्न्याधेयादीनि मलमास इव शुक्लास्तादि-
ष्वपि वर्जयेत् ।

देवदर्शनं प्रथमदेवदर्शनमिति प्राग्वोक्तम्, यज्ञः काम्यो
ऽग्निष्टोमादिः नित्योऽपि वसन्तकर्त्तव्यः सोमयागो मासान्तरे
सावकाशत्वाच्च कर्त्तव्यः, दानश्चात्र महादानम् ।

वापी-कूप-तड़ागानि प्रतिष्ठा यज्ञकर्त्तव्यं च ।

न कुर्यान्मलमासे च महादानं व्रतानि च ॥

महादानशब्दस्तुलापुरुषादिषु षोडशसु नानार्थो यामदग्न्यादिषु
रामशब्दवदनुगमत्वधर्माभावात् ।

तान्युक्तानि मत्स्यपुराणे यथा—

प्रायं स्यात् सर्वदानानां तुलापुरुषसंज्ञितम् ।

हिरण्यगर्भदानञ्च ब्रह्माण्डं तदनन्तरम् ॥

कल्पपादपदानञ्च गोसहस्रञ्च पञ्चमम् ।

हिरण्यकामधेनुञ्च हिरण्याश्वस्तथैव च ।

हिरण्याश्वरथस्तद्वत्तद्वहेमरथस्तथा ॥

पञ्चमाङ्गलिकं तद्वत् धरादानं तथैव च ।

द्वादशं विश्वचक्राः स्यात्तद्वत्कल्पलतात्मकम् ॥

मत्ससागरदानञ्च रत्नधेनुस्तथैव च ॥

महाभूतघटस्तद्वत् षोडशः परिकीर्तितः ॥

तथा सुवर्णक्षणाजिनाचलतिलधेन्यादिदानमपि मलमासे न
कार्यम् ।

समाह्वये साष्टमासे तस्मान्मासोऽत्यरिच्यते ।

स चाधिमासकः प्रोक्तः काम्यकर्म्मसु गर्हितः ॥

इति विष्णुधर्मोत्तरेण काम्यकर्म्मनिषेधात् । मुमुक्षुणा त्वनभि
संहितफलं कर्त्तव्यमेवेति ।

न च महादानव्रतानि चेति विशेषनिषिद्धी व्यर्थ इति वाच्यम् ।
अनभिसंहितफलस्यापि महादानस्य पर्य्यदसनीयत्वेन चरितार्थ-
त्वात् ।

केचित्सु—

महादानपदं स्त्रायोगव्यवच्छेदकं न त्वन्यदानं व्युदासकं काम्य-
कर्म्मसु गृहितं इत्यनेन सर्वदानपर्य्युदासादित्याहुः ।

देवव्रतं नियमपूर्व्वकवेदपाठः वृषोत्सर्गश्चैकादशाहविहिततरः
सपिण्डनोत्तरकर्त्तव्यः कार्त्तिक्यादौ विहितः सावकाशत्वात्
पर्य्युदासविषयः । एकादशाहविहितस्तु निरवकाशत्वान्नैमित्तिक-
त्वाच्च त्रैपक्षिकश्राद्धवदुपरागनिमित्तकस्नानादिवद् कर्त्तव्य एवेति
प्रागुक्तम् ।

मङ्गल्यं प्रतिपादोक्त(?)चूडाकरणोपनयनातिरिक्तं नाम-
करणाक्षप्राशविवाहादीनां बलीवर्हश्चानयेत्यादिवत् विशेषदर्शनेन
सामान्यशब्दविशेषपरत्वात् ।

अभिषेको राज्यभिषेकः । अत्र व्रतस्यारम्भ एव पर्य्यदस्यते
सावकाशत्वात्—

ऋक्षैकमन्दिरगतौ यदि जीवभानू

शुक्रोऽस्नानः सुरवरैकगुरुश्च सिंहे ।

नारभ्यते व्रत-विवाह-गृहप्रतिष्ठा

जौरादिकर्म्म गमनागमनञ्च धीरैः ॥

इति कश्यपवचनेन कालाशीचे व्रतारम्भनिषेधदर्शनात् मल-
मासेऽपि तुल्यन्यायाच्च ।

प्रारब्धव्रतन्तु वक्षरं प्रतिमासं कुर्यात् इति मासमाचपुर-
स्कारेण विधानात् निरवकाशत्वेन मलमासेऽपि कर्त्तव्यं प्रतिष्ठा तु
न कार्या कालान्तरे सावकाशत्वात् ।

यथा रम्भाष्टतृतीयाव्रते शिवरहस्ये—

मासि मलिन्नुचेऽप्येवं यजेद्देवीं सशङ्कराम् ।

किन्तु नोद्यापनं कार्यमित्याह भगवान् शिवः ॥

यत्र तु व्रते द्वादशसु मासेषु मासविशेषोल्लेखेन कर्मविशेष उक्त-
स्तदुत्तरे प्रकृते मासि सावकाशत्वात्कालमासे न कर्त्तव्यम् । यथा
सर्व्वजयाव्रतादि च ।

तथाच लिङ्गपुराणे—

प्रारब्धे तु व्रते पश्चात् संप्राप्ते त्वधिमासके ।

पूर्व्वमानेन तं त्यक्त्वा कार्यं द्वादशमासिकम् ॥

पूर्व्वमानेन मलमासशून्याब्दमानेन तं मलमासं त्यक्त्वा द्वादशसु
मासेष्वेव कार्यमित्यर्थः ।

तथा सावकाशकर्मणां निषेधमाह ज्योतिषम्—

यदा शशी याति गभस्तिमण्डलं

दिवाकरः संक्रमणं करोत्यधः ।

तदाधिमासः कथितो विरिञ्चिना

विवाहयात्रोत्सवयज्ञदूषकः ॥

गभस्तिमालिनः सूर्यस्य मण्डलं मध्यपटलोणी समसः, यदा

अथो याति अमावस्यान्तिमक्षणे इत्यर्थः । अमावस्यामतिक्रम्याधः
प्रतिपक्षमये रविः सञ्चारं करोतीत्यर्थः ।

कानिचित्तु वचनबलात् मलमासेऽपि सगवकाशानि कार्यरूपाणि ।

यथा लघुहारौतः—

प्रत्यब्दं द्वादशे मासि कार्या पिण्डक्रिया बुधैः ।

क्षचित् त्रयोदशे मासि आद्यं मुक्ता तु वत्सरम् ॥

चक्रवत् परिवर्त्तत सूर्यः कालवशाद्यतः ।

अतः सांवत्सरं श्राद्धं कर्त्तव्यं मासचिह्नितम् ॥

मासचिह्नन्तु कर्त्तव्यं पौषमात्राद्यमेव हि ।

यतस्तत्र विधानेन मासः स परिकीर्त्तितः ॥

असंक्रान्तेऽपि कर्त्तव्यमाश्विकं प्रथमं द्विजैः ।

तथैव मासिकं पूर्वं सपिण्डीकरणमथा ॥

गर्भे वार्षपिके कृत्ये श्रुतानां पिण्डकर्त्तव्यम् ।

सपिण्डीकरणे चैव नाधिमासं विदुर्बुधाः ।

श्रुताह्ने प्रतिसंवत्सरं कुर्यादित्यनेन श्रुताह्नविहितं सांवत्सरिकं
श्राद्धं प्रत्यब्दं श्रुताह्नादवधेर्मृताह्नपर्यन्तं मास इति व्यवस्थया
द्वादशे मासि कार्यमित्युक्तं ।

क्षचित्तु—

वत्सरे द्वादशे वा मासि तत्पूर्वेषु वा मासेषु मलमासपाते
त्रयोदशे मासि कार्यं तस्यैव प्रकृतमासत्वात् ।

आद्यान्तु सांवत्सरिकं वचनादुत्तरं प्रकृतमासं विहाय द्वादशे
मलमास एव सपिण्डनानन्तरं कार्यं सांवत्सरिकविधेः सपिण्डनो

त्तरकालप्राप्तत्वात् । मध्याधिमासे तु त्रयोदशे मासि आहं
वक्ष्यते ।

ननु सौरत्रयोदशमासस्य सौरमृतमासेतरत्वात् कथन्तत्र आह-
मित्याह चक्रवत् परिवर्त्तेतेति चक्रवत् परिभ्रमणवशेन गतेर्मन्दत्व-
शीघ्रत्वाभ्यां कदाचिदेकराशिभोगे तिथिद्वयप्राप्तौ आहसंशयात्
कदाचिदा मृततिथेरलाभे आहलोपापत्तेस्तदा च प्रतिसंवत्सरं
कुर्व्यादिति विधिबाधापत्तेः सौरमासचिह्नं विद्वायं वीषमाघादि-
चान्द्रमासचिह्नितं सांवत्सरिकआहं कार्यं यतस्तत्र सांवत्सरिक-
आहं विधानेन शास्त्रेण स माघादिचिह्नितआहो मासः प्रकी-
र्त्तितः स च चान्द्रमासो हारीतेनैव इन्द्राग्नी यत्र ह्येते इत्यादि-
नाभिहितः ।

आद्यं मुक्त्वा तु वत्सरमित्युक्तमेव स्पष्टयति—

असंक्रान्तेऽपि असंक्रान्ते मलमासे प्रथमाब्दिकं सपिण्डनानन्तर-
विहितं प्रथमसांवत्सरिकं तथा सपिण्डीकरणात् पूर्वं मासिकं
द्वादशमासिकं सपिण्डीकरणञ्च प्रकृतमुत्तरमासं विहाय
कर्त्तव्यम् ।

द्वादशमासिकमिति व्याख्याय सपिण्डीकरणानन्तरक्रियमाणं
सांवत्सरिकआहमनादृत्य प्राचामाचारो दुराचार एवेति वदन्ति ।
तदशुभं मृताहे प्रतिसंवत्सरं कुर्व्यादिति वीषाबाधापत्तेः ।

आद्यं मुक्त्वा तु वत्सरमित्यनेन प्रकृते त्रयोदशे मासि निरस्य
द्वादश एव मलमासे प्रत्यब्दविहितस्य सांवत्सरिकआहस्य प्रथम-
वत्सरे दर्शितत्वाच्च ।

अतःसांवत्सरं यादमित्यनेन प्रत्यब्दविहितश्राद्धस्थेवोपसंज्ञा-
राच्च— तथैव मासिकं पूर्व्यं सपिण्डीकरणन्तथा ।

इत्यनेन द्वादशमासिक-सपिण्डीकरणयोः पृथक्प्रतिप्रसवाच्च ।

आब्दिकं प्रथमं नरैरित्यत्र प्रथमपदवैयर्थ्याच्च ।

मृताहं प्रतिसंवत्सरं कुर्यादिति विधिविहितस्यैव सांवत्सरिकस्य
हि प्रथमद्वितीयादिव्यवहारो युज्यते न तु द्वादशमासिकस्येति ।
न च द्वादशमासिकमेव सांवत्सरिकश्राद्धमिति वाच्यं

मृताहं तु कर्त्तव्यं प्रतिमासञ्च वत्सरम् ।

प्रतिसंवत्सरञ्चैव आद्यमेकादशेऽहनि ॥

इति याज्ञवल्क्येन वत्सरं व्याप्य प्रतिमासं कुर्यादित्यनेन विहितस्य
द्वादशमासिकस्य प्रतिसंवत्सरविध्यगोचरत्वात् ।

यच्चान्यदुक्तमाधुनिकैः—

प्रतिमासन्तु वत्सरं प्रतिमंवत्सरञ्चैव-इत्यनेन सामान्यविशेष-
न्यायात् पदाह्वनोपवत् प्रथमाब्देतरप्रत्यब्दे विधीयमानं कथं
प्रथमाब्दे प्रसज्यतेति । तदतीवाशुद्धम् ।

सामान्यविशेषन्यायस्यैकविषयकत्वनियमात् अन्यथातिप्रसङ्गात् ।

न चात्र प्रतिमासं कुर्यात् प्रतिमंवत्सरञ्च कुर्यादिति विधि-
द्वयस्यैकविषयकताऽस्ति अन्यथामावस्यायां पितृभ्यो दद्यादित्य-
पेक्ष्य मृताहं प्रतिमंवत्सरं कुर्यादित्यस्य सामान्यविशेषन्याया-
दमावस्येतरपरत्वमसु ।

न च वत्सराधिकरणताम्नादायैकविषयता वाच्या मासिक-
श्राद्धविधेर्वत्सरान्तर्गतमासा एवाधिकरणानि प्रत्यब्दविधेस्तु वत्सर
इति कथमेकविषयता ।

किञ्च—

प्रत्यब्द-प्रतिमासविध्योर्ध्याप्यव्यापकभावाभावेन स्वातन्त्र्यात्
सामान्यविशेषभावस्य कः प्रसङ्गः-उभयोरविशेषत्वादिति ।

नच—

पदेषु जुहोतीत्यत्रापि चाश्वस्य पदहोमविधौ अन्याधानस्या-
शक्यत्वादन्वौ जुहोतीति विधेः सङ्कोचवदत्रापि सङ्कोचोऽस्त्विति
वाच्यम् । हेत्वभावात् समानविषयत्वाभावाच्च ।

किञ्च आद्यं मुक्ता तु वत्सरमित्यनेन हारीतेन कथं प्रकृतत्रयो-
दशमासं विहाय द्वादश एव मासे प्रथमाब्दे प्रथमाब्दिकयात्रं
विहितम् ।

यच्च—

ब्राह्मणाय दधि दीयतां तन्नं कौण्डिन्यायेतिवत् प्रतिमासश्च
वत्सरं प्रतिसंवत्सरश्चेत्यत्रोक्तिबाधया प्रथमवत्सरतत्परत्वं प्रति-
संवत्सरविधेरिति तैरुक्तम् । तदप्यतीवायुक्तम्—

उक्तिबाधया अपि समानविषयकत्वनियमात् ।

अतएव चैत्रो भुङ्क्ते मैत्रो व्रजतीत्यत्र नोक्तिबाधा ॥

किञ्च यदि पूर्वोक्तसामान्यविधिमपेक्ष्य उत्तरस्य विशेषविधेः
प्रवृत्तिः स्यात् तदा सामान्यविधिर्ऋतिबाधाविषयः स्यात् । नच
प्रत्यब्दविधिमपेक्ष्य प्रतिमासविधिः, न वा सामान्यविशेषभावो

व्याप्यस्थापकभावाभावात् । नवा प्रत्यङ्गविधिः पूर्वः प्रत्युत
याज्ञवल्करवचने प्रत्यङ्गविधिः पर एव श्रूयते इत्युक्तिबाधायाः
कः प्रसङ्गः ।

किञ्च हारोतेन प्रथमाब्देऽपि सांवत्सरिकश्राद्धविधानमसङ्गतं स्यात् ।

न च द्वादशमासिकश्राद्धे तन्मेणैव सांवत्सरिकं सिद्धमिति
वाच्यं वाच्यं उभयोस्त्रेखप्रसङ्गाद्द्वादशमासिके प्रेतपदवत्त्वेन देवतात्वं
सांवत्सरिके तु पितृपदवत्त्वेन देवतात्वमिति देवताभेदेन तन्त्र-
तावगमाच्च फलभेदेन प्रयोगभेदाच्च द्वादशमासिकस्य प्रेतत्वपरी-
हारः फलं सांवत्सरिकस्य तु पितृत्वमिति ।

एतेनानुषङ्गोऽपि निरस्तः प्रतिसांवत्सरिकविधेः सपिण्डनो-
त्तरकालविहितत्वेन कालभेदाच्च ।

न च सपिण्डनश्राद्धमेव सांवत्सरिकश्राद्धमिति वाच्यं विधि-
भेदेन फलभेदेन च श्राद्धभेदात् सपिण्डनस्य पार्व्यैकोद्दिष्टाङ्गताया
द्वाङ्गकत्वेन सांवत्सरिकेतरत्वाच्च हारोतेन पृथग्विहितत्वाच्चेति ।

अतएवापराह्णे क्रियमाणसपिण्डनानन्तरमपराह्ण एव श्राद्धं
प्रथमसांवत्सरिकमवश्यमेव प्राच्यः कुर्वन्ति । रात्रिसायाह्नतरस्यैव
श्राद्धयोग्यकालत्वादिति ।

अस्यैव श्राद्धस्य प्रतिश्राद्धं एकाहः पुनराब्धिक इति वचनेन
प्रायश्चित्तमुपदिश्यते* । पुनराब्धिकं प्रथमप्रत्याब्धिकं इत्यर्थः ।

यत्तु -

पूर्वश्राद्धार्थिकं श्राद्धं पश्युः पुनराब्धिकम् ।

इति शङ्कनाम्ना वचनं पठन्ति तदमुक्तं तत्संज्ञितश्राद्धमदृष्टत्वात्

समूलत्वेऽपि पूर्वदिने अपराह्णानुरोधे कृते सपिण्डीकरणे पर-
दिने यदि मृततिथेर्मध्याह्ने लाभः स्यात्तदा परेद्युरपि पुनराब्धिकं
याज्ञं कार्यं न तु सपिण्डनसाहचर्यात् पूर्वदिन एवेति नियम
इति वचनार्थः ।

अतः प्रथमसंवत्सरेऽपि सांवत्सरिकमवश्यं कार्यमिति सिद्धम् ।
ततश्चापकृष्य कृते सपिण्डीकरणे सांवत्सरिकस्यापकर्षविधाना-
भावात् पूर्णं संवत्सरि तदवश्यं सुतरामिव कार्यम् ।

तदस्य प्रकृतमनुसरामः ।

गर्भे वार्षिके कृत्येचेति—

गर्भे गर्भकृत्ये-गर्भाधान-पुंसवन-सीमन्तोन्नयने वार्षिके कृत्ये
धनवृद्धिग्रहणे मृतानां पिण्डकर्मसु द्वाशाहिकपिण्डदानाद्यत्राह-
मामिकादिषु सपिण्डीकरणे च नाधिमासदोषं विदुरतान्यधि-
मामे तु कर्त्तव्यानीत्यर्थः ।

मृतानां पिण्डकर्मस्त्विति प्रेतत्राहं तथैव चेति ब्रह्मस्यतिवचन
समानार्थं सपिण्डीकरणन्तथेति पूर्वोक्तेऽपि प्रतिप्रसवे पुनः सपि-
ण्डीकरणपदं सपिण्डनापकर्षार्थम् ।

ननु मलमासपाते त्रयोदशेऽपि सपिण्डनमाह विष्णुधर्मोत्तर-

संवत्सरस्य मध्ये तु यदि स्यादधिमासकः ।

तदा त्रयोदशे मामि क्रिया प्रेतस्य वार्षिकी ॥

तथा सत्यव्रतः ---

संवत्सरस्य मध्ये च यदि स्यादधिमासकः ।

तदा त्रयोदशे याज्ञं कार्यं तदधिकं भवेत् ॥

विष्णुः—मासिकार्थवत् द्वादशाहं^१ आहानि कृत्वा त्रयोदशेऽङ्गि
वा कुर्यात्* संवत्सरस्य मध्ये यद्यधिमामो भवेत् तदा मासिकार्थे
दिनमेकं वर्धयेत् ।

अस्यार्थः—अशौचापगमे द्वादशसु दिनेषु द्वादशमासिकानि
कृत्वा त्रयोदशेऽङ्गि सपिण्डनापकर्षं कुर्यात् यदि तद्वत्सरमध्ये-
ऽधिमामः स्यात्तदा आहदिनमेकं वर्धयेत् ।

तेन त्रयोदशदिनेषु त्रयोदशमासिकानि कृत्वा चतुर्दशाहे
मपिण्डनमिति ।

विष्णुधर्म्मोत्तरे—

मध्ये चेदधिमामः स्यात् कुर्यादभ्यधिकं ततः ।

मत्तं—एतेषां वचनानां मध्यपदश्रुतर्मध्याधिमामविषयत्वं हारीत-
वचनन्त्वन्त्याधिमामविषयमिति न विरोधः ।

हेतुश्चात्र मध्याधिमामे द्वादशे मासि सपिण्डीकरणस्यासम्भवा
मृतमामोयमृताह्वाप्राप्तेरेवमाद्याधिमामेऽपि । अन्त्याधिमामे तु
मामद्वयस्येकनामत्वात् मृतमामोयतिथिलाभः ।

एतेनैतदुक्तं भवति द्वादशमामेऽधिमामसंपाते तत्रैव सपिण्डनं
मांवत्सरिकं कार्यम् ।

यदा त्वन्येष्वेकादशसु मासेषु अधिमामः स्यात् तदा त्रयो-
दशसु त्रयोदशआहानि कृत्वा त्रयोदशे मासि सपिण्डनं मांवत्स-
रिकञ्च कार्यमिति ।

क्षयमासस्य पूर्वमासमरणे तु मध्येऽधिमासपातेऽपि द्वादश-
मास्येव सपिण्डनं तत्रैव मृतमासीयप्राप्तेः—न तु त्रयोदशमासे वच-
नानां युक्तिमूलत्वात् क्षयमासस्योत्तरमासमरणे तु त्रयोदशमास्येव
निर्विवादं तत्रैव मृताहलाभादिति ध्येयम् ।

अभावस्यामृतस्य तु मध्ये मलमासपातेऽपि न तत्र मासिकं
किन्तु तिथ्यन्तरमृतस्यैव ।

यथा समयप्रकाशधृता कुशुभिः—

अग्दमम्बुघटं दद्यादन्नञ्चामिषसंयुतम् ।

संवत्सरे विहृष्टेऽपि प्रतिमासञ्च मासिकम् ॥

संवत्सरातिरेको वै मासस्यैव त्रयोदश ।

तस्मिंस्त्रयोदशे आहं न कुर्यादिन्दुसंचये ॥

संवत्सरे विहृष्टे मलमासपातेन मासाधिक्यादित्यर्थः । किन्त्वत्रापि
त्रयोदश एव मासि सपिण्डनं सांवत्सरिकञ्च तत्रैव मृतमासीय-
तिष्ठिप्राप्तेः ।

यत्तु—संवत्सरातिरेको वै मासस्यैव त्रयोदश ।

* तस्मान्त्रयोदशं आहं न कुर्यान्नोपतिष्ठते ॥

इति ऋष्यशृङ्गवचनं तदन्त्याधिमासविषयमभावस्यामृतविषयं वा ।

यच्च—जातकर्माणि यच्छ्राद्धं नवश्राद्धं तस्यैव च ।

प्रतिसंवत्सरश्राद्धं मलमासेऽपि तत् स्मृतम् ॥

इति सत्यव्रतवचनम्—

यश्च —

वर्षं वर्षं च कर्त्तव्यं मातापित्रोर्मृताहनि ।
मलिन्युचेऽपि कर्त्तव्यं व्याघ्रस्य वचनं यथा ॥

इति व्याघ्रवचनम्—

यश्च —

नं कुर्यान्मलमासे तु काम्यं कर्म कथञ्चन ।
त्यक्त्वा नैमित्तिकं ग्राहं तद्धि तत्रैव कीर्त्तितम् ॥
एकोद्दिष्टन्तु यच्छ्राद्धं तन्नैमित्तिकमुच्यते ।

इति प्रजापतिवचनं तत् यदि साकरं स्यात्तदा तत् सर्वमन्याधि-
मासविषयं हारीतवचनममानार्थं वर्णनीयम् । वर्षं वर्षं च यच्छ्राद्धं
प्रत्याब्धिकग्राहमित्यर्थः

अथवा —

मलमासमृतानाञ्च ग्राहं यत्प्रतिवत्सरम् ।
मलमासेऽपि कर्त्तव्यं नान्येषान्तु कदाचन ।
इति पैठीनसिवचनैकवाक्यतया मलमासविषयम् ।

तथा चोगनाः—

मलमासमृतानान्तु यच्छ्राद्धं प्रतिवत्सरम् ।
मलमासे तु तत्कार्यं नान्येषामिति निश्चयः ॥

ज्योतिषे—

न यात्रां न विवाहञ्च न च वास्तुनिवेशनम् ।
न परीक्षां न प्रतिष्ठां कुर्यात् प्रासादभूरुहाम् ॥
न हिरण्यं न वासांसि धारयेन्मलमासके ।

वासुनिवेशनं वास्वारभम् ।

तथा

उद्यानविद्यागृहकर्णवेध--

प्रासादशङ्खाद्युपभोगयात्राः ।

कुर्यान्नरो नैव गृहप्रवेशं

मलिम्लुचे मासि तथैव मङ्गलम् ॥

श्रीगोविन्दपदद्वन्द्वध्यानदोषाभिदीपिता ।

प्रेक्षावतां प्रेक्षणीया कालशुद्धिर्निरूपिताः ॥

(क) पुस्तके—विवेचिता ।

अथोदकशुद्धिः ।*

एवं कालशुद्धिं निरूप्येदानीं जलादीनां शुद्धिर्निरूप्यते ।

मनुः—

आपः शुद्धा भूमिगता वैदृश्या यासु गोर्भवेत् ।

अव्यासाद्येदमेधेन गन्धवर्णरसान्विताः ॥

प्रशस्तगन्ध-रूप-रसान्विताः । दुर्गन्धा निर्दितरूपा दुष्टरसाश्च वर्जनीया इत्यर्थः । तत्रापां शुक्लरूप-मधुररसो स्वाभाविकौ, गन्धस्तु यद्यपि स्वाभाविको नास्ति तथापि सांक्रामिक एव प्रशस्तो यादवः, तेन प्रशस्तगन्धान्विता गन्धहीनाद्यापः शुद्धा इत्यर्थः ।

तथा च शङ्खः,—

भूमिष्ठमुदकं शुद्धं तद्वदेव* शिलागतम् ।

गन्धवर्णरसैर्दृष्टैर्वर्जितं यदि तदभवेत् ॥

यमः—

अजा गावो महिषश्च ब्राह्मणी च प्रसूतिका ।

दशरात्रेण शुध्यन्ति भूमिष्ठश्च नवोदकम् ॥

हारीतः -

मत्स्यं कङ्करं शम्बूकं शङ्खं शुक्तिं कपर्दकैः ।

पोत्वा नवोदकश्चैव पञ्चगव्येन शुध्यति ॥

* (ग) तथा तद्वद्विधिः ।

मत्स्याद्यस्थिनिर्मितपात्रैर्जलं प्रीत्वित्यर्थः ।

अक्षोभ्याणामपां नास्ति प्रसृतानाञ्च दूषणम् ।

स्तीकानामुद्धृतानाञ्च दोषैर्दृष्टत्वमिष्यते ॥

उद्धृताद्यापि शुध्यन्ति शुद्धैः पात्रैः समुद्धृताः ।

एकरात्रोषितास्तीक्ष्णं त्याज्या मेध्या अपि प्रियाः ॥

प्रसृतानां स्त्रीतोजलानां, दोषैः श्लेष्मदूधपुण्ड्रिषादिभिः ।

यो गियाश्चवल्काः—

अथाद्या आगता आपो नद्याः प्रथमवेगिताः ।

प्रक्षोभिताश्च केनापि याद्य तीर्थादिनिःसृताः ॥

शुष्कनद्याः प्रथमवेगागता आपः, तीर्थादिनिःसृताः गङ्गादि-

प्रवाहात् पृथग्भूय विनिर्गता इत्यर्थः ।

व्यासः—

त्यजेत् पर्युषितं पुष्पं त्यजेत् पर्युषितं पयः ।

न त्यजेज्जाङ्गवीतीयं तुलमोविल्वपङ्कजम् ॥

उशनाः—

नद्यः कूपतडागानि सरांसि सरितस्तथा ।

असङ्गतान्यदोषानि मनः स्थायश्रुवोऽब्रवीत् ॥

मृतपञ्चनखात् कूपादत्यस्तोपहृतात्तथा ।

अपः समुद्धरेत्सर्वाः शेषं शास्त्रेण शोधयेत् ॥

सरितः प्रसरणशीला निर्भरा इत्यर्थः, कूपादिति संहतोदकोप-

सत्तनं, शास्त्रेण शास्त्रविधित्यर्थः ।

अत्यन्तोपहतत्वमाह आपस्तम्बः—.

शिरोरुहाणि विष्मृतं स्त्रीरजो मर्त्यमेव च ।

एभिश्च दूषिते कूपे कुम्भानां शृतमुद्धरेत् ॥

एवञ्च कुम्भगतोद्धरणे यत्र सर्वाङ्गारो भवति तत्रैव सर्वाङ्गारः ।

अधिकजले तु घटगतोद्धरणं कृत्वा शोषयेत् ।

शोधनमाह बृहस्पतिः—

वापीकूपतडागेषु दूषितेषु विशोधनम् ।

घटानां शतमुद्धृत्य नदीतोयं ततः क्षिपेत् ॥

पञ्चगव्यं ततः क्षिप्त्वा ब्राह्मणान् स्वस्ति वाचयेत् ॥

स्वस्ति वाचयेत् ब्राह्मणेभ्यः किञ्चिद्व्यमित्यर्थः । अतिमहत्म्,
तडागादिषु दोषाभाव इत्युक्तमेव ।

तथाच बृहद्विष्णुः—

जलाशयेष्वथान्येषु स्थावरगेषु महीतनैः ।

कूपवत् कथिता ग्रहिर्महत्सु न तु दूषणम् ॥

स्थावरगेषु स्थिरतरेषु ।

अङ्गिराः—कूपे विष्मृतसंसृष्टे पीत्वा तोयं द्विजांस्तमः ।

त्रिरात्रेण विशुध्यति कुम्भे मान्तपनञ्चरेत् ॥

यस्तु कूपे पिवेत्तोयं ब्राह्मणः शवदूषितः ।

अर्होरात्रेऽपि तो भूत्वा पञ्चगव्येन शुध्यति ॥

देवन्ः*—क्षिप्तो भिन्नः शवस्यैव कूपस्थो यदि दृश्यते ।

पयः पीत्वा त्रिरात्रन्तु मानुषे दिगुणं स्मृतम् ॥

। गृ० पुस्तके देवचयचनं मोद्धृतम् ।

आपस्तम्बः—

अन्यजैः खनिताः कृपा स्तङ्गागानि तथैव च ।

एषु स्नात्वा च पीत्वा च पञ्चगव्येन शुध्यति ॥

अन्यजाः कैवर्त्तदियः ।

अङ्गिराः—

चाण्डालक्षतकूपेषु यद्यज्ञानाज्जलं पिवेत् ।

चरेत् सान्त्तपनं विप्रः प्राजापत्यञ्च भूमिपः ॥

तदर्हन्तु चरेद्दैत्यः पादं शूद्रस्य द्वापयेत्* ॥

अङ्गिराः—

चाण्डालभाण्डसंस्पृष्टं पिवेद् यः कूपतो जलम् ।

गोमूत्रयावकाहारस्त्रिरात्रेण विशुध्यति ॥

शूद्रस्वामिकजलपाने तु विशेषमाह भ्रातातपः—

यदि विप्रः प्रमादेन शूद्रस्य तु जलं पिवेत् ।

उपोष्य विष्वपद्धानां पलाशस्य कुशस्य च ॥

एतेषामुदकं पीत्वा तेन शुद्धिमवाप्नुयात् ॥

* ग पुस्तके—द्वापयेत् ।

अथ भूमिशुद्धिः ।

भूमिस्तावदशुद्धा त्रिविधा भवति, अमेध्या दुष्टा मलिना च ।

यथा देवलः—

प्रसूते गर्भिणी यत्र न्निर्मते यत्र मानुषः ।

चाण्डालैरुषितं यत्र यत्र वा दह्यते शवः ॥

विश्वमूत्रोपहतं यत्र कुणपो यत्र दृश्यते ।

एवं कश्मलभूयिष्ठा भूरमेध्या इति कथ्यते ॥

चाण्डालैरुषितं चाण्डालवसतिस्थानं, विश्वमूत्रोपहतं प्रत्यङ्गं विश्वमूत्र-
करणेनोपघातः, कुणपः शवः ।

दुष्टामाह स एव—

(क्रि) क्षमि कीटपदस्तेपैर्दूषिता यत्र मेदिनी ।

तस्मापकर्षणेः क्षिप्तेर्वान्तेर्वा दुष्टतां व्रजेत् ॥

तस्मिन्मघनीभूतं अपकर्षणं श्रेयादि ।

मलिनामाह—

नख-दन्त तनूज त्वक् तुष-पांशु-रजोमलैः ।

भस्म-पक्व-लृणैर्वापि सञ्चन्ना मलिना भवेत् ॥

तनूजं लोम ।

शुद्धिमाह देवलः —

दहनं खननं भूमेरवलपन-वापनं ।

पर्यवर्षणञ्चेति शौचं पञ्चविधं स्मृतम् ॥

पञ्चधा वा चतुर्धा वा भूरमेध्या त्रिशुध्यति ।

द्विधा त्रिधा वा दुष्टा तु शुध्यन्ते मलिनैकधा ॥

वापनं मृदन्तरेण पूरणं, उपघातभूयस्वाल्पत्वाभ्यां दहनादिभिः
पञ्चभिर्वापनान्तैश्चतुर्भिर्वा भूरमेध्या विशुध्यति । दुष्टा तु दहना-
दिभिस्त्रिभिर्दहनलेपनाभ्यां वा । मलिना तूपलेपनमात्रेण
शुध्यतीत्यर्थः ।

यासूवल्करः—

भूशुद्धिर्मार्जनाद्वाहात् कालान्नोक्तमणादपि ।

सेकादुल्लेखनाल्लेपाद् गृहं मार्जनलेपनात् ॥

मार्जनमवकरनिरसनं, यावता कालेन गन्धलेपक्षयो भवति स
एवात्र कालः, सेको जलक्षालनं, उल्लेखनं म्रक्षणम् । अत्र
च उपघातभूयस्वाल्पत्वापेक्षया समुदायेन प्रत्येकेन शुद्धिरिति
व्यवस्था । गृहस्य पृथगुपादानं मार्जन—लेपनयोः प्रतिदिन-
प्राप्त्यर्थम् ।

*अङ्गिराः—

यावत्यां वापिता नीली तावती चाशुचिर्भवेत् ।

यावद् द्वादशवर्षाणि परतस्तु शुचिर्भवेत् ॥

नील्या चोपहृतं क्षेत्रं धान्यं यत्परिरोहति ।

अभोज्यं तद्विजातीनां भुक्त्वा चान्द्रायणश्चरेत् ॥

सुमन्तुः— नीलीप्ररोहणं क्षेत्रं तथा वै शीण्डिकालयः ।

तस्य शुद्धिः समाख्याता वर्षद्वादशभिर्वर्षैः ॥

* क पुस्तके—आपसम्बः ।

† क पुस्तके पाठः—वापिता यत्र नीली स्यात्तावत्तु शुचिर्भवेत् ।

‡ ग पुस्तके—यत्तु परिरोहति ।

मरीचिः—

गृहेष्वजातिसंवेशे शुद्धिः स्यादुपलेपनात् ।

संवासो यदि जायेत दाहलेपे विनिर्द्दिशेत् ॥

अजातिस्रण्डालादिः, संवेशे स्वापे, संवासोऽवस्थितिः ।

बोधायनः—

अर्नकीद्वास्त्रे दारुशिल्पे मार्जनादुल्लेखनात् जालनाच्च शूते
दृष्टकाः सङ्कीर्णीभूताः ।

सङ्कीर्णीभूताः परस्परं अथिता इत्यर्थः ।

देवलः—

मार्जनात् जालनाच्छुद्धिरश्मनः क्षोभितस्य च ॥

यमः—

द्विजस्य मरणे वेश्म विशुध्येत दिनत्रयात् ।

श्व-शूद्र-पतिताद्यान्या मृताथेद् द्विजश्मनि ॥

शौचं तत्र प्रवक्ष्यामि मनुना भाषितं यथा ।

दशरात्राच्छुनि प्रेते मासाच्छूद्रे भवेच्छुचि ॥

द्वाभ्यान्तु पतिने गृहमन्ये मासचतुष्टयात् ।

अत्यन्ये वर्जयेद्गृहमित्येवं मनुरब्रवीत् ॥

अत्यन्ये पुनः पुनर्दोषोपस्थितौ ।

यथोक्तकालानन्तरमपि विशेषमाह सम्बर्त्तः—

गृहशुद्धिं प्रवक्ष्यामि अत्यस्यश्वदूषणे ।

प्रोत्सृज्य मृगमयं भाण्डं सिद्धमन्नं तथैव च ॥

गृहादपास्य तत्सर्वं गोमयेनोपलेपयेत् ।
 ब्राह्मणैर्मन्त्रपूतैश्च हिरण्यकुशवारिभिः ॥
 सर्वमभ्युक्षयेद्देशं ततः शुद्धेदसंशयम् ॥

यान्नवक्ताः—

पत्न्यान्सु विशुध्यन्ति सोमसूर्यांशुमारुतैः ॥
 निर्लेपविषयमेतत् ।

तथा यमः—

रथ्याकईमतोयानि स्पृष्टान्यन्यश्चवायसैः ।
 मारुतेनैव* शुध्यन्ति पक्केष्टकचितानि च ॥
 पराशरः—रथ्याकईमतोयानि नावः पत्न्यास्तृणानि च ।
 स्पर्शनात् प्रदूष्यन्ति† पक्केष्टकचितानि च ॥
 स्पर्शनादन्यजातीनामित्यर्थः ।
 यमः— ब्राह्मणावसथे भूमिं देवागारे तथैव च ।
 मेध्यां चैव सदा मन्येद्गवां गोष्ठे तथैव च ॥
 अनुपहतविषयश्चेतत् ।

मार्कण्डेयपुराणे—

रथ्यागतश्च चेलादि तात ! वाताच्छुचि स्मृतम् ॥

* ग पुस्तके—मारुताङ्गैश्च ।

† ग पुस्तके—मरुताङ्गैश्च शुध्यन्ति ।

अथ तैजसादिद्रव्यशुद्धिः ।

मनुः —

निलेपं काञ्चनं भाण्डमद्विरिव विशुध्यति ।

अजमशमयश्चैव राजतञ्चानुपस्कृतम् ॥

अस्त्रं शङ्खशुक्लादि, चकारात् काचपात्रञ्च, अनुपस्कृतं रेखादि-
गुणान्तराधानरहितम् ।

मलेपस्य तु विशेषमाह स एव—

तैजसानां मणीनाञ्च सर्व्वस्याशमयस्य च ।

भस्मनाद्विर्मृदा चैव शुद्धिरुक्ता मनीषिभिः ॥

ताम्रायःकांस्यरैत्थानां त्रपुणः शीसकस्य च ।

शौचं यथाहं कर्त्तव्यं चारान्नोदकवारिभिः ॥

यथाहं लेपमलाद्यपकर्षानुसारेण क्षारो भस्म, अन्नोदकं जम्बीरा-
दिरसः, अन्नोदकं ताम्बरैत्थानां मन्वध्यते, अन्येषु क्षारोदकं
पञ्चाब्जलेनेति सर्व्वत्र सम्बन्धः ।

शङ्खः—

क्षारेण शुद्धिं कांस्यस्य लोहस्य* च विनिर्द्दिशेत् ॥

मार्कण्डेयपुराणे—

श्रीदुर्ध्वराक्षामन्त्रेण क्षारेण त्रपुसीसयोः ।

भस्माब्जभिश्च कांस्यानां शुद्धिः प्राप्नोति ह्रस्वस्य च ॥

सृष्टस्त्विति:—

अश्वसा हेमरूप्यायः कांस्थं शुध्यति भस्मना ।

अश्वान्श्वसा ताम्ररैत्ये पुनर्दाहेन सृष्टमयम् ॥

पुनर्दाहेन सृष्टमयमिति चाण्डालादिस्पर्शविषयम् ।

शोणितोच्छिष्टादिस्पर्शे परित्यागमाह मनुः—

*प्रोक्षणात्तृणकाष्ठञ्च पलालञ्च विशुध्यति ।

मार्जनीपाञ्चनैर्वेष्टम पुनःपाकेन सृष्टमयम् ॥

मर्दौर्मूत्रैः पुरीषैश्च स्त्रीवनैः पूयशोणितैः ।

संस्पृष्टं नैव शुध्येत पुनःपाकेन सृष्टमयम् ॥

सृष्टद्वयम्: -

मणिमुक्ताप्रवालानां शङ्खानामुपलस्य च ।

अस्नानाच्चैव सर्व्वेषामग्निः शीघ्रं विशोधनम् ॥

उपहतविषये काश्यपः—

सिकताभिर्दारु-दन्त-शृङ्गाश्म-शङ्ख-शुक्तीनाम् ॥

सिकताभिर्जलमिश्रवाल्काभिः ।

तत्तन् दारुशृङ्गास्थामिति याज्ञवल्क्योक्तवचनमत्यन्तोपहत-
विषयम् ।

व्यासः

शृङ्गाभिः शुध्यते दारु तक्षणेनार्तिदूषितम् ।

मार्सिकञ्च पुनःपाकात् त्याज्यं मूत्रादिदूषितम् ॥

अङ्गिरः—

गवाघ्रातानि कांस्यानि शूद्रोष्णिष्ठहतानि च* ।
 शुध्यन्ति दशभिः क्षारैः श्वकाकोपहतानि च ॥
 गण्डूषं पादशौचञ्च यत्कृतं कांस्यभाजने ।
 भूमौ निक्षिप्य षण्मासान् पुनर्भस्म समादिशेत् ॥

यदित्यर्थं यस्मिन्नित्यर्थः ।

आपस्तम्बः—

भस्मना शुध्यते कांस्यं सुरया चेन्न लिप्यते ।
 सुरा-विण्मूत्र-संस्त्रष्टं शुध्यते टाङ्गलेखनैः ॥
 शूद्राणां भाजने भुक्त्वा भुक्त्वा वा भिन्नभाजने ।
 अहोरात्रोषितो भूत्वा पञ्चगव्येन शुध्यति ॥

बौधायनः—

भिन्नकांस्ये तु योऽश्रोयात् नयां स्नात्वा द्विजोत्तमः ।
 गायत्र्याष्टमहस्त्रन्तु एकभक्तस्ततः शुचिः ॥

देवलः --

ताम्र-रजत-सुवर्ण-शङ्ख-शुक्ति-स्फटिकानां भिन्नमिति न दोषः† ।

बौधायनः—

तैजसानां पात्राणां मूत्र पुरीष शुक्रासृक्कुण्ठपमयैरल्पकाल —
 संमर्गे परिलेखनं गोमूत्रे वा सप्तरात्रं स्थापनं महानद्यां वा ।

महानदी गङ्गा ।

* अ पस्तके—शूद्रोष्णिष्ठानि यानि तु ।

† ग पुस्तके भिन्नमभिन्नम् ।

चिरकालसंसर्गे तु बृहद्विष्णुः—

अत्यन्तोपहतं सर्वं लोहभाण्डमग्नीं प्रक्षिप्तं शुध्येत् । मणिमय-
मश्ममयं वा सर्व्यञ्चाङ्गं समरात्रं महोत्तले निखनेत् ।

लोहभाण्डं सुवर्णादितैजसभाण्डम् ।

ब्रह्मपुराणे—

सुवर्णं रूप्यं शङ्खाश्च शक्तिरत्नमयानि च ।

कांस्थयस्ताम्र रैत्यानि त्रपुसीसमयानि च ॥

सूतिकाशवविष्मूत्र रजस्वलाहतानि तु ।

प्रक्षेप्तव्यानि चैवाग्नीं यच्च यावत् सहेदपि ॥

रत्नमयं स्फटिकादिमयं, सूतिकारजस्वलोपहतत्वं भोजनद्वारा,
यत्पात्रं यावत्कालमग्निं सहते तावदग्नीं योजयेदित्यर्थः ।

अतिचिरकालसंसर्गे बौधायनः—

तैजसानां मूर्तं-पुरीषाष्टक्-कुण्ठपमद्यैरधिवासितानामग्निना-
वर्त्तनमतैजसानामुत्सर्गः ।

शातातपः—

संहतानान्तु पात्राणां यदेकमुपहन्यते ।

तस्यैव शोधनं प्रोक्तं न तु तत्स्फष्टिनामपि ॥

न तु तस्योपहतपात्रस्य स्पर्शवतामन्येषां पात्राणामित्यर्थः ।

याज्ञवल्करः—

तज्जणं दारुशृङ्गास्थी गोबालैः फलसम्भ्रवाम् ॥

फलसम्पुशामलावुप्रभृतीनां गोबालजलघर्षणैः शुद्धिः उपहत-
विषयश्चेतदन्यथा चालनेनेति ।

तथा तत्रैव —

यतिपात्राणि मृद्वेणुदार्व्यालुमयानि च ।

सलिलैः शुद्धिरेतेषां गोबालैश्चापि घर्षणात्* ॥

* न पुस्तके—अवधर्षणात् ।

अथ प्रोक्षणादिशुद्धिः ।

शङ्खः—

निर्यासानां गुड़ानाञ्च लवणानान्तथैव च ।
 *मूलानां कुसुमानाञ्च कर्णाकार्पासयोस्तथा ॥
 प्रोक्षणात् कथिता शुद्धिरित्याह भगवान् यमः ॥
 अत्यन्तोपहतानां गुड़ादीनां परित्यागमाह देवलः—
 मर्ज्यद्द्रवाणां मूलानां लवणस्य गुडस्य च ।
 नान्यत् शौचं परित्यागादशुद्धानामिति स्थितिः ॥

विष्णुः—

गुड़ादीनामिक्षुविकाराणां प्रभूतानां पुनः प्राक्तेन स्नेहलवणा-
 नाञ्च† | वार्यग्निदानेन | प्रोक्षणेन तु पुस्तकानाम् ।

मनुः—

मार्जनं यज्ञपात्राणां पाणिना यज्ञकर्मणि ।
 चमसानां ग्रहाणाञ्च शुद्धिः प्रक्षालनेन तु ॥
 चरुणां सूकसुवाणाञ्च शुद्धिक्षणेन वारिणा ।
 स्फाशूर्पशकटानाञ्च मृषलोदूखलस्य च ॥
 अग्निस्तु प्रोक्षणं शौचं बहूनां धान्यवाससाम् ।
 प्रक्षालनेन‡ खल्पानामग्निरेव§ विधीयते ॥

* ग पुस्तके कुसुमकुष्ठमात्राह ।

+ क पुस्तके | | चिह्नितांगः पतितः ।

‡ क पुस्तके तत्प्राभासम् ।

§ ग पुस्तके अग्निः मौनम् ।

चेलवक्ष्मणां शुद्धिर्वैदलानान्तर्धैव च ।

शाकमूलफलानाञ्च धान्यवत् शुद्धिरिष्यते ॥

प्रोक्षणात् तृणकण्डूश्च पलालञ्च विशुध्यति ॥

ग्रहो यन्नपात्रविशेषः, चरुणां चरुसंस्कृतानां, सूक्ष्मसुवादिपात्राणां स्नेहाक्तानामित्यर्थः, स्नां यन्नकर्मणि दर्वीविशेषः, वैदलानां वेङ्गवादिदलनिर्मितानां चेलवत् धान्यवदिति बहूनां प्रोक्षणेन स्वत्पानां क्षालनेनेत्यर्थः ।

लोकाग्निः — (लौगाग्निः)

हाभ्यामूर्ध्वं सरक्तानि वस्त्राणि प्रोक्षणेन तु ।

दशारभ्य विचित्राणि मितान्यारभ्य विंशतेः ॥

अङ्गिराः —

संहतानि च वस्त्राणि पटकुल्याविकानि च ।

कामाद्याण्डालसंस्पर्शं प्रोक्षणाच्छुद्धिरिष्यते ॥

संहतानि प्रच्छदपटादीनि, पटकुटो वस्त्रगृहं, आविकं कम्बलः ।

देवलः—

तूलिकामुपधानञ्च पुष्परक्ताञ्जितानि च ।

शोषयित्वा तपे किञ्चित्करैरुन्मार्जयेन्मुहुः ॥

पश्चाच्च वारिणा प्रोक्ष्य विनियुञ्जीत कर्मसु ।

तन्तु कौशेय्यं-कुतप पट-र्क्षीम दूकूलजाः ॥

अल्पशौचा भवन्त्येते शोषणप्रोक्षणादिभिः ।

तान्येवामिध्युक्तानि निर्निन्याद्गौरमर्षपैः ॥

पुष्परक्तानि कुसुमपुष्पादिना रञ्जितानित्यर्थः ।

याज्ञवल्करः —

स्रोषैरुदकगोमूत्रैः शुध्यत्याविककौषिकम् ।

सन्त्रीफलैरंशुपट्टं सारिष्टैः कृतपन्था ॥

अथः चारमृत्तिका, आविकं कम्बलः, कौषिकं क्षमिकोपीत्यं
चंशुपट्टं पट्टशाटकः, कृतपो नेपालकम्बलः, अरिष्टं गौरसर्षपः,
उदकगोमूत्रैरिति सर्वत्र सम्बध्यते, एतच्चात्यन्तोपहतविषयं
पूर्ववचनात् ।

बोधायनः—

वासोवत् वृक्कलकृष्णाजिनानां शुद्धिरिति शेषः ॥

विष्णुः—

अत्यन्तोपहतस्य वस्त्रस्य प्रक्षालितं यच्च विरज्यते तच्छिन्ध्यात् ॥
न विरज्यते उपरि कृतरागविहितं न स्यादित्यर्थः ।

ब्रह्मपुराणे—

प्रत्यहं क्षालयेद्दस्त्रं देवे पैत्रे च कर्षाणि ।

शुध्येद्विष्णुमूत्रशुक्रास्त्रगूढघितन्तु मृदम्बुभिः ॥

विष्णुः—न प्रक्षालितं पूर्वघृतं वा वासो विध्यात् ॥

जावालः—

शूद्रधौतं स्त्रिया धौतं तथा रजकधावितम् ।

प्रत्यग्याम्यदशाशुष्कमधौतं मनुरन्नवीत् ॥

बोधायनः—

काषायवासाः कुर्वते अपहोमप्रतिपद्धान् ।

न भवेत्तस्य न स्याच्च हव्यकथ्येयथो हविः ॥

शङ्कराः—

स्नानं दानं जपो होमः स्वाध्यायः पितृतर्पणम् ।
 वृथा तस्य महायज्ञा नीलीवस्तस्य धारणात् ॥
 नीलीरक्तं यदा वासो ब्राह्मणोऽङ्गेन * धारयेत् ।
 अहोरात्रमुपोपित्वा पञ्चगव्येन शुध्यति ॥

नरसिंहपुराणि—

न रक्तमुख्यं वामो न नीलञ्च प्रशस्यते ।
 मलाक्तञ्च दशाङ्गीनं वर्जयेदम्बरं बुधः ॥

उत्पन्नमुद्घटं सर्वतो रक्तमित्यर्थः, एकदेशरक्तानु न दुष्टमित्यर्थः ।

कालिकापुराणि—

निर्दृशं मलिनं जीर्णं तथा गात्रावलम्बितम् ।
 परकीयं ह्यग्निदग्धं सूचीविह्वं तथासितम् ॥
 उसक्केगमधौतञ्च श्रेष्ठागतादिदूषितम् ।
 नीलीरक्तमाखुजगन्धं देवे देवे च वर्जयेत् ॥

जावान्तिः

नाद्रमेकञ्च वसनं परिदध्यात्कटचन ॥

मनुः -

उपानहं च वामश्च धृतमन्येन धारयेत् ।
 उपवीतमलङ्कारं स्रजं करकमेव च ॥

करकं कमण्डलुम् ।

अथान्नशुद्धिः ।

वशिष्टः—

गृहदाहे समुत्पन्ने विनष्टे पशुमातुषे ।

अभोज्यस्तद्गतो ब्रौहिर्धातुद्रव्यस्य संग्रहः ॥

वृहद्विष्णुः—

असिद्धानस्य यस्यान्नमुपहतं तस्मात्वं परित्यज्य कण्डनप्रक्षालने
कुर्व्यात् ॥

असिद्धानस्य तण्डुलस्य ।

तथा हारीतः*—

कण्डन-विमृशन-क्षालनेः फलीकृतानामवह

गोधूमानाम् ।

फलीकृतानां तण्डुलानाम् ।

मनुः—

पक्षिजग्धं गवाघ्रातमवधूतमवक्षुतम् ।

दूषितं केशकीटैश्च मृत्प्रक्षेपेण शुध्यति ॥

भक्ष्यपक्षिजग्धमिति कुङ्कुमभट्टः । अवधूतं निम्बासोपहतं अवक्षुतं
उपरिक्ततक्षुतम् ।

याज्ञवल्क्यः—

गोघ्रातेऽन्ने तथा केशमक्षिकाकीटदूषिते ।

सलिलं भस्मसृङ्गारि प्रक्षेप्तव्यं विशुद्ध्यते ॥

* न पुनश्च— हारीतवचनं गौडतम् ।

केवलजलं भस्मजलं मृज्जलं चेत्यर्घः । केशकीटादिदूषित इति --
उपरि मृतमंक्षिकाकेशादिपाते बोद्धव्यम् ।

यथा यमः—

मक्षिकामक्षिमक्षेषु पतितं यत्र दृश्यते ।

मूषिकस्य पुरीषं वा मृतं यच्चैवधूनिनम् ॥ .

भस्मना स्पृश्य वाग्नीयादभ्युक्ष्य सलिलेन च ॥

जीवन्मक्षिकासृग्ं तु न दोषः ।

यथा याज्ञवल्काः --

विप्रयो मक्षिकाः स्पर्शे वत्सः प्रस्त्रवणे शुचिः ॥

मक्षिकाकेशादिभिः सङ्गपाकेन दूषितान्तु वर्जयेदेव यथा न
भुञ्जतेत्यनुवृत्तौ मनुः—

केशकीटावपन्नञ्च पदा स्पृष्टञ्च कामतः ॥

अवपन्नं सङ्गपक्तमित्यर्थः ।

देवलः—

विशुद्धमपि चाहारं मक्षिका-क्रिमि-जन्तुभिः ।

केशकीटनस्त्रैर्वोपि दूषितं परिवर्जयेत् ॥

शूद्रभुक्तावशिष्टञ्च चिरपर्युषितञ्च यत् ।

दम्पत्योर्भुक्तशिष्टञ्च तन्न भुञ्जते कर्हिचित् ॥

शूद्रभोजनावशिष्टं स्त्रीलील्यतमित्यर्थः । .

ग्रातातपः—

केशकीटाद्युपहतं श्वायसनिरौक्षितम् ।

क्लीवाभिगस्तपतितैः सूतकोदक्षणास्तिकैः ॥

दृष्टं वा स्याद् यदन्नन्तु तस्य निष्कृतिरुच्यते ।

अभ्युच्य किञ्चिदुच्यते सुवर्णरजतोदकैः ॥

भस्मना वापि संस्पृश्य भुञ्जीताप्यविशुद्धितः ॥

उपरि केशादिपातेनोपहतमित्यर्थः ।

यच्च—

केशकीटगवाघ्रातं वायमोपहतञ्च यत् ।

क्लीवाभिग्रस्तपतितैरुदकवासूतिनास्तिकैः ॥

दृष्टं वा यदि वा स्पृष्टमन्नमाघ्रातमेव वा ।

भुञ्जीताप्यर्थं तु तद्द्रव्यं स्नातव्यं विमले जले ॥

तदङ्गः क्षपयित्वा तु घृतं प्राश्य विशुध्यति ।

नोत्तारयति चेत्सर्वमुपोष्यैव विशुध्यति ॥

इत्यङ्गिरोवचनं तत् स्ववायसक्तीवादीनां निरीक्षणे मृज्जलप्रक्षेपादि
शुद्धिव्यतिरेकेण भोजनप्रायश्चित्तविधायकम् । स्ववायसक्तीवादीनां
स्पर्शनाघ्राणयोस्तु मृज्जलादिप्रक्षेपेणापि न शुद्धिर्वचनाभावात् ।

यमः—

उदकयथा श्वभिः स्पृष्टं गवाघ्रातञ्च यदभवेत् ।

काककुटुम्बस्पृष्टं शृङ्गं वा क्षमिसंयुतम् ॥

अभोज्यञ्च द्विजातीनां धर्मराजवचो यथा ॥

मनुः—

विडालकाकाखूष्किष्टं भुक्त्वा श्व-नकुलस्य च ।

केशकीटावपञ्च पिवेद् ब्रह्मसुवर्चलाम् ॥

ब्रह्मसुवर्चला पीतपुष्पसूर्यान्तर्गता ।

वशिष्ठः —

देवद्रोण्यां विवाहे च यज्ञेषु प्रतर्तुषु च ।

काकैः खभिद्य यत् स्पृष्टं तदन्नं नैव दूष्यति ॥ •

तावन्मात्रं समुद्धृत्य शेषं संस्कारमर्हति ॥

देवद्रोण्यां देवतायतने, यावन्मात्रमुपहतं, संस्कारो मृज्जलाभ्युत्थनं घृतप्रक्षेपः ।

बृहद्विष्णुः —

द्रोणाधिकं मिदमन्नमुपहतं नैव दुष्येत्, तंस्थोपहतमात्रमपास्य गायत्र्याभिमन्त्रितं सुवर्णाभ्रं क्षिपेत् सूर्यस्य दर्शये दग्नेय ॥

मनुः —

उच्छिष्टेन तु संस्पृष्टो द्रव्यहस्तः कथञ्चन ।

अनिधायैव तद्रव्यमाचान्तः शुचितामियात् ॥

स्थानान्तरे तद्रव्यमनिधाय स्वाङ्ग एव स्थापयित्वा कृताचमनः शुचिः स्यात्, द्रव्यमपि शुद्धं भवेत् । द्रव्यमत्रान्नव्यञ्जनादिव्यतिरिक्तं द्रव्यं । दुग्धमेवेति गन्ताकरः ।

बृहस्पतिः

अरण्येऽनन्दके गार्गी चौरव्याघ्राङ्कुले पथि ।

कृत्वा मूत्रं पुगीषश्च द्रव्यहस्तो न दूष्यति ॥

गोचश्च कुर्यात् प्रथमं पादौ प्रक्षानयेत्ततः ।

उपस्पृश्य तदभ्युक्ष्य गृहीतं शुचितामियात् ॥

देवतः — अभोज्यं प्रादुराहारं शुक्तं पर्युषितञ्च यत् ।

अन्यत्र दधिसर्पिर्भ्यामीषधान्धुनो गुडात् ॥

शुक्तं स्वभावमधुरमन्मतां गतं अत्र प्रतिप्रसवात् शुक्तगुडस्य
भक्ष्यत्वेऽपि शुक्तगुडपक्वस्य निषेधमाह ।

शङ्कः—

केवलानि च शुक्तानि तथा पर्युषितानि* च ।

गुडपक्वञ्च भुक्त्वा वै तिराजं व्रतमादिशेत् ॥

केवलानि अन्यद्रूपामिश्रितानोत्तर्यः । शुक्तगुडपक्वस्य मिश्रितत्वे-
ऽपि वचनान्निषेधः ।

यमः—

दधि भक्ष्यञ्च शुक्तेषु सर्वञ्च दधिसम्भवम् ॥

याज्ञवल्करः—

अन्नं पर्युषितं भोज्यं स्नेहाक्तं चिरसंस्थितम् ।

अस्नेहा अपि गोधूम-यव-गोरसविक्रियाः ॥

अन्यदपि चिरसंस्थितं स्नेहाक्तं कृत्वा भोज्यमित्यर्थः ।

यमः—

आममांसं घृतं क्षौद्रं तैलं स्नेहाः फलोद्भवाः ।

अन्यभाण्डस्थिता दूष्या निष्क्रान्ताः शुचयो मताः ॥

“शुद्धिः भ्रावो द्रवस्य च” इति याज्ञवल्कावचनमनुपहतविषयम् ।

भ्रावो वस्त्रादिना विमलौकरणम् ।

* न पुस्तके केवलानि तथाज्ञानि... तिराजञ्च व्रती भवेत् ।

प्रातातपः—

नापनं घृततैलानां ग्रावनं गोरसस्य च ।

तन्मात्रमुद्धृतं शुभ्रेत् कठिनं यत् पयो दधि ॥

तन्मात्रं यन्मात्रमुपहतम् ।

हारीतः—

दधि-सर्पिः-पयः-क्षौद्रे भाण्डदोषो न विद्यते ॥

वसिष्ठः—

पयोदधिविकारादि शुचि पात्रान्तरस्थितम् ।

ग्रावनेन द्रवं यच्च घनञ्च प्रोक्षणेन च ॥

पात्रान्तरं कृत्वा वस्य ग्रावनेन, घनस्य च प्रोक्षणेन शुद्धि-
रित्यर्थः ।

यत्तु

भाण्डस्थितमभोग्यानामपो दधि पयः पिवेत् ।

ब्रह्मकूर्चीपवासेन द्विजातीनाञ्च निष्कृतिः ॥

शूद्रस्य* तूपवासेन दद्याद्दानञ्च शक्तिः ॥

इति पराशरवचनं तदन्त्यजभाण्डस्यस्य पयसः पानविषयं पात्रा-
न्तरकरणे तु वशिष्ठादिभिः शुद्धिविधानात् ।

बृहस्पतिः—

ताम्बूलपात्रे यत्तोयं चूर्णं यच्चापि गोरसे ।

क्षौद्रे तैले गुडे चैव न दोषः शाकटायनः ॥

* न पुंसके - शूद्रस्य नोपवासः स्यात्कूर्चो दानेन शुध्यति ।

शातातपः ---

घृतं दधि तथा क्षीरं तथैवेक्षुरमो गुडः ।

शूद्रभागङ्गतं तक्रं तथा मधु न दुष्यति ॥

मनुः ---

“नाद्यात् शूद्रस्य पक्वान्नम्” ॥

हारीतः ---

कन्दपक्वं स्नेहपक्वं पायसं दधिशक्तवः ।

एतान्यशूद्रान्नभुजां भोज्यानि मनुरब्रवीत् ॥

कन्दपक्वं उखापक्वं चिपीटकलाजादि, पायसं पयोविकारः
आमिच्छादीति रत्नाकरः । अशूद्रान्नभुजां द्विजानां शूद्रपक्वान्यप्ये-
तानि भोज्यानीत्यर्थः ॥

हरिद्रा गोरसयूष्णं धान्यं काषायमैक्षवम् ।

न चैषां पाकदोषोऽस्ति तैलस्य लवणस्य च ॥

इति गौडपठितवचनात्

जैमिस्तिकं सितास्त्रिदं धान्यं मुक्तास्तिला यवाः ॥

इति पूर्वलिखितशातातपवचने हविर्द्रव्यकथने धान्यस्यास्त्रिदता-
विशेषणस्वरसाच्च स्त्रिदधान्योदनं गौडो भुञ्जीत तदन्ये न मन्यन्ते
सर्व्वसंग्रहेष्वलिखितत्वेन “हरिद्रेत्यादि वचनस्यामूलत्वात्, शाता-
तपवचने च अस्त्रिदपदं होमादौ स्त्रिदधान्यव्यावर्त्तकं, अन्यथा
धान्यत्वाविशेषासेनापि होमादिप्रसङ्गात् ।

पाषाण्यासु सितास्त्रिन्यमिति पठित्वा आश्विनमाससम्भवी
ब्रौह्मिरिति व्याचक्षते ।

वसुतसु नानासुनिवचनेषु द्विःस्त्रिभन्निषेधात् स्त्रिभन्तण्डुल-
भक्षणं यद्यपि निबिन्नं तथापि वक्ष्यमाणवशिष्टवचने घृतदधि-
भक्षणप्रतिप्रसवाद गौडशिष्टानां तत्र प्रवृत्तिः ।

यथा शङ्खलिखितौ—

न द्विःपक्वं न शुक्तञ्च न च पर्युषितं तथा ॥

मार्कण्डेयपुराणे—

भिन्नभाण्डगतं दुष्टं मुखवातोपशामितम् ।

अग्न्युष्मपक्वं द्विःस्त्रिभन्मवकीटमसंस्कृतम् ॥ .

मुखवातेनोपशामितं फुत्कारेण त्याजितोष्णभावं, यद्द्रव्यं अग्नेरु-
पश्या धूमेन पक्वं कदलशोफलादि, अवकीटं कीटावपक्वं, सर्वत्र
दुष्टमिति सम्बन्धः ।

शाद्यादित्यनुवृत्तौ वशिष्ठः—

अन्नं पर्युषितं भावदुष्टं पुनःस्त्रिभन्मामसृज्जीवपक्वं, कामन्तु
दध्ना घृतेन वाभिस्त्रावितं सुपशुञ्जीत ॥

पुनःस्त्रिभं निष्यन्नोदनं काठिन्यादिनिमित्तं पुनर्जलादिना
कृतपाकं, यच्च स्त्रिभधान्यतण्डुलानामोदनं तदपि पुनःस्त्रिभं एतेन
पक्वं निष्याद्य तदन्नं दुग्धेन सह पुनःपाकेन पायसं क्रियत इति
केषाञ्चिदाचारो दुराचार एव ।

दाक्षिणात्यसु—स्त्रिभावतारितं व्यञ्जनं पुनर्घृतादिपाकेन
संस्कृतमपि द्विःस्त्रिभमाहुः । अतएव प्रथमतो घृतादिसंस्कारेण

तत्रैव दृतादिप्रविषेण वा व्यञ्जनं पचन्ति । [अन्ये तु अभीष्ट-
निष्पत्तिपर्यन्तं पाकपदार्थमाहुः ।]

आममिति निषेधोऽयं स्विन्नधान्यतण्डुलविषयः पुनःस्विन्न-
सान्निध्यात् । न चामं तण्डुलमुद्गादौति कल्पतरुव्याख्यानं युक्तं
प्रकृतत्वादस्य विशेषणात् । न चादनीयमात्रेऽन्नशब्दो यौगिकः-
अतीते क्लृप्तप्रत्ययविधानात् । न चात्र तदवगमः किन्तु ओदन-
शब्दवाच्ये धान्यवित्तारविशेषे योगरूढ एव ।

अतएव "

भिःसा स्त्री भक्तमन्त्रोऽन्नमोदनोऽस्त्री स दीदिविः ।

इत्यमरकोषः ।

एवञ्चामविशेषणात् स्वकारणे तण्डुले लाघविकमन्नपदं,
अतो नाममुद्गादिनिषेधः ।

किञ्च तण्डुलभातस्य भक्ष्यत्वे आमात्रेण आहवैश्वदेवादि-
विधानमसङ्गतं स्यात् ।

आपस्तम्बेनापि—

सर्वं पर्युषितमनाद्यं फाक्षित-पृथुक-धाना तण्डुल-करम्भ-
तरुज-शाक-मांस मधुक्षौरविकारौषधि मूलवर्जम् ॥

इति प्रतिप्रसूय पर्युषितस्यापि तण्डुलस्य भक्ष्यत्वं विहितम् ।
अविगानेन सर्वदेशीयशिश्टप्रवृत्तिश्च दृश्यते । तस्मात् सान्निध्यात्
स्विन्नतण्डुलविषय एव निषेधो युक्तः ।

चञ्जीवपक्षमुक्तं ब्रह्मपुराणे—

भूमिरन्तर्गतं कृत्वा मृन्निष्पाञ्छादितञ्च यत् ।

पक्षमांसमृज्जीवञ्च प्रयत्नात्तत्र भक्षयेत् ॥

उक्तानां पर्युषितानां सर्वेषां प्रतिप्रसवमाह कामम्बिति ।

अतो गौडशिष्टानां पर्युषितान्वत् घृतमित्रणात् स्निग्धतण्डुलाव-
भक्षयन् । • एतन्मूलक एव साधारणो गौडाचार इति प्रतीमः ॥

हारीतः—माहिषं गव्यमाजञ्च भक्ष्यं क्षीरेषु निर्द्दिशेत् ॥

मनुः— अनिर्द्दिश्या गोः क्षीरमौघ्रमेकशफन्तय ।

आविकं सन्धिनीक्षीरं विवक्षायाञ्च गोः पयः ॥

आरण्यानाञ्च सर्वेषां मृगाणां माहिषं विना ।

क्षौक्षीरश्चेव वर्ज्यानि सर्व्यशुक्तानि चैव हि ॥

एकशफा अश्वादयः, सन्धिनी वृषाक्रान्ता ।

बोधायनः—स्वन्दिनीक्षीरमपेयममेध्यभुजञ्च ॥

स्वन्दिनी स्वयंस्त्रवत्क्षीरा, अमेध्यभुजः श्वविष्टादिभुजः ।

आपस्तम्बः—

अन्नियश्चैव वृत्तिस्थो वैश्यः शुद्धोऽथवा पुनः ।

यः पिवेत्कापिलं क्षीरं न ततोऽन्योऽस्य पुण्यकृतम् ॥

वृषसहितोऽथ वृषवत्तरोदुग्धादिपाननिषेधमाह अग्निपुराणे—

यो माहृत्यति पण्डञ्च पिवेत् क्षीरञ्च तद्वान् ।

यावन्ति तस्य लोमानि तावद् वर्षाण्यधोगतिः ॥

तासां न चाज्यं पातव्यं शाश्वतीं गतिमिच्छता ॥

अथ ज्ञानशुद्धिः ।

अनुवृत्तेरुद्धृतैर्वा जलैः ज्ञानं समाचरेत् ॥

इति पद्मपुराणवचनादुद्धृतोदकेनापि ज्ञानानुष्ठाने उष्णोदकेन
काम्यज्ञानं शुद्धिज्ञानञ्च न कार्यमित्याह वराहपुराणे—

ज्ञातस्य बह्निर्गतमेव तथैव परवारिणा ।

शरीरशुद्धिर्विज्ञेया न तु ज्ञानफलं भवेत् ॥

मृते जन्मनि संक्रान्त्यां यद्वृणो चन्द्रसूर्ययोः ।

अस्पृश्यस्पर्शने चैव न ज्ञायादुष्णवारिणा ॥

ज्ञानफलं काम्यज्ञानफलं न लभेदित्यर्थः, जन्मनि पुनर्जन्मनि,
एतच्च गङ्गाजलव्यतिरिक्तविषयम् ।

यमः-- क्षेत्रस्यमुद्धृतं वारि शीतमुष्णमथापि वा ।

सद्यः पुनाति गाङ्गेयं पापमामरणात्मिकम् ॥

याज्ञवल्करः—

पञ्च पिण्डाननुवृत्त्य न ज्ञायात्परवारिषु ॥

प्रतिष्ठितजलाशये परकीयत्वाभावेऽपि परकृतत्वेन पञ्चपिण्डी-
हरणपूर्वकं ज्ञानमप्रतिष्ठिते तु परकीयत्वेन सर्व्वदैव ज्ञाना-
भावः ।

यथा मनुः—

*परकीयनिपानेषु न ज्ञायाच्च कदाचन ।

निपानकर्तुः स्नात्वा तु दुष्कृतांश्चैन लिप्यते ॥
अत्र कदार्चनेति सर्वथैव निषेधात् तदीयत्वेनैव तत्पापभाशि-
त्वाच्च । तथाच “अनुत्सृष्टं मूत्रवदिति” “कूपाच्च द्वौ घटा-
स्तथेति बौधायनवचनात् कूपजले घटत्रयोद्धारणम् । जलाशय-
प्रतिष्ठा तु दानकौमुद्यां प्रतिपादिताऽस्माभिः ।

योगियौघवस्त्राः--

प्रभूते विद्यमाने तु विमले सुमनोहरे ।
नाल्पोदके द्विजः स्नायानदीक्षोत्सृज्य क्लृप्तिम् ॥

छन्दोगपरिशिष्टम्--

यव्यहयं श्रावणादि सर्व्या नद्यो रजस्वलाः ।
आसु स्नानं न कर्त्तव्यं वर्जयित्वा समुद्रगाम् ॥
उपाकर्त्तव्यं शौक्ष्णं प्रेतस्नाने तथैव च ।
चन्द्रसूर्यग्रहे चैव रजोदोषो न विद्यते ॥
रात्र्यादिदोषस्तु शुद्धिस्नाने ।

यथा यमः--

चण्डाल-श्वपचैः सृष्टे निशि स्नानं विधीयते ।
न वसेत्तत्र रात्रौ च सद्यःस्नानेन शुध्यति ॥
अथ तत्र वसेद्वाचावज्ज्ञानादविमुक्तः ।
तदा तस्य तु यत्पापं शतधा परिवर्धते ॥
श्वपचचण्डालभेदः । एतच्चासृज्यसर्गोपलक्षणम् । सद्यःस्नानं न
तु परदिनस्नानेन । .

व्यासः—ज्ञानार्हसु यदा ज्ञानमकृत्वाप्नोति वै द्विजः ।

अहोरात्रोचितः ज्ञात्वा पञ्चगव्येन शुध्यति ॥

देवतः— दिवाहृतैर्जलैः ज्ञानं निश्चि कुर्यान्निमित्ततः ॥

पराशरः—

ज्ञानमाचमनं प्रोक्तं दिवोदृतजलेन तु ॥

हारीतः—

न रात्रावपो गृह्णीयाद् धान्नो धान्न इत्यग्निमुपविष्टा त्वापर-
चेद् गृह्णीयात् ॥

*मन्त्रसु ।

ॐ मापोमोषधीर्धान्नोधान्नो राजं स्ततोवरुणनीत्यश्च ।

अत्र तु शुद्धिज्ञाने तर्पणं नास्ति केवलं मज्जनमात्रम् ।

यथा जावातः—

असृष्ट्यर्धर्शने वान्ते अशुपाते भगे क्षुरे ।

ज्ञानं शुद्ध्यर्थकं प्रोक्तं दैवपैत्रविवर्जितम् ॥

एवं वक्ष्यमाणनिमित्तेष्वपि बोद्धव्यम् । क्षुरे क्षुरकर्षाणि, भगे
मेघुने, ऋतुकाल एवेति वक्ष्यते ।

शङ्खः—चाण्डालेन सहाध्वगमने सचेत्तज्ज्ञानम् ॥

अङ्गिराः—

यस्य च्छायां श्रपाकस्य ब्राह्मणो अदितिष्ठति ।

सचेत्तो जलमाविश्य हृतं प्राश्य विशुध्यति ॥

प्रविष्टायाः क्रमस्य तिष्ठतीत्यर्थः । कदाचिच्छायाः स्पर्शे त्वाचमनमाचमम् ।

पराशरः—

चैत्यवृक्षस्य तिर्यूपश्चाण्डालः सोमविक्रयी ।

एतांस्तु ब्राह्मणः स्पृष्ट्वा सचेन्नो जलमाविशेत् ॥

चैत्यवृक्षो ग्राममध्ये देवपूजावृक्षः, • यूपोऽन्वेष्टिकश्चैत्यूपस्य तिर्य-
सन्निधानात् ।

मनुः—

दिवाकीर्त्तिमुदक्वाच्च पतितं स्मृतिकाम्स्तथा ।

शवं तत्स्पृष्टिनं चैव स्पृष्ट्वा क्षानेन शुध्यति ॥

दिवाकीर्त्तिश्चाण्डालः ।

तथा चामरकोषः—

चाण्डाल-प्लव मातङ्ग-दिवाकीर्त्ति-प्लवङ्गमाः । इति

उदक्वा रजस्वला, तत्-स्पृष्टिनं शवस्पृष्टिनं, • सन्निधानात् शव-
स्यैवानुषङ्गे न सर्वेषाम् ।

उदक्वाशौचिभिः स्नायात् संस्पृष्टस्तेरुपस्पृशेत् ।

तेरुदक्वाशौचिस्पृष्टैः संस्पृष्टस्तु उपस्पृशेदाचामेदिति याज्ञवल्क्ये-
नोदक्वोपस्पर्शे आचमनमाचविधानात् ।

एवञ्च—

उपस्पृश्याशुचिस्पृष्टं तृतीयं वापि मानवः ।

हस्तौ पादौ च तोयेन प्रक्षाल्याचम्य शुध्यति ॥

इति देवस्य वचनं शवोपस्पर्शे तरोपस्पर्शविषयम् ।

एकशाखायाक्रमणे तु ज्ञानमाह आपस्तम्बः—

एकशाखां समारूढशाखालादिर्यदा भवेत् ।

ब्राह्मणस्तत्र चानग्रन् ज्ञानेन शुचितामियात् ॥

एकशाखामिति एकदण्डादेरुपलक्षणं, तदुपीपस्यर्शे त्वाचमन-
मात्रम् । उदक्याशौचिभिः स्नायादिति याज्ञवल्कावचनेना-
शौचिस्यर्शे यत्ज्ञानं विहितं तदङ्गास्यस्यत्वपर्यन्तमेव बोद्धव्यं,
तदूर्ध्वत्वाचमनमात्रम् ।

अथ नः—

श्वपाकं, प्रेतधूमं, देवद्रव्योपजीविनं, ग्रामयाजकं, यूपं, चिति-
काष्ठं, मय्यं, मय्यभाण्डं, सस्नेहं मातृषास्त्रि, शवस्पृष्टं, रजस्वलां
महापातकिनं शवश्च स्पृष्ट्वा सचेलमन्त्रोऽवगाह्य उत्तीर्ण्याग्निमुप-
स्पृशेत्, गायत्र्यऽष्टशतं जपेत्, घृतं प्राश्य त्रिराचामेत् ।

अग्निस्पर्शनादिकान्तु शवस्पर्श एव, अन्येषान्तु असक्तत्
कामतः* स्पर्शं ज्ञेयं स्मृत्यन्तरे ज्ञानमात्रविधानात् ।

तथाच ब्रह्मसूतिः—

पतितं सूतिकोदक्यामन्त्र्य† स्पृष्ट्वा तु कामतः ।

स्नात्वा सचेलं स्पृष्ट्वाग्निं घृतं प्राश्य विशुध्यति ॥

मदिरास्पर्शे तु विशेषः—

जान्बधः ज्ञानमात्रं स्यादानाभिरकरात्रकम् ।

जह्वे नामेस्त्रिरात्रं स्यान्मदिरास्पर्शने विधिः ॥

* ग उल्लेखे—बधो पदं नास्ति ।

† क उल्लेखे—कायकृतस्पर्शे ।

मनुः—

नारं स्पृष्टास्त्रि सस्नेहं स्नात्वा विप्रो विशुध्यति ।

आचम्यैव तु निःस्नेहं गामालभ्यर्क्षमीक्ष्य वा ॥

गामालभ्य स्पृष्टेत्यर्थः ।

[असक्तत् कामकृते तु निस्नेहास्त्रिस्पर्शं ज्ञानमाह ब्रह्मपुराणे—

मानुषास्त्रि तु संस्पृश्य स्निग्धमस्निग्धमेव वा ।

स्नायान्नां संस्पृशेत् सूर्यं पश्येद्विष्णुमनुभरेत् ॥]

यत्तु मानुषास्त्रि स्पृष्ट्वा स्निग्धं त्रिरात्रमशीचं अस्निग्धे त्वेकरात्र-

मिति वसिष्ठवचनं तदपकृष्टजातीयास्त्रिस्पर्शविषयम् । मनुवचनन्तु

सजातीयस्योत्कृष्टजातीयस्यास्त्रिस्पर्शविषयमिति वा व्यवस्था ।

श्रवानुगमनस्नानन्तु सपिण्डाद्यशीचप्रवेक्षे लिखितम् ।

देवलः—मानुषास्त्रि वसां विष्टामार्त्तवं मूत्ररेतसम् ।

मज्जानं शोणितं वापि परस्य यदि संस्पृशेत् ॥

स्नात्वापमृज्य लेपादीनाचम्य स शुचिर्भवेत् ।

तान्येव स्वानि संस्पृश्य पूतः स्यात् परिमार्जनात् ॥

मार्त्तवं स्त्रीशोणितं अपमृज्य स्नात्वेति क्रमः । मार्जनानन्तर-

माचमनञ्च ।

तथा च पैठीनसिः—

उच्छिष्टरेतो विष्मत्वं संस्पृश्यान्मृज्य मज्जास्य तं देशमाचम्य

प्रयतो भवति ।

व्यासः—

भास वानर माज्जर खरोद्वाणां शुनान्तथा ।

शूकराणामनेध्यश्च स्पृष्टा स्त्रायात् सचेलकम् ॥

भासी वनकुकुटः गृध्र इति केचित् काकस्य तुल्यतया सर्व्वत्राभि-
धानात् काकविष्ठास्पर्शेऽपि स्नानम् ।

ब्रह्मपुराणे—

उच्छिष्टेनाथ विप्रेण विप्रः स्पृष्टस्तु तादृशः ।

उभौ स्नानं प्रकुरुतः सद्य एव समाहितौ ॥

तादृश उच्छिष्टः ।

अनुच्छिष्टेन उच्छिष्टस्पर्शे आचमनमाह देवलः—

उच्छिष्टं मानवं स्पृष्ट्वा भोष्यं वापि तथाविधम् ।

तथैव हस्तौ पादौ च प्रक्षाल्याचम्य शुध्यति ॥

तथाविधमुच्छिष्टमेतच्च सर्व्वविषयम् ।

लघुहारीतः—

श्वविष्ठां काकविष्ठां वा कङ्कगृध्रनरस्य च ।

अधोच्छिष्टस्तु संस्पृश्य सचेलो जलमाविशेत् ॥

उर्ध्वोच्छिष्टस्तु संस्पृश्य* प्रायश्चित्तं समाचरेत् ।

उपोष्य रजनीमेकां पञ्चगव्येन शुध्यति ॥

अधोच्छिष्टो मूत्रपुरोषोत्सर्गेणाशुहः उर्ध्वोच्छिष्टो भोजनोच्छिष्टः ।

* क पुस्तके—संस्पृष्टः ।

पैठोनसिः—अनुदकमूत्रपुरीषकरणे सचेतज्ञानम् ।

उदकव्यतिरेकेण मूत्रपुरीषानन्तरं शीघ्रविलम्बे शीघ्रं कृत्वा-
ज्ञानम् ।

मनुः—वान्तो विविक्तः ज्ञात्वा तु घृतप्राशनमाचरेत् ।

आचामेदेव भुक्त्वा च ज्ञानं मेधुनिनः स्मृतम् ॥

विविक्तो जाताधिकविवेचनः, अन्नं भुक्त्वा सद्योवमने तु आचमन-
मात्रमित्यर्थः । मेधुनिनः ज्ञानमृताविति शेषः ।

तथाच शातातपः—

ऋतौ तु गर्भशङ्कित्वात् ज्ञानं मेधुनिनः स्मृतम् ।

अऋतौ तु सदा कार्यं शीघ्रं मूत्रवदेव तुम् ॥

हारीतः—अमृतकस्रायोनि-पशु-दिवामेधुने च ।

अयोनिर्योनिव्यतिरिक्तसङ्गं पशुगवादिः ।

शातातपः—

रजकसर्पकारथ व्याधजालोपजीविनी ।

चेलनिर्णोजकश्चैव नटः शैलूषकस्तथा ॥

मुखे भगस्तथा श्ला च वनिता सर्व्ववर्णगा ।

चक्री ध्वजी वध्यघाती ग्राम्यकुक्षुटशूकरौ ॥

एभिर्यदङ्गं संस्पृष्टं शिरोवर्ज्जं हिजातिषु ।

तोयेन क्षालनं कृत्वा आचान्तः शुचितामियात् ॥

रजको वस्त्रादिरञ्जनकारी चक्री तैलिकाः, ध्वजी शीष्णिको

वध्यघाती रांश्चा वधार्हं हवन्, नियुक्तः एभिः शिरःस्पर्शे तु ज्ञान
मित्यर्थः । अत्र शिरःशब्देन नाभेर्हर्षं लक्ष्यते ।

अतएवाङ्गिराः—

‘जर्षं नाभेः करौ सुक्ता यदङ्गमुपहन्यते ।

तत्र ज्ञानमधस्तात् क्षालनेनैव शुध्यति ॥

एतांस्तु यदि येन केनचिदङ्गेन स्पर्शं स्पृशति तदापि ज्ञानमेव ।

तथाच यमः—श्वकुक्षुटवराणां च ग्राम्यान् स्पृष्ट्वाथ मानवः ।

सचेलः सशिरः ज्ञात्वा तत्क्षणादेव शुध्यति ॥

मार्कण्डेयपुराणे—

सूयिका सूतिका षण्ड मार्जारान् श्वकुक्षुटान् ।

पतितापविद्ध-चण्डाल-मृतहारांश्च धर्मवित् ॥

संस्पृश्य शुध्यति ज्ञानात् उदक्या ग्रामशूकरौ ।

सूयिका प्रसवकारिणी* । अपविद्धः परिवादयस्तः, मूख्येन
मृतकहारकानित्यर्थः । संस्पृश्येत्यभिधानात् मार्जारकर्माङ्गे स्पर्शं
ज्ञानं मार्जारकर्तृके तु जलस्पर्शः ।

तथाच छन्दोगपरिशिष्टम्—

मार्जार-मूषिकस्पर्शे भ्रातृष्टे क्रोधसम्भवे ।

निमित्तेषु च सर्वेषु कर्म कुर्वन्वपः स्पृशेत् ॥

यमः—शिशुर्दर्वी च वायुश्च मार्जारश्च सदा शुचिः ।

अतो मार्जारेण पाकस्वासीस्पर्शं दोषाभाव इति ।

योगियाज्ञवल्करः—

•चाण्डाल पुत्रश्च श्वेच्छभिक्षपारसिकादिकान् ।

महापातकिनश्चैव स्पृष्ट्वा स्नायात्सचेलकम् ॥

पारसिका यवनाः ।

कालिकापुराणे—

•स्पृष्ट्वा रुद्रस्व निर्भास्यं सवासा आघ्नत शुचिः ।

अत्र निर्भास्यमपनीतमित्याचारादर्शः ।

स्नानाशक्तावाहं यमः—

आतुरे स्नानसंप्राप्ते दशकत्वस्वनातुरः* ।

स्नात्वा स्नात्वा स्पृशेत् क्षिप्रं ततः शुध्येत् स आतुरः ॥

यमः—

देवयात्राविवाहेषु यज्ञेषु प्रततेषु च ।

उत्सवेषु च सर्व्वेषु स्पृष्टास्पृष्टिर्न दुष्यति ॥

बृहस्पतिः—

तीर्थे विवाहे यात्रायां संध्यामे देशविप्रवे ।

नगरग्रामदाहे च स्पृष्टास्पृष्टिर्न दुष्यति ॥

स्पृष्टोऽस्पृष्टिरस्पृश्यो येन स तथा ।

* न पुत्रावे—कालो स्नानादरः ...स्पृशेत्तन्म ।

अथ मृज्जलशुद्धिः ।

पुरीषोक्तं याज्ञवल्करः—

गृहीतशिश्वोत्थाय मृत्त्रिरभ्युद्धृतैर्जलैः ।

गन्धलेपक्षयकरं शीघ्रं कुर्यादतन्द्रितः ॥

उत्थाय अन्यतो गत्वा उद्धृतैरिति न जलाशये इत्यर्थः । अतन्द्रितो निरलसः । अतएव मुन्यन्तरोक्तसंख्यया शीघ्रे कृतेऽपि गन्धलेपाद्यपेक्षया भावशुद्ध्यपेक्षया चाधिकमपि शीघ्रं कुर्यादित्यर्थः ।

यथा दत्तः—

शीघ्रञ्च द्विविधं प्रोक्तं वाङ्ममाभ्यन्तरन्तथा ।

मृज्जलाभ्यां स्मृतं वाङ्मं भावशुद्ध्यः* तथान्तरम् ॥

उभयेन† शुचिर्यस्तु स शुचिर्नेतरः स्मृतः ।

तथा— ‡न्यूनाधिकं न कर्त्तव्यं शीघ्रं शुद्धिमभीप्सता ।

प्रायश्चित्तेन युज्येत विहितातिक्रमे कृते ॥

मनुः— एका लिङ्गे गुदे तिस्रस्तथैकत्र करे दण्डः ।

उभयोः सप्त दातव्या मृदः शुद्धिमभीप्सता ॥

एकत्र वामे ।

* न पुस्तके—भावशुद्धिः ।

† न पुस्तके—उभाभ्याम् ।

‡ न पुस्तके—उनाधिकम् ।

§ न पुस्तके दण्डं वाचकरे तथा ।

यमः— तिस्रस्तु पादयोर्देयाः शुद्धिकामेन नित्यशः ।
एतच्च प्रतिपादम् ।

शङ्कः—

सृत्तिका तु समुद्दिष्टा त्रिपर्ष्वां पूर्यते यया ।

इदञ्च मृत्तिकाप्रमाणं गुदं विहाय ।

तत्र तु दक्षः—

अर्धप्रसृतिमात्रा तु प्रथमा सृत्तिका क्षृता ।

द्वितीया च तृतीया च तदर्द्धार्द्धा प्रकीर्त्तिता* ॥

शातातपः—

शुचौ देशे नृदो ग्राह्याः शर्करास्थ्यादिवर्जिताः ।

नाखूल्गराश्च बल्लीकात् पाण्डुराश्च च कर्दमात् ॥

न मार्गान्नोषराश्चैव शीचशिष्टाः परस्त्र च ।

विष्णुपुराणे—

शीचावशिष्टां गेहाश्च नादद्यान्नेपसम्भवाम् ।

अन्तःप्राण्यवपन्नाश्च हलीत्खाताश्च वर्जयेत्† ॥

गृहे कुट्ट्यादिलेपसम्भवाम् अन्तःप्राण्यवपन्नां सकीटामित्यर्थः ।

मूत्रशीचे दक्षः—

एका लिङ्गे करे सव्ये त्रिरुभयोर्द्वयं स्मृतम् ।

मूत्रशीचं समाख्यातमिति !

* च पुकावे—तद्वर्गं परकीर्त्तितम् ।

† न पुकावे—न चाकुरेत् ।

बीधायनः—

मूत्रवद्रेतउत्सर्गे ऋतुकालगमने तु ज्ञानं पूर्व्वीकृतमेव ।

ब्रह्मपुराणे—

न यावदुपनीयेत द्विजः शुद्धस्वयाङ्गना ।

• गन्धलेपक्षयकारं शौचं तेषां विधीयते ॥

सच्छूद्रस्य तु भर्षशौचम् ।

एतच्छौचं द्विजातीनामर्षं शूद्रे विनिर्दिशेत् ।

आपस्तम्बः—

अङ्गि शौचं यथा प्रोक्तं निश्चर्षन्तु तदिष्यते ।

पथि पादसु पित्रेय आर्तः कुर्यादयथाबलम् ।

पथीति यत्र मार्गं विलम्बे सति चौरादितोऽनिष्टाशङ्का तत्परम् ।

मनुः—

एतच्छौचं गृहस्थानां द्विगुणं ब्रह्मचारिणाम् ।

त्रिगुणन्तु वनस्थानां यतीनां तच्चतुर्गुणम् ॥

शातातपः—

न सृद्धं नोदकं वापि न निशायान्तु गोमयम् ।

देवलः—

धर्मविहन्तिषं हस्तमधःशौचे न योजयेत् ।

तथैव वामहस्तेन नाभेरर्धं न शोधयेत् ॥

ऋषभः—

यस्मिन् स्थाने कृतं शौचं वारिणा तप्तु शोधयेत् ।

श्रीचान्तरं हारीतः—

गोमयेन सदा वा कमण्डलुं परिसृज्य पूर्ववदाचम्यादित्यं
सोममग्निं वा निरीक्षेत ।

अत्र दिवा आदित्यं रात्रौ सोमं उभयोरभावे अग्निमिति
व्यवस्था ।

ब्रह्मपुराणे—

द्विराचम्य ततः शुद्धः स्मृत्वा विष्णुं समीपमागत्य ।

अथाचमनशुद्धिः ।

देवलः—

प्रथमं प्राङ्मुखः स्थित्वा पादौ प्रक्षालयेच्छनैः ।

उदङ्मुखो वा दैवत्ये पैलके दक्षिणामुखः ॥

शिखां वद्ध्वा वसित्वा हे निर्णिके वाससी शुभे ।

आचामेदिति शेषः ।

दैवपैत्रातिरिक्तस्थले तु प्रत्यङ्मुखेन पादप्रक्षालनम् कार्यम् ।

यथा आपस्तम्बः—

प्रत्यक् पादावसेचनमिति ।

तत्र ब्राह्मणस्यांदौ दक्षिणपादप्रक्षालनम् ।

यथा पारस्करः—

सथ्यं पादं प्रक्षाल्य दक्षिणं प्रक्षालयति ब्राह्मणश्चेद्दक्षिणं प्रथमम् ।

एतच्च पारस्करोक्तत्वाद्वाजसनेयिनामेव सामगानान्तु प्रथमं वामपादप्रक्षालनम् । गोभिलेन सथ्यं पादमवनेनिजे इत्यनेन प्रथमं वामपादप्रक्षालनस्योक्तत्वात् ।

हारीतः—

आशुल्फात् क्षालयेत् पादौ ।

अध्वगमनादिना तु प्रत्यस्तोपहृते जानुपर्यन्तं क्षालयेत् ।

आपस्तम्बः—

इत्येवमङ्गिराजानु प्रक्षाल्य चरणौ पृथक् ।

इत्थौ च मणिवन्धाभ्यां पञ्चादासीत वाग्यतः ॥

मनुः—

न पदौ धावयेत्कांस्ये कदाचिदपि भाजने ।

याज्ञवल्क्यः—

अन्तर्जानु शुची देशे उपविष्ट उदङ्मुखः ।

प्राग्वा ब्राह्मेण तोथेन द्विजो नित्यमुपसृशेत् ॥

अन्तर्जानुर्जानुमध्यस्थितकरद्वयः । प्राग्वा प्राङ्मुखो वेत्यर्थः ।

उपसृशेदाचामेत् ।

मनुः—

शौचेषुः मर्ज्ज्वाचामेदेकान्तं प्रागुदङ्मुखः ।

हारीतः—

अन्तर्ध्वीरगन्त्री कृत्वा त्रिरपरेऽगच्छं पिवेत् ।

मनुः—

ब्राह्मेण विप्रस्तोथेन नित्यकालमुपसृशेत् ।

काय-त्रेदशिकाभ्यां वा न पित्रेण कदाचन ॥

कायं प्राजापत्यं त्रैदशिकं देवं नित्यकालमित्यनेन ब्राह्मतीर्थेना-
शक्तावेव देवप्राजापत्याद्याचमनं नैच्छयेत्यर्थः ।

तीर्थान्याह याज्ञवल्क्यः—

कनिष्ठादेशिन्यङ्गुष्ठमूलान्यथं करस्य च ।

प्रजापतिं-पितृ-ब्रह्म-देवतीर्थानीति क्रमात् ॥

गोभिलीयः—

वामहस्तस्थितेर्दक्षिणेनोदकं पिवेत् ।

रुधिरं तद्वेत्तोथं पीत्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥

सपवित्रेण हस्तेन धात्रामन्ति द्विजाश्च ये ।

सोमपानं भवेत्तप्तमर्थञ्च क्रतुमादिशेत् ॥

केवलवामहस्तस्यैर्दक्षिणेन दर्भशून्येनेत्यर्थः । पवित्रेण भोजन-
मपि क्रतुतुल्यफलम् ।

हारीतः—

आचामेत्प्रयतो नित्यं पवित्रेण द्विजोत्तमः ।

नोच्छिष्टम्भु भवेत्तप्तं भुक्तशेषञ्च वर्जयेत् ॥

तत्पवित्रं नोच्छिष्टं भवेत् भुक्तशेषजलं वर्जयेत्कर्मकाले पवित्र-
धारणविधानात्कर्माङ्गाचमनमेव पवित्रेण विधाय तस्यैवानु-
च्छिष्टता प्रतिपाद्यते । किञ्चन्यकाले पवित्रं विनाप्याचमनमिति
शिष्टाचारः ।

सुमन्तुः—यन्निर्यस्मिन् पवित्रे तु न तेनाचमनञ्चरेत् ।

आचामेत्थस्तु मोहान्धो यथा भोक्ता तथैव सः ॥

यथा भोक्ता उच्छिष्टः स्वात्तया सोऽपीत्यर्थः ।

शङ्खः—विना यज्ञोपवीतेन तथा सुक्तशिखोऽपि वा ।

अप्रक्षालितपादो वाप्याचान्तोऽप्यशुचिर्भवेत् ॥

बौधायनः—

पादप्रक्षालनशेषेण नाचामेत् यद्याचामेत् भूमौ स्नावयित्वा-
चामेत् ।

आपस्तम्बः—

न वर्षधाराभिराचामेत् न तप्ताभिश्चाकारणात् ।

रोगादिकारणे तु तप्ताभिरपि आचामेदित्यर्थः ।

शङ्खलिखितौ—

न शूद्राशुच्येकपाण्यावर्जिताभिः ।

शूद्रेणाशुचिना च अन्येन चैकपाणिना दत्ताभिरङ्गिर्नाचामेत् ।

याज्ञवल्क्यः—

अङ्गिस्तु प्रकृतिस्थाभिर्हीनाभिः फेनबुद्बुदैः ।

हृत्कण्ठतालुगामिभ्य यथासंख्यं हिजातयः ॥

शुध्देरन् स्त्री च शूद्रश्च सकृत्स्मृष्टाभिरन्ततः ।

प्रकृतिस्थाभिर्दुष्टगन्धवर्णरसहीनाभिः । शङ्खमनुवचनेकवाक्यतया
दुष्टगन्धहीनेन सुवासितेनापि जलेनाचमनं कार्यमन्यथा कल्पना-
गौरवात् ।

यथा शङ्खः—

भूमिष्ठमुदकं शुद्धं तथा यच्च शिलागतम् ।

गन्धवर्णरसैर्दुष्टैर्वर्जितं यदि तद्भवेत् ॥*

मनुः—आपः शुद्धा भूमिगता वैदृष्ट्या यासु गोर्भवेत् ।

अव्याप्ताद्येदमेध्येन गन्धवर्णरसान्विताः ॥

अपां स्वभाविकगन्धाभावात् प्रशस्तगन्धान्विता इत्यर्थः ।

अन्यथा—शुचि गोदसिक्ततोयं प्रकृतिस्थं महीगतम् ।

इति याज्ञवल्क्यपरवचनात् वासितजलस्याशुचित्वप्रसङ्गः । एवञ्च
लवणस्य समुद्रजलस्योत्पत्तिकाले तथात्वम् प्रकृतिस्थता अन्यथा
समुद्रस्नानविधिविरोधः । अन्तत ओष्ठप्रान्तेनेत्यर्थः ।

* ग पुस्तके—शुचिर्गिलागतम् ।

एतच्च ब्राह्मणादिशुश्रुषारहितस्य सच्छूद्रस्य ।

शुश्रुषापराणाञ्चाह बौधायनः—

शूद्राणामार्याधिष्ठितानां वैश्यवदाचमनकल्पः ।

असत्शूद्राणाञ्चाह गोतमः—

आचमनार्थं पाणिपादप्रक्षालनमेवैके ।

नरसिंहपुराणे—

दक्षिणन्तु करं कृत्वा गोकर्णाक्षतिमत्पुनः ।

दक्षं प्रक्षाल्य पादौ च त्रिः पिवेदम्बु वीक्षितम् ॥

संवृत्याङ्गुष्ठमूलेन द्विःप्रमृज्यात्ततो मुखम् ।

संवृत्य तिसृभिः पूर्वमास्थमेवमुपसृशेत् ॥

अङ्गुष्ठेन प्रदेशिन्या घ्राणं पश्चादनन्तरम् ।

अङ्गुष्ठानामिकाभ्याश्च चक्षुःश्रोत्रे पुनः पुनः ॥

नाभिं कनिष्ठाङ्गुष्ठेन हृदयन्तु तलेन वै ।

सर्व्वाभिश्च शिरः पश्चाद्वाङ्ग चाग्रेण संसृशेत् ॥

वीक्षितमिति फेनबहुदादिदोषापनयनार्थम् ।

* [यत्तु गोतमेन—

यज्ञोपवीत्यामणिवन्धात् पाणौ प्रक्षाल्य

त्रिस्रतुर्वाचामेदित्युक्तम् ।

तत् श्रमादिभिरपां हृत्तत्वाभावे चतुर्वेति ज्ञेयम् ।।

संवृत्य मुखमिति शेषः । एवमिति मुखं संवृत्येत्यर्थः तिसृभिः

स्तर्जनीमध्यमांशमिकाभिः संहतवर्भिर्मिलिताभिरास्यमुप समीपे
सृशेत् नत्वलोमकस्थाने “ओष्ठौ च संस्पृश्य यत्रालोमकाविति”
वशिष्टेन पुनराचमनविधानात् एवमित्यनेन मुखसंवरणप्रतिधाना
चेति । पश्चादघ्राणं सृशेत् अनन्तरं चक्षुः—ओष्ठे स्पृशेदित्यन्वयः ॥

अत्र घ्राण-चक्षुः—ओष्ठ्राणां गोलोकद्वयापेक्षया.पुनः पुनरिति
मन्तव्यं नतु प्रत्येकं वारहयं गौरवात् ।

यथा शङ्खः—

तर्जन्यङ्गुष्ठयोगेन स्पृशेन्नासापुटद्वयम् ।

अङ्गुष्ठानामिकायोगात् स्पृशेन्नेत्रद्वयन्ततः

अङ्गुष्ठस्यानामिकाययोगेन श्रवणे स्पृशेत् ।

बाहुस्पर्शनञ्चामदेशे--

आस्यनासाक्षिकणांश नाभि-वक्षः-शिरोऽंशकान् ।

इति कन्दोगपरिशिष्टवचनात् ।

स्नानि चैव स्पृशेदङ्गिरात्मानं शिर एव च ।

इति मनुवचनात् जलार्द्रहस्तेनैवाङ्गस्पर्शनम् ॥

अविरोधात्तुल्याकाङ्क्षितत्वात् मच्छूद्राणामपि यथोक्ततोयं नाचमन
साम्याद्यङ्गस्पर्शनञ्च ।

देवलः—ततः कृत्वाङ्गुलिस्पर्शं दृग्घ्राणं श्रोत्रं नाभिषु ।

मूर्ध्नि चरणौ चाङ्गिः संप्रोक्ष्यार्थं शुचिर्भवेत् ॥

भविष्ये—यद्गन्मावुदकं वीरं समुत्सृजति मानवः ।

वासुकिप्रमुखा नागास्तेन प्रोणम्यसंशयम् ॥

अथाचमनपात्राणि ।

सुमन्तुः—

चर्मं तैजस पाषाणं काचेन्धनगतं जलम् ।

उच्छिष्टः स्वयमांदाय समाचान्तो विशुध्यति ॥

इन्धनं काष्ठम् ।

आपस्तम्बः—

अलावूताम्बवंशस्थं करङ्कस्थञ्च यत्पयः ।

आचम्य स्वयमानीय शुद्धो भवति मानवः ॥

उशनाः—

कांस्थायसेन पात्रेण तपुसीसकपित्तलैः ।

आचान्तः शतकृत्वोऽपि न कदाचिच्चुचिर्भवेत् ॥

अथाचमने निषिद्धा व्यवस्था ।

देवलः—

सोपानलो जलस्थो वा मुक्तकशाऽपि वा िहजः ।

उष्णोषी वापि नाचामेत् क्लेशावेका वा शिरः ॥

न गच्छेन्न शयानश्च न चलन्न पराश्रयन् ।

न हसन्नेव संजल्पन् नात्मानमवलोकयन् ॥

केशान् नीवीमधः कायं न स्पृशन् धरणीमपि ।

यदि स्पृशति चैतानि भूयः प्रक्षालयेत् करम् ॥

आत्मानं हृदयं अधःकायं नाभेरधः ।

मरीचिः—

न बहिर्जानुस्त्ववया नामनस्थो न चोत्थितः ।

न पादुकास्थो नान्यचित्तः शुचिः प्रयतमानसः ॥

भुक्तासनस्थोऽप्याचामेन्नान्यकाले कथञ्चन ।

गोभिलः—

जानूभ्यामूर्ध्वमाचम्य जले तिष्ठन् न दुष्यति ।

तिष्ठन्नुत्थित इत्यर्थः ।

तेन न चोत्थित इति निषेधो जलेतरक्वियः ।

यमः—

जानूर्ध्वं जले तिष्ठन्नाचाम्नाः शुचितामियात् ।

अधस्ताच्छतकृत्वोऽपि समाचाम्ना न शुष्यति ॥

गोभिलीयः—

उदक एवोदकस्थः स्थलगत् स्थले शुचिः ।

पादौ कृत्वोभयत्रैव आचम्योभयतः शुचिः ॥

उभयत्र जले चैकं स्थले चैकं पादं कृत्वाचम्य उभयतो जले स्थले
च कर्म कुर्वन् शुचिः स्यात् ।

व्यासः— अकृत्वा पादयोः शौचमाचान्तोऽप्यशुचिर्भवेत् ।

विष्णुपुराणे—

सुक्तकच्छसु नाचामेत् देवाद्यक्षां च वर्जयेत् ॥

होमदेवार्चनाद्यासु क्रियास्वाचमने तथा ।

नैकवस्त्रः प्रवर्त्तेत द्विजो वाचनिके जपे ॥

गोभिलीयः—

नान्तरीयैकदेशेन कल्पयित्वोत्तरीयकम् ।

अन्तरीयं परोधानवासः ।

शाध्यायनः—

दानमाचमनं होमं भोजनं देवतार्चनम् ।

प्रौढपादो न कुर्वीत साध्यायं पितृतर्पणम् ॥

आसनारूढपादसु जानूर्बोर्जङ्घयोः स्थितः ।

कृतावसक्थिको यश्च प्रौढपादः स उच्यते ।

अर्बुजितं जानुजङ्घादयमालम्ब्य स्थितो यथासिनारूढपादो यश्च

भिक्षादौ कृतावसक्थिकः । स त्रिविधः प्रौढपाद इत्यर्थः ।

अथाचमननिमित्तानि ।

उच्छिष्टं मानवं स्पृष्ट्वा भोज्यं वापि तथाविधम् ।

तथैव हस्तौ पादौ च प्रक्षाल्याचम्य शुध्यति ॥

एतच्च सवर्णोत्तमजातीयस्पर्शं ज्ञेयम् ।

बौधायनः—

देहिकानां च्युतानां मलानां स्पर्शं नीवीं विस्त्रंस्याचम्य परिधा
चोपस्पृशेत् ।

देहिकानां अस्मादीनाम् ।

मनुः—वसाशुक्रमसृङ्मज्जा मूत्रविट्कर्णवित्रखाः ।

श्लेष्माशु दूषिका खेदो हादशैतं नृणां मलाः ॥

बौधायनः—

आददोत मृदोऽपस्य षट्सु पूर्वेषु शुद्ध्ये ।

उत्तरेषु च षट्स्वङ्गिः केवलाभिविशुध्यति ॥

अत्र प्रक्षालनोत्तरमाचमनम् ।

देवलः—श्रीचाश्वःस्तिमितां भूमिं स्पृष्ट्वाचामेत् प्रयत्नतः ।

विष्णुः—

पञ्चनखास्त्रि निखेहं स्पृष्ट्वाचामेच्चण्डाललोच्छसभाषणे च ।

देवलः—

कामतस्तु निरीक्ष्यैव रेतोविण्मूत्रमेव च ।

देवाभिगमकामे च द्विजो नित्यमुपस्पृशेत् ॥

देवाभिगमकामे देवदर्शनं चेष्टायाम् ।

देवात् सकृद्दर्शने विशेषमाहं यमः—

*प्रत्यादित्यं न मेहेत न पश्येदात्मनः शक्तत् ।

इष्टा सूर्यं निरीक्षेत गामग्निं, ब्राह्मणांश्च वा ॥

देवात् परशकृद्दर्शने तु याज्ञवल्क्यः—

• गायत्रीमशुचौ दृष्टे चापले चानृतेऽपि च ।

गायत्रीं जपेदिति पूर्व्वेणात्मयः ।

हारीतः—

नोत्तरेदनुपसृश्य ।

जलपारगमनपूर्व्वमाचामेदित्यर्थः ।

सम्बर्त्तः—चर्मारं रजकं वेणुं धीवरं नटमेव च ।

एतान् स्पृष्ट्वा नरो मोहादाचामेत् प्रयतोऽपि सन् ॥

वायुपुराणे—

निष्ठीविते तथाभ्यङ्गे तथा पादावसेचने ।

उच्छिष्टस्य तु सम्भाषे अशुष्यपहतस्य च ॥

सन्देहेषु च सर्व्वेषु शिखां मुक्त्वा तथैव च ।

विना यज्ञोपवीतेन नित्यमेवमुपसृशेत् ॥

उद्भवायससंस्पर्शे दर्शने चात्म्यजन्मनः ।

निष्ठोवने सुखेन स्नेहत्यागे । आचमननिमित्तसन्देहेष्वित्यर्थः ।

यज्ञोपवीतं विना स्थित्वेत्यर्थः ।

* क पुस्तके—प्रत्यादित्यं न पश्येत ।

• अथ हिराचमननिमित्तानि ।

याज्ञवल्क्यः—

स्नात्वा पीत्वा क्षुते सुप्ते भुक्त्वा रथ्योपसर्पणे ।

आचान्तः पुनराचामेत् वासो विपरिधाय च,॥

मध्वादिकं पीत्वा न तु जलमिति कश्चित् तन्न सामान्येन विधानात् ।

तथाच मनुः—

सुप्ता क्षुत्वा च भुक्त्वा च निष्ठौ व्योक्ता नृतानि च ।

पीत्वापोऽध्येष्यमानश्च आचामेत् प्रयतोऽपि सन् ॥

ध्येष्यमानो अध्ययनं चिकीर्षन् ।

आपस्तम्बः—

भोक्ष्यमाणस्तु प्रयतोऽपि हिराचामेत्

वशिष्ठः —

आचान्तः पुनराचामेत् वासः परिधाय ओष्ठौ च संस्पृश्य
यक्षालोमकौ* ॥

शङ्खलिखितौ—

मूत्र पुरीष निष्ठौवनादिषु शुक्तवाक्वाभिधाने च हिराचामेत् ।
शुक्तं परुषम् ।

आपस्तम्बः —

स्वप्ने क्षुरथौ सिंहानिकायाद्यालभे लोहितस्य अग्नेर्गवां ब्राह्मणस्य

* गं पुस्तके यक्षलोमकौ ।

स्त्रियाश्चालभ्योऽमेध्यश्चोपस्पृश्यप्रयतश्च मनुष्यं नीवीञ्च परिधायोप-
स्पृशेत् ।

• सुरयुः कालः सिंहानिका, श्लेष्मा लोहितं रक्तं अग्नेयिता
चण्डालादिसम्बन्धिनो निषिद्धस्य ।

• गवां प्रसूतानां दशरात्रान्तः, ब्राह्मणस्य उदक्काशीचिसृष्टस्य
याज्ञवल्कावचनात् अन्यदग्निगोब्राह्मणानां मेध्यत्वकथनादन्य
शोधकत्वाच्च ।

यथा मनुः—मक्षिका विप्रुषम्काया गौरश्चः सूर्य्यरश्मयः ।

रजो भूर्वायुरग्निश्च स्पर्शं मेध्यानि निर्हिंशेत् ॥

मत्स्यपुराणे—

एवं सूर्य्यं नमस्कृत्य त्रिः कृत्वाथ प्रदक्षिणम् ।

द्विजं गां काश्चनं स्पृष्ट्वा ततो विष्णुगृहं व्रजेत् ॥

स्त्रियास्तु चतुर्थदिवंसस्नातायाः—

भर्तुः शुद्धा चतुर्थेऽङ्गीति वचने भर्तुरेव स्पर्शं शुद्धिविधानात् ।

पैठोनसिः—

कलिल-कास-श्वासमेव रथ्याचत्वरश्मशानानि चङ्क्रम्याचान्तः

पुनराचामेत् ।

कलिलः कठिनश्लेष्मा श्वासो विकृतः चत्वारोऽङ्गनम् ।

काशीखण्डे—

स्नात्वा भुज्जा पयः पीत्वा प्रारभ्ये शुभकर्मणाम् ।

सुम्ना वासः परोधाय तथा दृष्ट्वाप्यमङ्गलम् ॥

प्रमादादशुचिं स्पृष्ट्वा हिराचान्तः शुचिर्भवेत् ।

अत्र शुभकर्मापदं वैदिककर्मापरम्—तेन

यः क्रियां कुरुते मोहादनाचम्यैव नास्तिकः ।

भवन्ति हि वृथा तस्य क्रियाः सर्वाः न संशयः ॥

इति वायुपुराणवचनेन प्रतिकर्मादौ यत्कर्माङ्गाचमनं विहितं
तद्विराचमनं मन्तव्यम् ।

अथाचमनानुकल्पः ।

मार्कण्डेयपुराणे—

कुर्यादाचमने स्पर्शं गोपृष्ठस्यार्कदर्शनम् ।

कुर्वीतालम्बनञ्चैव दक्षिणश्रवणस्य च ॥

यथासम्भवतो ह्येतत् पूर्वाभावे परम्परम् ।

‘आचमने आचमनस्थाने इत्यर्थः ।

विष्णुः—

आर्द्रं दृष्टं गोमयमास्पृशेत् ।

श्रीतातपः—

वातकर्माणि निष्ठीव्य दन्तस्निष्टे तथा नृते ।

क्षुते पतितसम्भाषे दक्षिणं श्रवणं स्पृशेत् ।

अथाचमनापवादः ।

मनुः—नोच्छिष्टं कुर्वते मुख्या विप्रुषोऽङ्गि पतन्ति याः ।

न श्मश्रूणि गतान्धास्यं न दन्तान्तरविष्टितम्* ॥

मुख्या मुखोद्भवाः, दन्तान्तरविष्टितं दन्तमध्यप्रविष्टम् ।

देवलः—

भोजने दन्तलग्नानि निर्हृत्याचमनश्चरेत् ।

दन्तलग्नमसंहार्यं लेपं मन्येत दन्तवत् ॥

न तत्र बहुशः कुर्याद्यज्ञमुद्धरणे पुनः ।

भवेदाशुच्यमत्यन्तं दृष्टवेधादृष्टे कृते ॥

पैठोनसिः—

मुखच्युता भूमिगता बिन्दवः परामृष्टाः शुद्धाः ।

मनुः—स्पृशन्ति बिन्दवः पादौ य आचामयतः परान् ।

भौमिकौस्ते समा ज्ञेया न तैरप्रयतो भवेत् ॥

शातातपः—

दन्तलग्ने फले मूले भक्ष्ये स्नेहे तथैव च ।

ताम्बूले चक्षुदण्डे च नोच्छिष्टो भवति द्विजः ॥

फले कटुतिक्तकषाये हरीतक्यादौ भक्ष्ये कटुकषाये ।

यथा हारीतः—

कटौ कषाये ताम्बूले भक्ष्ये स्नेहानुलेपने ।

मधुपर्के च सीमे च नोच्छिष्टं मनुरन्नवीत् ॥

* क पुरुषे - विष्टितम् ।

यमः—

सवणादि तु यद्व्यं वृक्षाणां त्वक् फलमथा ।

कटुतिक्तकषायश्च नोच्छिष्टं मुनयो जगुः ॥

अत्रिः—

मधुपर्कं च सोमे न अशु प्राणाहुतिषु च ।

नोच्छिष्टसु भवेद्भिप्रो यथात्रैर्वचनमथा ॥

अशु—

आपोऽग्निप्रियायां प्राणाहुतिषु पञ्चमास्याम् ।

अथ स्वभावशुद्धानि ।

शातातपः—

गोकुले कन्दुशालायां तैलयन्त्रेक्षयन्त्रयोः ।

अमीमांस्यानि शौचानि स्त्रीषु बालातुरेषु च ॥

कन्दुशालां चीपीटकलाजाद्युपकरणगृहम् ।

बालः पञ्चवर्षाभ्यन्तरवयस्कः अमीमांस्यानि शुद्धशुद्धिमागितया
न विचारणीयानीत्यर्थः ।

वशिष्ठः—

बालेन च समाक्रान्तं स्त्रीभिराचरितञ्च यत् ।

प्रसारितञ्च यत् पण्यं न दोषस्तत्र तत्र च ॥

मनुः—

नित्यं शुद्धः कारुहस्तः पण्यं यच्च प्रसारितम् ।

ब्रह्मचारिगतं भैक्षं नित्यं मेध्यमिति स्थितिः ॥

नित्यं शुद्धः प्रक्षालनव्यतिरेकेणैव कारुणिर्भूतं द्रव्यं व्यवहार्य-
मित्यर्थः कारुः शिष्यो पण्यं विक्रयद्रव्यं क्रयदेशे प्रसारितं तच्च
सिद्धाव्यतिरिक्तम् ।

तथा—नित्यमाख्यं शुचि स्त्रीणां शकुनिः फलपातने ।

प्रसवे च शुचिर्वत्सः स्त्रा मृगयह्वे शुचिः ॥

चुम्बनादौ स्त्रीणां मुखं शुचीत्यर्थः ।

तथाच वशिष्ठः—

स्त्रीमुखं रतिसंस्पर्शे इति ।

तथा मनुः—

श्वभिर्हृतस्य यन्मांसं शुचि तन्ननुरववीत् ।

क्रव्याद्विश्व हतस्यापि चाण्डालाद्यैश्च दस्युभिः ॥

मार्कण्डेयपुराणे—

अलिप्रभूतं वान्तस्य हृद्भातुरविचेष्टितम् ।

कर्मान्ताङ्गारशालाश्च स्तनन्धययुताः स्त्रियः ॥

रथ्यागतमविज्ञातं दासवर्गाद्वृतञ्च यत् ।

वाक्प्रशस्तं चिरातीतमनेकान्तरितं शुचि ॥

कर्माणामन्तः परिणामो यत्र कर्मान्तशाला शिल्पशाला अङ्गार-
शाला पाकशाला तत्र निष्यन्नस्य शुद्धशुद्धान्वेषणं न कार्य-
मित्यर्थः ।

तथाचापस्तम्बः—

नानीषधिः कराः स्त्रीणां पाकशाला प्रियामुखम् ।

एतानि नित्यशुद्धानि गृहस्थस्यैव पञ्चमः ॥

नानाप्रकार ओषधि ब्रीहिसुद्गादिः श्वकाकचाण्डालादिसर्पेऽपि
शुद्धः स्त्रीणां करः शुद्धः स्त्रीभिः करेण शुद्धशुद्धिर्वा यत् संस्क्रियते
तच्छुचीत्यर्थः । पाकशालायां निष्यन्नं शुचि गृहस्थस्यातिथिभ्यो
नित्यं शुद्ध इत्यर्थः ।

वामनपुराणे—

चेष्टितं बालहृद्धानां बालस्य च सुखं शु

कर्मान्ताङ्गारशालाय स्तनन्धययुताः स्त्रियः ॥

वाग्विप्रबो हिजातीनामाचान्तस्याम्बुबिन्दवः ।
रथीकहंसतोयानि नावः पत्न्याः* वृषानि च ॥
मारुतेनैव शुध्यन्ति पङ्केटकचितानि च ।

वशिष्ठः—

अमेध्यभूत्वा ये वृक्षा पत्रपुष्पफलोपगाः ।
तेषां नैव प्रदुष्यन्ति पत्रं पुष्पं फलानि च ॥

अत्रिः—

मल्लिका सन्ततिधारा भूमिस्तोयं हुताशनः* ।
मार्जारस्यैव दर्बी च नकुलस्य सदा शुचिः ॥
सन्ततिः शिशुः पञ्चवर्षाभ्यन्तरवयस्कः धारा तु पतन्ती ।
मार्जारकर्तृकस्यर्शे तु स्नानमुक्तं मीर्कण्डेयपुराणे—
सूयिका सूतिका-षण्ड मार्जाराखुशुकुटान् ।
पतितापविह चण्डाल मृतहारांश्च धर्मावित् ॥
संस्पृश्य शुध्यति स्नानादुदकवायामशूकरो ।

अपविहः परिवादयस्तः ।

हारीतः—

दधि-सर्पिः-पयः-क्षौद्रे भाण्डदोषो न विद्यते ।
शिशुदर्बी च वायुश्च मार्जारस्य सदा शुचिः ॥
पतो मार्जारेण पाकस्याख्यादिस्यर्शे दोषाभाव इति । दर्बी च
काष्ठादिनिर्मिता मार्जानादिना लेपाद्यभावे शुचिरित्यर्थः ।

शङ्कः—

शुद्धं नदीगतं तोयं सर्व्व एव तथाकराः ।

सुखवर्ज्जन्तु गौः शुद्धा माज्जारः क्रमणे शुचिः ॥

सर्व्व एवाकरा धान्यादिमर्दनस्थानानि तथा अन्नलाजादि-
निष्पत्तिस्थानानि चेत्यर्थः ।

मनुः—मक्षिका विप्रुषङ्काया गौरश्चः सूर्य्यरश्मयः ।

रजो भूर्वायुरग्निश्च स्पर्शं मेध्यानि निर्द्दिशेत् ॥

काया तु चाण्डालादन्यस्य—

चाण्डालपतितकायास्पर्शं दुष्टा तनुर्भवेत् ।

इति ब्रह्मपुराणवचनात् ।

गौः प्रसूतेतरा । भूषामेध्यलेपरहिता अग्निश्च चाण्डालादि-
सम्बन्धीतरः ।

यथा देवलः—

चाण्डालाग्नेरमेध्याग्नेः सूतिकाग्नेश्च कर्द्दिचित् ।

पतिताग्नेश्चिताग्नेश्च न शिष्टैर्ग्रहणं स्मृतम् ॥

शातातपः—

रेणवः शुचयः सर्व्वे वायुना समुद्दीरिताः ।

अन्यत्र वासभाजानां समूहन्याश्च वाससाम् ॥

वासभो गर्हभः समूहनी सम्भार्य्जनी ।

नारदीयपुराणे—

अजारजः खररजस्तथा सम्भार्य्जनीरजः ।

स्त्रियाः पादरजो नित्यं शक्नादपि ह्रौ शुचिः ॥

बृहस्पतिः—

*परदौ शुची ब्राह्मणानामजाखानाम् सुखं शुचि ।

शङ्खः—

गोपुरीषश्च मूषश्च नित्यं मेध्यमिति स्थितिः ।

देवलः—

गोशक्लृष्टदेशस्थं श्मशानादुद्धृतं शुचि ।

तेन यावत् श्मशानस्थितं तावदेवाशुचीत्यर्थः । •

मनुः—

त्रीणि देवाः पवित्राणि ब्राह्मणानामकल्पयन् ।

षट्ष्टमद्विनिर्णितं यच्च वाचा प्रशस्यते ॥

जङ्घं नामेध्यानि खानि तानि मेध्यानि नित्यशः ।

यान्यधस्तान्यमेध्यानि देहाच्चैव च्युता मलाः ॥

ब्राह्मणानामिति चातुर्वर्ण्योपलक्षणम् । *षट्ष्टमपवित्रतया स्वयमज्ञातं निर्णितं प्रचालितम् । खानि छिद्राणि मेध्यानि स्पृश्यानि अमेध्यान्यस्मृश्यानि देहच्युता मला नखादयाऽमेध्याऽस्मृश्या इत्यर्थः ।

अभिचारादृतौ शुद्धिरिति—न स्त्री दुष्यति जारेण—

इत्यादि याज्ञवल्क्यादिवचनं रजसा स्त्री मज्जोदुष्टा इति मनुवचने मनीषद्वयवैयर्थ्यभयेन तदेकवाक्यतया मानसव्यभिचारपरम् ।

* न पुस्तके—अधिष्ठः फलः ।

नवां पुण्यानि मेध्यानि सर्वगात्राणि द्योयिताम् ।

अथवा—

कायिकव्यभिचारस्थले सर्वत्रैव सकलमुनिभिः प्रायश्चित्तोप-
देशाद्यथाविधिकृतप्रायश्चित्ताया अपि रजोयोगानन्तरमेव शुद्धि-
नियमविधायकम् । रजसा स्त्री मनोदुष्टेति मनुवचनसु मनो-
दोषे तस्माच्च शुद्धिर्यमिति ध्येयम् ।

मनुः—

चान्ध्या शुध्यन्ति विद्वांसो दानेनाकार्यकारिणः ।

प्रच्छन्नपापा जप्येन नदी बेगेन शुध्यति ॥

मरीचिः—

येषु स्थानेषु यच्छौचं धर्माचारश्च यादृशः ।

तत्र तं नावमुन्येत धर्मस्तत्रैव तादृशः ॥

गणपतिभट्टतनूजो गोविन्दानन्दपण्डितः श्रीमान्

समकृत सप्तोषार्थं सुधियां श्रीशुद्धिकौमुदीमेताम् ॥

सर्वार्थार्थ्यामिने तस्मै गोविन्दाय नमो नमः ।

अत्रानुरागं धास्यन्ति यत्कृपाभिर्विपश्चितः ॥

इति श्रीगोविन्दानन्दकविकृष्णाचार्य

विरचिता शुद्धिकौमुदी

समाप्ता ।



विषयसूची

	पृ:	प०
अवहृदिमंदशौचम् ...	४०	१
अधिकारिनिरूपणम् ...	८६	१
अवशुद्धिः ...	३१४	१
अशुद्धचन्द्रनिर्णयः ...	१८८	३
अशौचकालनिरूपणम् ...	६	१
अशौचसङ्करः ...	३८	१
अशौचे विधिविषेधौ ...	१३	१
अशौचिकार्त्तव्यता ...	१४०	१
अस्थिसञ्चयनम् ...	१४४	१
अस्थिसञ्चयनप्रयोगः ...	१४८	१
अवम-व्रतस्पर्शननिरूपणम् ...	२१२	१६
आचमनपात्राणि ...	३४४	१
आचमनशुद्धिः ...	३३८	१
आचमनानुकार्यः ...	३५२	१
आचमनापवादः ...	३५३	१
आचमने निषिद्धाव्यवस्था ...	३४५	१
आचमननिमित्तानि ...	३४७	१
उत्पातनिरूपणम् ...	२१६	६
उदकदानादिः ...	१२२	१
उदकशुद्धिः ...	२८७	१
एकादशाहृत्यम् ...	१५५	१

		पृ:	प०
कालाशुद्धिनिर्णयम्	...	१८०	१२
गर्भस्त्रावाशीचम्	...	४३	१
शुरुशुद्धिनिर्णयः	...	२०५	१०
चन्द्रशुद्धिप्रशंसा	...	१८८	५
जननाशीचम्	...	८	१
तैजसादिद्रव्यशुद्धिः	...	३०५	१
ताराशुद्धिनिर्णयः	...	२०३	२
दशाहकाल्यम्	...	१५१	१
हिराचमननिमित्तानि	...	३४८	१
पुंसवनादिकालनिर्णयः	...	२३८	१
प्रकृतानुसरणम्	...	५४	१
प्रेतकाल्यविवेचनम्	...	१०६	१
प्रेतपिण्डदानविधिः	...	१२८	१
प्रेतपिण्डदानप्रयोगः	...	१३४	१
प्रोक्षणादिशुद्धिः	...	३१०	१
बालत्वादिकालनिर्णयत्व	...	२२६	७
बालाद्यशीचनिर्णयः	...	२१	१
भूमिशुद्धिः	...	३०१	१
सृज्जलशुद्धिः	...	३३४	१
मङ्गलाचरणम्	...	१	१
मलमासलक्षणम्	...	२६५	१
मासपदार्थनिरूपणम्	...	२५०	१

		•	पृ:	प०
मलमासादिनिषिद्धानि	२७०	१३
योजनसाधनप्रकारः	२११	२१
रविशुद्धिनिर्णयः	२०५	५
राहुदर्शने शुभाशुभनिरूपणम्	२१७	८
रक्तपाताशौचादिषु कर्मनिषेधनम्	१८७	११
वारप्रवृत्तिनिर्णयः	२११	६
विवाहे विद्वनक्षत्रवर्जनम्	२०६	१५
विष्टिनिरूपणम्	२०७	१५
विदेशस्थाशौचम्	३४	१
विवाहे मासशुद्धिः	२३१	१२
विवाहे वर्षशुद्धिः	२३०	१२
व्यतीपातादिवर्जनम्	२०८	६
श्रयादानादिप्रयोगः	१७४	१
शुद्धिस्वरूपनिरूपणम्	१	८
सद्यःशौचादि	६६	१
सद्यःशौचगर्भार्थविवेचनम्	७३	६
मपिण्डनाधिकारिणः	१०३	१
सर्वकाले गङ्गान्नाविधिः	१८७	१२
स्यशौचम्	२८	१
स्नानशुद्धिः	३२४	१
स्वभावशुद्धानि	३५५	१

ऋषिनामानि ।

अङ्गिराः ७, ७।२४, १५ । २५, १४। २७, ४।४६, १५।४७, १५।५५, १६ ।

६७, १।८३, १४।८४, १३।१४२, १२ ।

अत्रिः ४७, ४।३५४, ४।३५७, ७।

आपस्तम्बः २४३, १५। २८१, १२। ३३८, ७-१८। ३४०, २०। ३४४, ५।

३५६, १२।

आश्वलायनः १२३, १०। १२७, ५। १४०, १ ।

उशनाः १७२, १८, ३४४, ७।

ऋष्यशृङ्गः ४, ६ । १४, १७ । २५, १ । २७-४ । ३१, ५।८०, ३।८२, ८ ।

१३०।१७।२८२, ११ ।

काश्यपः २२२, ८ ।

कात्यायनः १४१, ११। १४४, १३। २४८, १०। २८१, ८ ।

काश्यपः ६, ८। ७७, १६ ।

गोतमः ७, १५। ३५, १०। ३६, ५। ८२, १। ८४, ५। ८४, १८। १२६, १० ।

गोभिलः १७८, २२ ।

छागलेयः ७५, १५ ।

जावालः १३, २। ५६, १६। ५८, १४ । ६७, १७। ८०, १५ । ११८, ८।

१८३, १७ ।

जाबालिः २७३, १६ ।

दक्षः ५, ८। ६, १६। ६४, ८ । ६६, १४। ७४, ३। १५६, ७। १६७, १५। १८२,

८। १८०, ८। १८२, १०। १८५, ५ ।

देवव्रतः १६४, २० ।

देवलः ८, ८ । ३४, ८ । ३५, २ । ३६, १७ । १११, १८ । १५५, ३ । १८५, १२ ।
 २१८, १२ । ३००, १ । ३०१, २-१७ । ३०३, ८ । ३०७, १५ । ३१०, १६ ।
 ३११, १५ । ३१५, १३ । ३१८, १ । ३३८, १ । ३४५, १ । ३४७, १५ । ३५३, ४ ।
 ३५८, ५ ।

नारदः ८२, १३ ।

परामरः १०, १-६ । ६१, ४ । ७१, १ । ७२, १४ । ११७, ५ । २२०, १६ ।
 ३०३, १० । ३३८, १५ ।

पारस्करः २१, १३ । २२, १४ । २४, १३ । ६४, ४ । १०४, ११ । १२३, २१ ।
 १३०, १० । १३३, ६ । १३८, १४ । १३८, ११ । १७८, ११ । २३८, १५ ।
 २४३, १२ । ३३८, १० ।

पितामहः ७१, ६ । २४२, १ । २४४, ८ । २४६, ५ । *

पैठीनसिः १०, १६ । २४, ६ । ३२, १० । १०३, १४ । १२५, १५ । १५५, ७ ।
 १८२, १६ । २४६, ८ । २८५, १५ । ३५०, १५ । ३५३, ८ ।

प्रचेताः ८, १० । ११६, ६ । ११७, १ । ११८, २१ । १२८, २ । १३२, १७ ।

प्रजापतिः २८५, ८ ।

बृहगायः ७६, १८ ।

बृहस्पतः ३०६, १० ।

बृहद्विष्णुः २८८, १२ । ३०८, १ । ३१४, ५ । ३१७, ६ ।

बृहद्वसुः २१, ८ । ४१, १० । ७८, ७ ।

बृहद्वसुतिः ७, १ । ३४, २ । ४८, ६ । ४८, २ । ७१, १५ । ७४, २ । ८३, २ । ८६, १० ।
 ८८, ३ । ८९, १ । ४८२, ८ । १४२, ८ । १६७, १८ । १७८, १८ । १८३, ८ ।
 २७६, १ । ३२७, १५ । २८८, ६ । ३०६, १ । ३१७, १६ । ३१८, १० । ३५८, १ ।

बैजवापः १३८, ७ ।

बौधायनः १३३,६ । १८८,१० । १८३,१२ । ३०३,५ । ३०७,१२ ।

३६८, १२।३१२, ७।३४०, १७।३५२, २।३४७, ५।

भरद्वाजः ८४,१०।८३,७।८५,१० ।

भोजरुजः १८, १३ ।

मनु: ३,६-१५।६,२। ८,५।२८,८। ३०,४।३३,१७। ३४,११। ३६,१०।

୪୬, ୮୪୭, ୩୪୮, ୩୫୨, ୪୫୫, ୯୫୬, ୭୫୯, ୪୬୩, ୪୭୦, ୧୫୮

୭୧,୯।୭୩,୫୯।୧୧ । ୮୦,୫୯। ୮୬,୧୪।୯୨,୪। ୯୩,୪।୧୦୦,୧୦।

१०३, ८।१११, ५ १४२, ३।१५४, १।१८४, १७।१८७, ३।२१८, १८।

२४०,२२। २४१,८। २४८,७। २५३,१८। ३०५,२। ३०६,५।

३१०,१२। ३१३,१७। ३१४,१३। ३१६,१८। ३१७,१०। ३२०,४।

३३८, १८३४१, १५३५३, १३५६, १३५८, ६३६०, ६३

मरीचिः ४४, २०६२, १८६, २१२८, १८। २५४, ६। ३०३, १। ३४५, ८।

३६०,८।

यमः ८, १४।१२, १६। २०, ३। ४१, १८। ५५, ६। ६७, ५। ७३, १। ८२, ७।

௨௩, ௧௨, ௧௦௩, ௧, ௧௧௧௧; ௧௩, ௧௨௬, ௧௧, ௧௩௦, ௮, ௧௨௪, ௩, ௧௨௬, ௧௬।

୨୧୯, ୧୦୧୨୭୯, ୫୧୩୦୩, ୧୧୩୦୪, ୭୩୦୫, ୧୩୧୫, ୩୩୧୬, ୧୫୧

३१८, ११।३४५, १७।३४८, १।३५४, १।

याज्ञवल्क्यः ३, १३। २३, १-१५। २६, १४। २७, १२। ३०, १२। ५६, १८।

୬୨,୧୪୧ ୬୬,୧୦୧୨,୬୩୭୭,୯୩୯,୧୩୮୦,୧୩୯୦,୬୩୧୨,୧୧୩

* १२२,१७। १२६,१६। १२७,७। १३८,१८। १३९,१४। १६४,१५।

१७८, ५१२३८, ५१२४०, ७१२४१, ३१२४३, ६१२८०, १४१२८८, १११

३०२,५। ३०४,४। ३०८,१८। ३१२,१। ३१४,१८। ३१५,८।

३१८,१२। ३३८,३-१७। ३४१,५। ३४८,१।

लघुहारीतः १६,१६। १७,६६। १८,७। ८६,१७। ८८,१३। ८९,१२।

१०३,१३। १०४,३८। १०२,५। १०६,१०। १०८,६। १२८,१८। १२८७,४।

व्याघ्रः २८५,४।

योगियाज्ञवल्क्यः २८७,७।

लौगाक्षिः ३११,८।

वशिष्ठः ४७,८। ५३,१। ६३,१। १४१,१७। २००,१। २१४,२। ३१७,१।

३१८,१७। ३४८,१३। ३५५,७-१८। ३५७,४।

वाल्मीकिः ८८,२।

विष्णुः २८,१८। ३४,४। ३५,१२। ३८,१२। ४८,१। ५४,१६। ६७,७।

७४,१८। ७८,१८। ८०,१८। १११,८। ११८,१४। १४८,१२।

१५२,१३। १८६,१। २१८,१५। २५४,७। २८३,१। ३१०,१८।

३१२,८। ३५२,७।

व्यासः ३२,१६। ३३,१४। ४०,७। ५४,७। ७८,१०। ८३,८। ८४,६। ८८,१८।

२४५,२२। २८८,११। ३०६,१८। ३४६,६।

शङ्खः ४,८। १३,१८। १५,३। २२,७। २५,७। २६,१७। ३७,३। ४०,१५।

६५,३। ७३,१४। ७८,४। ८८,६। ८२,१६। ८४,१६। ८५,१८। ८८,६।

१८०,५। १८७,११। २६३,१८। ३०५,१४। ३१०,२। ३१८,६।

३४०,१५। ३४१,१२। ३५८,३।

शाव्यायनः १७३,१। ३४६,१४।

शङ्खलिखितौ २४,८। ५०,६। १२३,१५। १३८,४।

(८)

शातातपः ४६, १८।१४०, १२।१७८, १२।१८१, ८।१८१, १८।२१८, ७।
२७४, ८।३००, १४।३०८, १५।३१५, १८।३१८, १।३२०, १।३५२, ८।
३५५, १।

शाण्डिल्यः २६८, १।

शुनःपुच्छः १२८, ११।१३२, ७।

सत्यव्रतः २४५, १८।२७४, १।२८२, २०।

सम्बन्तः ८, ३।१०, १३।२०, ६।१४४, ११।३०३, १८।३४८, १०।

सुमन्तुः ५१, १४।११८, १८।३०२, १८।३४०, १२।३४४, १।

हारीतः १६, ११।४५, १३।४६, १२।५७, १२।७४, १४।१०५, ६।११२, १।
१३८, १६।१४३, १।१५३, १७।१७८, १७।१८३, १४।१८७, १८।
२४४, १४।२५०, ५।२५४, २०।२५५, १८।२६१, २०।२६२, १३।
२६५, २।२८३, १।२८१, ४।३१४, ८।३१८, ५।३२०, १६।३३७, १।
३३८, १५।३३८, १०।३४०, ५।

पुराणनामानि ।

अग्निपुराणम् १०७, ८। १६०, १५। १८१, १२। १८५, १८ ।

आदिपर्व १८७, १ ।

आदिपुराणम् ८, १६ । ११, १८ । १८, ४-१५ । २८, १ । २८, २।

३३, १-२०। ४०, ७। ४३, २। ४४, १६। ४५, १५ । ५२, १८। ५६, १३।

५८, ४। ६१, १-१२। ६३, १५। ६७, १३ । ६८, ५, १८ । ६८, १६।

७०, १०। ७२, ८। ७५, ५। ७६, ५। ७७, ५। ७८, १२ । ८१, १। ८७, १८।

८१, ३ । ८४, ७ । ८५, ३। ८६, ५। १०६, ८। ११०, १५ । ११२, ११।

११५, १। ११६, ३, १४। ११८, १। १२१, ३, १३। १२३, १८। १२४, १६।

१२८, ५। १२८, ८ । १३२, ८-१८। १४३, ४ । १४४, २। १४५, ८।

१४८, १३। १५१, १४। १७२, ३। १८०, १५। १८७, १२। १८८, १८।

कालिकापुराणम् २, १८। ७४, १३। १७२, ३। १८०, १५। १८७, १२।

१८८, १८। २४७, १। ३१३, १०।

कूर्मपुराणम् ८, १। ८, ८। १३, ७। १८, ८। २१, २। २२, ३। २३, १८। २४, ३।

३०, ८। ३२, १६। ३८, २। ३८, १४। ४१, ७। ४३, ११। ५४, २-१३।

५६, १। ५८, १४-१८। ६०, ५-१३-१८। ६२, ७। ७६, १। १५४, ६।

१५८, १८। १८७, १ ।

गवङ्गपुराणम् १८६, ५ ।

नरसिंहपुराणम् ३१३, ६। ३४२, ६१

नारदीयपुराणम् ३५८, २०।

पद्मपुराणम् १२०, १२१।

बृहन्नारदीयपुराणम् ८३, ५। १८६, १०।

ब्रह्मपुराणम् ११, १५। २६, ७। ५२, १०। ५५, १५। ७६, १०। ७८, ६।
८८, १७। ८९, १८। ९३, १४। ९८, २०। १००, १३। १२४, २२। १२४, ८।
२५६, १८। २५८, ५। ३०८, ५। ३१२, १२। ३३७, ६। ३५८, १०।

ब्रह्माण्डपुराणम् ५, १३। १८७, १२।

भविष्यपुराणम् ३, १८। ५६, ४। १८७, १५। ३४३, २०।

भागवतम् ८५, १२। १०८, १६। १३३, ८। २२१, ८।

मत्स्यपुराणम् ४८, १२। ७४, १७। १२८, ८। १३८, १८। १६३, ४।
१६५, १२। १६७, ८। १६८, ३। १७२, १५। १७७, ४। १७८, ३।
१८२, १८। १८३, १२। १८४, १४। १८४, ८। २४३, १७। २८४, ८।
३५०, १०।

महाभारतम् १२७, १। १४३, ११।

मार्कण्डेयपुराणम् ११, १२। ८८, १३। १०३, २। १४३, ७। २७८, १८।

३०३, १८। ३०५, १७। ३५२, २। ३५६, ४। ३५७, ११।

वाराहपुराणम् १०७, १। १०८, ३। ११०, १। १७१, ६। १७७, ११।

वामनपुराणम् ७०, १। १८२, १। १३५६, १८।

वायुपुराणम् ११८, १६। १२४, ४। ३४८, १३। ३५८, ४।

वाराहम् १०८, ११।

विराटपर्व २६७, १०।

विष्णुपुराणम् ५७, ८। ८२, १५। ८६, ११। १०५, ४। १०६, १८।

१४२, १६। १८८, १५। २३५, १८। २४८, १३। ३४६, ७।

विष्णुसहस्रनामम्	२१४, ११।
रामायणम्	८८, २। १२४, २२। १२६, ६। १६७, ६।
लिङ्गपुराणम्	०२८६, १२।
शिवसहस्रनामम्	२८६, ६।
स्कन्दपुराणम्	१५३, १।

अन्यान्यग्रन्थनामानि ।

अगस्त्यसंहिता १४१, १।	काठकगृह्यम् २८०, १८।
अमरकोषः २४८, १५। २४८, २।	कात्यायनगृह्यम् १४६, २२।
आश्वलायनगृह्यम् १३१, ३।	काशीखण्ड ३५०, १८।
उपनिषत् २३, ८।	कुशुमिः २८४, ७।
कठवाङ्मणम् २७८, ७।	
गृह्यपरिशिष्टम् १६, १३-१८। ११८, १२। २२२, १। २४७, १२। २४७, २०। २७८, २१ ।	
हृन्दोगपरिशिष्टम् ७, १४। १३, १२। ६७, २०। १०८, १८। १११, १। ११२, ५। ११३, ८। ११८, ४। १२२, ११। १२५, ७। १४६, २२। १४७, १। १५६, २१। १६५, ६। १८०, ६। २४३, २०। २५४, ४। ३४३, १३।	
परिशिष्टम् ८४, १४। १३८, २। १४५, ३।	
पाणिनिः २५७, १८।	
वैजवाप्यगृह्यम् ७४, १५।	
बौधायनसूत्रम् ३८, २१।	
भूरिप्रयोगकोषः १८१, १५।	
विष्णुधर्मः १२, ७।	
विष्णुधर्मोत्तरम् ११, ८। १८४, ३। २३८, १। २४१, १४। २४५, ८। २४७, १८। २५१, १८। २६६, १६। २८२, १७। २८३, १०।	
श्रुतिः २३६, ५। २५५, १२।	
स्मृतिः २७३, २०। २७७, १।	

संग्रहकारनामानि ।

अनिरुद्धः	१३२, ३।
अभियुक्तः	१०१, ५।
आधुनिकः	१००, ३।
गङ्गावाक्यावलीकारः	२१७, १७।
गौड़हर्षः	८८, १०।
नीलाम्बरभट्टः	२७५, ५।
ब्रह्मगुप्तः	२५५, १०। २६०, ११।
हर्षः	१०३, १७।
भोजराजः	१८, १३। २१५, १५।
रुद्रधरः	५३, १४। ७८, १७।
वाचस्पतिमिश्रः	३३, ११। ८७, ८।
विशारदः	८७, ८। १४५, ५। २७५, १४।
आद्यविवेककारः	१५, १८।
षट्त्रिंशम्बुनिः	६३, १३। ६८, १३।
हेमाद्रिः	२७५, ८। २७७, १।

संयज्ञग्रन्थनामानि ।

कल्पतर्कः ३३, १४ ।

कालमाधवीयः २६१, ६।३, ७३, १६।२, ७५, ८।२, ७७, १।३, ८०, १८।

कालचिन्तामणिः २७४, ८।२, ७५, ८।२, ७७, १।

दानकौमुदी १६०, १।

निर्णयामृतम् ८८, १८ ।

भीमपराक्रमः २२३, ७।२, २४, ५ । २२६, ७ । २२८, ७।२, २८, ८-१८ ।

२३०, ८।२, ६२, ४।२, ७४, ४।२, ७८, १८ ।

मदनपारिजातः २७३, २०।२, ७५, ८ ।

मिताक्षरा २२, १४।४, ७, ४।६, ८, १३।१८, २, १६ ।

रत्नमाला २३५, १४।३, ००, ८।२, १३, १७।२, ५२, ८ ।

राजमार्तण्डः १८, १३। १८८, ४।२, ०२, १, ८ । २०३, १७।२, ०४, १०।

२०५, ८।२, ०६, ७ । २०७, ३।२, ०८, १५ । २१०, ८-१८। २१४, १४।

२१५, ७।२, १७, १७।२, २२, १६। २२३, २-१८।२, २४, १२।२, २६, १३।

२२७, ७-१८ । २३०, ४-१२। २३१, १२ । २३२, ६। २३३, ७-२०।

२३८, १८।२, ३८, ३।२, ४०, ७।२, ४३, ३।२, ५२, ४।२, ६१, ८-१७।

शुद्धिदीपिका १८७, १८ । १८८, १५ । २००, १६ । २०३, २-११ ।

२०६, १२-१५।२, ०७, १५।२, १०, ६।२, ११, ६।२, १२, १०।२, १५, २० ।

२१६, १३।२, २१, १६।२, २७, १५।२, २८, १।२, ३३, ६-१०।

शुद्धिविवेकः ३३, १०।३, ६, ११।८, ७, २।

श्राद्धचिन्तामणिः ८८, १८।८, ३. १८।

(୧୫

ଆହୁରିବିକା: ୧୫, ୭୩୩, ୧୮ ୭୫, ୭୮୭, ୨। ୮୮, ୨୦। ୮୦, ୧। ୮୪, ୧।

୧୦୦, ୧। ୧୦୧, ୧୨। ୧୩୦, ୩। ୨୩୬, ୧୮।

ସମୟପ୍ରକାଶ: ୧୬, ୬। ୨୮୪, ୧୦।

କୃତ୍ତିସାଗର: ୧୮୨, ୩।

ହାରଜ୍ଞତା ୩୦, ୧୮। ୩୧, ୮। ୩୩, ୧୦। ୫୨, ୧୭। ୮୭, ୮।

ज्योतिषग्रन्थानि ।

करणरत्नम् २१३, १४।

ज्योतिषम् २५७, १२। २५८, १२, १७। २६२, ८, २६५, १८। २६६, १।

२७०, २। २७१, १६। २८६, १७। २८५, ८।

ज्योतिःपराशरम् १६८, ८। २६५, १७। २७८, ३। २८३, १५।

देवश्रवणभा २०८, ११।

नष्टयात्रा २१५, ५।

पशुपतिदीपिका २०६, ३। २१०, १। २११, १। २१२, ६। २२८, १६।

सहस्रातकम् २०१, १५।

सहस्रात्रा १८८, ३। २०१, ८।

ब्रह्मसिद्धान्तम् २५१, ३। २६५, १५।

योगयात्रा २३८, ८।

वराहसंहिता २१७, ८। २५१, ७। २७१, ८। २७६, १८।

लघुयात्रा २०८, ६। २१४, १८। २८०, ५।

सूर्यसिद्धान्तम् १५५, १२। २०८, ६। २११, ८। २२५, ४। २३४, ४।

२४०, १०। २४६, ११। २६८, १६। २५२, १३। २५३, १४। २६८, २१।

स्वरोदयः २०३, ७।

होरासारः २०५, १। २२१, ११। २४२, ७।

**शुद्धिकौमुदीधृत व्यवस्थापकवचनानामकारादिक्रमेण
सूचिपत्रम् ।**

अ ।

		पृः	पं०
अचतायां चतायां वा	...	८०	११
अचारलवचानाः स्तुः	...	१४२	४
अचोभ्याणामपां नास्ति	...	२८८	२
अक्षुप्तचूडा ये बालाः	...	१२८	१८
अम्बाधानं प्रतिष्ठाञ्च	...	१६८	५
अयाज्ञा आगता आपः	...	२८८	८
		२८६	१८
अवाहः सु व्यतीतेषु	...	३५	३
		३६	१५
		१५५	४
अङ्गादङ्गात् सम्भवति	...	८३	५
अष्टिचक्राणां कर्तव्यम्	...	११	१०
अजा गावो महिचक्ष	...	३०७	१५
अजातदन्तमरचे	...	२३	२०
अजातदन्तो मासैर्वा	...	२३	५
अजारजः खररजः	...	३५८	२१

		पृ:	पं०
अजीर्णोऽभ्युदिते वान्ते	१८१	१८
अतिचारं गते जीवे	...	२२८	२
		२३०	१
अतिचारं गतो जीवः	...	२२८	१७
अत 'जह्वं' द्वितीयास्तु	...	४०	१०
अत 'जह्वं' पतन्येते	...	७८	१६
अत 'जह्वं' स्वजात्युक्तम्	...	४३	५
अतिक्रान्ते दं प्राहि तु	...	३४	१८
		७३	१२
अतीते सूतके स्वे स्वे	...	३७	४
		७३	१५
अतः परं प्रवृत्तानाम्	...	२८	५
अथ चेन्नर्मसंयुक्ता	...	११७	१८
अथ तत्र वसेद्वादी	...	३२५	१८
अथ पुत्रादिरामृत्यु	...	११३	१२
अथानवेष्यमेत्यापः	...	१२२	११
अदन्तायान्तु यो जातः	...	८१	२१
अदन्तजन्मरक्षणम्	...	२४	४
अङ्गिस्तु प्रकृतिस्थाभिः	...	३४१	५
अङ्गिस्तु प्रोक्षणं शौचम्	...	३१०	१७
अधः प्रव्यासनादीनाम्	...	१४२	१०
अधिमासके विवाहम्	...	२७८	१८

		पृ:	पं०
अधिमासे दिनपाते	...	२७६	२०
अध्यायनञ्च ग्रहचारकस्य	...	२४१	१५
अमतीतद्विवर्षसु	...	२८	२
अनन्यगतिकां नित्यम्	...	२८०	१८
अनस्थिसञ्चिते कश्चित्	...	६३	१६
अनस्थिसञ्चिते शूद्रे	...	६३	२०
अनस्थिसञ्चये विप्रः	...	६३	१८
अनाद्यं ब्राह्मणं दोनम्	...	६१	२, ५
अनादिदेवतां दृष्ट्वा	...	२२३	३
अनिष्टे त्रिविधोत्पाते	...	२१५	२१
अनिर्हयाया गोः क्षीरम्	...	३२३	८
अनिलान्निशक्रवरुणाः	...	२१६	१८
अनुष्ठितैरुष्ठतेर्वा	...	३२४	१
अनुपनीतो विप्रसु	...	२६	२
अनूढभार्यः शूद्रसु	...	२६	१८
अनेन विधिना यस्तु	...	२४१	५
अनौरसेषु पुत्रेषु	...	५७	१०
अन्तर्हयाहे बालस्य	...	२१	३
		२२	१
अन्त्यक्रियाणां संप्रोक्ताः	...	१०२	८
अन्त्यजैः खनिताः कृपाः	...	३००	५
अन्त्यानामाश्रितानाञ्च	...	१५१	१८

		पृ:	पं०
अन्धोपाग्नौ त्रिभौ ज्ञेयी	...	२५७	१३
अन्नं कुम्भश्च दातव्यम्	...	१७८	१६
अन्नं पर्युषितं भोज्यम्	...	३१८	१७
अन्धदेशसूतं ज्ञातिम्	...	३४	२
अन्धपूर्व्या गृहे यस्य	...	६५	११
अन्याश्च मातरस्तद्वत्	...	१०	७
अपि दाद्वग्रहीत्रोश्च	...	६८	१८
अपुत्रस्य च यां पुत्री	...	३१	६
अपुत्रायां कृतायान्तु	...	१०९	१५
अपुत्रा स्त्री यथा पुत्र—	...	८२	२१
अष्टमम्बुषटं दद्यात्	...	२८४	८
अभोज्यं प्राङ्मुराहारम्	...	३१८	१
अभावस्वादिनियतम्	...	८८	१५
अभावस्याद्यं यत्र	...	२६६	७
अभावस्वापरिच्छिन्नम्	...	२७०	१६
अभावस्वापमतिक्रम्य	...	२६१	७
अभ्यासा हेमरूप्यायः	...	३०६	२
अरसोऽनुदके रात्री	...	३१७	१८
अर्कादिनिःसृतः प्राचीं	...	२४६	१२
अर्केऽनुकूले ग्रशिनि प्रशस्ते	...	२४२	१७
अर्धप्रवृत्तिमाचक्षु	...	३३५	७
अर्धमादहनं प्राप्तः	...	११३	८

		पृ:	पं०
अर्ध्याक् संवत्सराद्यस्य	...	४३	१३
अर्ध्याक् संवत्सरादूर्ध्वम्	...	१८४	५
अर्ध्याक् संवत्सराद्यस्य	...	१७८	६
		१८५	१६
अस्यशीचा भवत्येते	...	३११	२०
अवमाहे द्वाहस्यर्धे	...	२१२	७
अवमं तद्धारदिनम्	...	२१३	१५
अवषट्कारहोमश्च	...	२८२	१२
अविभक्ता विभक्ता वा	...	८८	७
अशीतिभागो वृद्धिः स्वात्	...	२४१	१
अशीत्यर्धश्च शिरसि	...	११८	१३
अशुच्यशुचिना दत्तम्	...	१३६	१५
अशुचिर्न महामाया—	...	१८७	१३
अशीचं स्वात्त्रयहं तेवाम्	...	७२	८
		७८	११
अशीचन्तु प्रवक्ष्यामि	...	५	८
अशीचवासादिप्रेयम्	...	८	१०
अशीचमध्ये यत्नेन	...	१४३	५
अशीचान्ताद्वितीयेऽङ्गि	...	७४	१६
		१६३	५
असगोत्रः सगोत्रो वा	...	८७	११
असंक्रा न्तमासोऽधिमासः	...	२५८	१३

	पृ:	पं०
असंक्रान्तमासोऽधिमासः	२७२	३
असंक्रान्तोऽपि कर्त्तव्यम्	२८७	११
असंस्कृती न संस्कार्यौ	१८०	४
अस्तंगते तथादित्ये	१७१	७
अस्तमिति भृशुपुत्रे	२३०	६
अस्नात्वा चाप्यहुत्वा च	६४	८
अस्थिसंघर्षनादूर्ध्वम्	६४	१
असृष्टसंघर्षने वार्त्ते	१८३	१८
	३२६	१३
अस्यां यो जायते पुत्रः	८१	११
अहन्यहनि यच्छ्राद्धम्	१७८	१५
अहन्येकादशे नाम	२४३	५
	२८०	१२
अङ्गि शीचं यथा प्रोक्तम्	३३६	८

 आ

आग्नेयन्तु यदा ऋक्षम्	२५८	६
आचम्याथान्निमुदकम्	१३८	२०
आचार्यं स्नानपाध्यायम्	८०	६
	१००	८
आजन्मन्तु क्षूडान्तम्	२८	२
	३२	२

		पृः	पं०
आज्यं दधिमधूश्नित्रम्	...	१०८	१०
आज्यं विना यथा तैलम्	...	८१	१५
आतपार्थं ततः कृत्रम्	...	१७७.	१८
आतुरा तु यदा नारी	...	४७	१६
आतुरे ज्ञानसंप्राप्ते	...	१२६०	१२
आत्मत्यागिनः पतिताश्च	...	७८	१८
आत्मानं धर्मकृत्यञ्च	...	६४	१६
आत्रिपक्षाद्देवैव	...	११८	१०
आदन्तजन्मनः सद्यः	...	२३	२
आदन्तात् सोदरे सद्यः	...	३२	१७
आदावन्यस्य दत्तायां	...	५८	५
आदौ वस्त्रञ्च प्रक्षाल्य	...	१२३	१८
आद्यं भागद्वयं यावत्	...	४०	८
आद्यं ज्ञात् सर्वदानानां	...	२८४	८
आद्यपादे विवाहे च	...	२०७	१०
आपः शुद्धा भूमिगताः	...	२८८	४
आर्द्धिके पिबेत्कृत्ये च	...	२४२	२
आमपात्रेऽन्नमादाय	...	११२	६
आममांसं घृतं चैद्रम्	...	३१८	१७
आरण्यानाञ्च सर्वेषाम्	...	३२३	१०
आर्यम्यादिचतुष्क—	...	२१६	१४
आर्पकमेण सर्वे न्व	...	१५४	७

	पृ:	पं०
आश्वयुष्माश्च क्षत्रियायां	... २३६	१८
आषाढे धन्यधान्य—	... २३१	१३
आसवं मृत्युना देया	... १०७	८

इ ।

इतः सम्प्राप्यते स्वर्गः	... १०६	२०
इदं भुङ्क्ते महाराज	... ८८	६
इहमं मरणं येषां	... ७७	६
इन्द्राग्नी यत्नं ह्वयेते	... २४४	२१
	२५०	६
	२५५	१८
	२६५	३
इन्द्रमगान् पापान्	... २०६	१३

उ ।

उच्छलः स्वर्गही	... २०५	१४
उच्छिष्टं मानवं क्षुद्रा	... ३४७	१
उच्छिष्टेन तु संस्पृष्टः	... ३१७	१२
उत्तरायणगते दिवाकरे	... २३८	२०
उत्तीर्णान्मानि वासांसि	... १२७	६
उत्सववन्धुरिकृपादा	... ८६	१८
उत्पृष्टायामिरूपाय	... ३०	२

(२५)

		पृ.	पं०
उदक्या श्रमिः सृष्टम्	...	३१६	१६
उदक्याश्रौचिभिः स्नायात्	...	३	१२
		३२७	१५
उदयादुदयं भानोः	...	१५५	८
		२४०	११
उद्धृताद्यापि शुध्यन्ति	...	२८८	४
उद्यतैराहवे शस्त्रैः	...	७१	१०
उद्यान-विद्यागृह	...	२८६	३
उपसृष्टाशुचिस्सृष्टम्	...	३२७	१८
उपाकर्मणि चीमर्गे	...	३२५	१२
उभाभ्यामपरिज्ञाने	...	६८	१४
उरुभ्याश्च शतं दद्यात्	...	११८	१७

ज।

जङ्गा दक्षिणमार्गगे	...	२३१	१७
जनद्विवर्षं निखनेत्	...	२७	१३
		१२१	१२
जनचिवर्षके प्रेते	...	२४	१६
जह्ने संवत्सरादाद्यात्	...	३५	५
जर्षासूत्रेण संवेद्य	...	११८	१६

			पृ.	पं०
	कृ ।			
ऋक्षैकमन्दिरगतौ	२२२	१०
			२८५	१८
ऋग्वेदवादात् साध्वी स्त्री	८३	११
ऋत्विजां दीक्षितानाञ्च	६६	११
<hr/>				
	ए ।			
एकत्वं सा गता यस्मात्	५२	१६
एकपाकेन वसतां	८८	४
एकमाता द्वयोर्यत्न	५८	७
एकरात्रमग्नौ च हि	५५	१७
एकशाखां समारुढः	३२८	२
एकस्मिन् सावने त्वङ्नि	२१४	१५
एकस्मिन्नेव वर्षे चेत्	२७३	१७
एकस्मिन्नपि वर्षे चेत्	२७४	५
एकसंज्ञौ यदा मासौ	२६१	१५
एकस्तोयाञ्चलिख्येके	१३२	८
एकादशी द्वादशी च	२१४	१२
एकादशाहे प्रेतस्य	१६४	२१
एकायने यदि स्याताम्	२७०	३
एका लिङ्गे गुदे तिस्रः	३३५	१८
एकाहात् क्षत्रिये ऋद्धिः	६२	१०

		पृ:	पं०
एकाहान्नाहणः शुभ्येत्	...	६	१७
एकाहेन तु'षस्मासाः	...	२५४	२
एकोद्दिष्टन्तु कर्त्तव्यम्	...	८८	११
		८८	१२
		१७६	११
एकोनविंशतेरर्ध्वाक्	...	४७	७
एतच्छीचं गृहस्थानाम्	...	३२६	१३
एतच्छीचं द्विजातीनाम्	...	३३६	७
एतेषां पतितानाञ्च	...	८१	१४
एवमर्द्धतृतीयानां	...	२६६	४
एवं कृते मृतभ्रान्त्या	...	१२१	४
एवं कृत्वा बलीन् सर्वान्	...	१४६	१
एवं मातामहाचार्य—	...	१२३	१
एवं शूद्रोऽपि सामान्यं	...	१७७	५
एवं सूर्यं नमस्कृत्य	...	३५०	११
एष एवागृहीताग्नेः	...	११५	७
एवामभावे सर्वेषाम्	...	८६	१४
एष्टव्या बहवः पुत्राः	...	१६५	१७

२८)

पृ: पं०

श्री ।

श्रीडुम्बराणामस्तेन	१०५	१७
श्रीरसो धर्मपत्नीजः	८०	७
श्रीरसः क्षेत्रज्ञश्चैव	८२	१२
श्रीरसः पुत्रिकापुत्रः	१०१	१४
श्रीषधं तैलमजिनम्	१८	१८

क ।

कटी कषाये ताम्बूले	३५३	१८
कदली लवली धात्री	१४०	१८
कनिष्ठादेशिन्यङ्गुष्ठ—	२३८	१८
कन्यास्ये च रवौ वृक्ष	२४६	२१
कन्दुपत्रं स्नेहपत्रं	३२०	७
करकचा मृत्युयोगाद्य	१८८	७
कर्णवेधे विवाहे च	२०६	१६
कलायकालेष्वाकस्य	१४०	१४
कल्पपादपेदानस्य	२८४	११
कामतस्तु निरीक्ष्यैव	३४७	१८
कार्त्तिकोद्दिष्टु मासेषु	२७५	६
कार्त्तिक्यामयने चैव	१६५	७
कार्थं न सिध्यति मुखे	२०८	२
काषायवासाः कुरुते	३१२	२१

	पृ:	पं०
कुर्यादाचमने स्पर्शम्	३५२	३
कुलद्वयेऽपि चोक्तम्	८६	१६
कूपे विष्मृतसंख्ये	२८८	१६
कृतमोदनशक्तादि	१३	१६
कृतोदकान् समुत्तीर्णान्	१२६	१७
कृत्वातिचारं यदि	२२८	१०
कृत्वा तैर्निहतभ्रंशान्	८१	४
कृत्वाकादशिकं श्राद्धं	१७३	२
कृमिकीटपदक्षेपैः	३०१	११
कृष्णे बलवती तारा	१८८	११
केवलानि च सूक्ष्मानि	३१८	७
केशकीटगवाघ्रातं	३१६	६
केशकीटाद्युपहतं	३१५	२१
केशानां यावती संख्या	१५३	६
केषु केषु च कार्येषु	२०८	२
क्रव्यादाय नमस्तुभ्यम्	११६	१७
क्रीणीयाद्यस्त्वपत्यार्थम्	८२	३
क्रीतस्तु ताभ्यां विक्रीतः	८०	१३
क्रोधात् प्रायं विषं बह्विम्	८१	६
क्रिचो भिन्नः श्वश्चैव	२८८	२०
क्षतेन म्रियते यस्तु	७८	८
क्षतियश्चैव वृत्तित्वाः	३२३	१६

		पृ:	पं०
क्षान्त्वा शुध्यन्ति त्रिदांसः	...	३६०	७
क्षारेण शुद्धिं कांक्षस्य	...	३०५	१६
क्षेत्रस्यमुद्धृतं वारि	...	३२४	१०

ग ।

गङ्गातोये तु यस्यास्थि	...	१५०	११
गङ्गां प्राप्य सरिच्छेष्टां	...	१५३	११
गच्छेत् प्रदक्षिणां सप्त	...	११६	१५
गण्डादौ गण्डकान्ते च	...	२१०	२
गण्डूषं पादशौचञ्च	...	३०७	४
गतो न जीवेत्	...	२१०	४
गरवणिजं विष्टि	...	२०८	७
गर्भमासान्विते युग्मे	...	२३०	२०
गर्भस्नुतावहोरात्रम्	...	४३	१६
गर्भस्नुत्यां यथामासम्	...	४४	२१
गर्भाधानादिसंस्कारैः	...	७	८
गर्भाष्टमेऽष्टमे वाब्दे	...	२३	१६
गर्भे बार्धुषिके काले	...	२८७	१३
गर्भे यदि विपत्तिः स्यात्	...	२२	१५
गलांसभुजवक्षांसि	...	१३१	११
गवांघ्रातानि कांक्षानि	...	३०७	२
गुरुमाचिथ्य विप्रञ्च	...	१८८	१३

	पृः	पं०
गुरुः करोति शिष्याणाम् ...	५५	१३
गुरोरस्ते पतिं हन्यात् ...	२३०	८
गुरौ हरिष्ये न विवाहमाहुः ...	२२३	१८
गुर्व्यन्तेवाख्यनूचान— ...	५६	१८
गुर्व्यादित्ये गुरौ सिंहे ...	२२१	१७
गुर्व्यादित्ये दशाहानि ...	२२४	१८
गृहप्रवेशं गृहकर्मैयात्राम् ...	२४२	८
गृहगृहिं प्रवक्ष्यामि ...	३०३	२०
गृहीत्वा गां सुवर्णञ्च ...	१५२	३
गृहदाहे समुत्पन्ने ...	३१४	३
गृहीतशिश्रुसोत्थाय ...	३२४	२
गृहे प्रकृत्य उत्पन्नः ...	८०	८
गृहेष्वजातिसंवेशे ...	३०३	२
गोकुले कन्दुशालायाम् ...	३५५	३
गोघ्रातेऽन्ने तथा केश— ...	३१४	१८
गोत्रनामानुवादादि ...	१२५	८
गोपुरीषञ्च सूचञ्च ...	३५८	४
गोहोऽमरेण्यार्क— ...	२०४	१२
धन्यैर्यस्मिन् पवित्रे तु ...	३४०	१२
धहे रवीन्द्रोरवनि— ...	२१५	१६

३२)

पृ: पं०

घ ।

घृतं दधि तथा क्षीरम्	३२०	२
घृततेलसंमायुक्तम्	११०	२
घृतेनाभ्यक्तमाग्राव्य	१०८	२०

च ।

चक्रवत् परिवर्त्तितं	२४४	१०
			२५६	२
			२८७	७
चतुर्थे पञ्चमे चैव	१४७	१६
चतुर्थे ब्राह्मणानान्तु	१४४	२
चतुर्थेऽहनि कर्त्तव्यम्	८	४
चतुर्भिर्व्यवहारोऽयम्	२३४	७
चन्द्रबलेन विहीनः	१८८	५
चरणानि शिरः पुच्छम्	१६५	१३
चरुणां सुक्-सुवाणाञ्च	३१०	१५
चर्मतेजसपाषाण	३४४	२
चाण्डालकतकूपेषु	३००	६
चाण्डालपुक्कशस्त्रेच्छ —	३३३	२
चाण्डालभाण्डसंघट्टम्	३००	१०
चाण्डालशपचैः स्पृष्टे	३२५	१६

	पृ:	पं०
चाण्डालान्तरमेध्यान्तेः	१११	१८
	३५८	१४
चाण्डालैरथवा चारैः	७८	४
चान्द्रो मासो ह्यसंक्रान्तः	२६५	१५
चान्द्रः शुक्लादिदर्शनाः	२५१	४
चूडोदितर्जसुदयक्षयम्	२३३	१२
चैलवक्ष्यमाणं शुद्धिः	३११	१
चेष्टितं बालवृत्तानाम्	३५६	२०
चैत्यवृत्तचितिर्यूपः	३२७	३

ज ।

जननेऽप्येवमेव स्यात्	८	५
जन्मनक्षत्रगणनम्	२०४	८
जन्मनि भानौ विधवा	२०५	८
जन्ममासे च पुत्राख्या	२३२	८
जन्मराशिगतचन्द्रः	२००	२
जन्मराशिः शुभः सूर्यः	२०५	६
जन्मर्षे जन्ममासे च	२३२	७
जन्मसप्ताहरिप्फाट्	२१७	१०
जन्मसम्पत् विपत् क्षेम	२०३	८
जन्माष्टजायान्तरख	२२१	१३
जन्माष्टमहादशमः	२०५	१८

		पृ:	पं०
जम्बोदये जम्बु तारकाद्य	...	२३२	१७
जलमेकाहमाकाशे	...	१३८	१५
जलंस्यापि महाराज	...	१८८	५
जलान्मुह्यन्धनभ्रष्टाः	...	७७	१०
जलान्मयेष्वन्येषु	...	२८८	१३
जलोकां बृहपादश्च	...	२	१६
		१८८	७
जातकर्माणि धष्णादम्	...	२८४	१८
जातश्राद्धे न दद्यात्	...	१८	७
जातिकालस्य पार्थिवम्	...	७८	१८
जाते कुमारे तदहः	...	१८	८
जाते पुत्रे पितुः स्नानम्	...	१०	१२
जानुजङ्गे तथ पादौ	...	१३१	१३
जानूर्ध्वं जले तिष्ठन्	...	३४५	१८
जानूर्ध्वं क्षतजे जाते	...	२	१३
		१८७	१७
जान्मधः ज्ञानमात्रं स्यात्	...	३२८	१८
जामातुः श्वशुराः कुर्याः	...	८५	४
जीवार्कभौमवाराह	...	२१०	१८
ज्येष्ठेन जातमात्रेण	...	८६	१५
ज्येष्ठे गहननीतिभिः	...	२३८	१२
ज्येष्ठमानं तथा वस्त्रम्	...	११५	१७

(३५)

ड ।

डिम्बाशनिहतानाञ्च	७३	२
डिम्बाहवे विद्युता च	७१	१५

त ।

तच्चर्णं दारुशृङ्गास्थीम्	३०८	२०
ततः कालवशात्तत्र	५२	१३
ततः कालाङ्गुलिस्पर्शम्	३४३	१८
ततः प्रभृति वै प्रेतः	१०५	७
			१८३	१५
ततः प्रभृति संक्रान्ती	१८३	१०
ततः शेषाणि कन्यायाः	२३४	१३
ततश्चोत्तरपूर्वस्याम्	१२८	१०
ततश्चोद्दिश्य पितरम्	१६२	२
ततोऽवनेजनं दद्यात्	१२८	१५
ततो वाग्दानपर्यन्तम्	२८	४
ततो यज्ञीयवृक्षाणां	१४६	३
तत्पृष्ठे प्रस्तरेर्द्भान्	१२८	१४
तत्स्थानाच्छनकोर्नीत्वा	१४६	८
			१४८	१४
तत्र दद्यात् सुवर्णञ्च	१८	५

			पृः	पं०
तत्र लोकाहितार्थाय	१०७	४
तदभावे पलाशोत्थैः	११८	२
तदङ्गं अपयित्वा तु	३१६	१०
तमतिक्रम्य तु रविः	२६५	४
तर्ज्जन्मङ्गुष्ठयोगेन	३४३	८
तस्माद्विधेयमाकाशे	१३८	१८
तस्मिन् प्रकृते मासि	१६	८
तस्य त्रिरात्रमाशीचम्	७७	१
ततः पूर्व्या मध्यमा मासि	८७	३
तापनं घृततैलानाम्	३१८	२
ताम्बूलपात्रे यत्तोयम्	३१८	१८
ताम्बूलं वा फलं वापि	१८३	२
ताम्रायः कांस्य रैत्यानाम्	३०५	८
तारावलेन कर्त्तव्यम्	१८८	१३
तारास्तत्र न गण्यन्ते	१८८	८
तिथ्यङ्गं वेदैकदशोनविंश	२०६	२०
तिथ्यन्तद्वयमेकः	२१२	१७
तिथ्यर्धे प्रथमे पूर्व्यः	२६३	१६
तिलमिश्रान्शु दध्नेषु	१२८	११
तिलसर्पिर्निषुञ्जीरैः	१२८	१६
तीर्थयात्रां विवाहश्च	१२५	२०
तीर्थस्नानावाहनं कृत्वा	११०	४

	पृष्ठः	पं०
तीर्थे विवाहे यात्रायाम्	३३३	१५
तुलादि षडंशीत्यङ्गाम्	२३४	८
तूलिकासुपधानञ्च	३११	१६
द्वतीया-दशमीशेषे	२०७	१६
ते निनीयोदकं सर्वे	१२७	२
तैजसानां मणीनाञ्च	३०५	७
तैलाभ्यङ्गो वास्त्वचानाम्	१४३	८
तोयार्थन्तु ततो गच्छेत्	१२८	२
त्यजेत् पर्युषितं पुण्यम्	२८८	१३
त्रयोदशं यच्छति वाय मासम्	२७४	१०
त्रिकोणजायाधनलाभराशौ	२२८	२
त्रिपिण्डमाचरेच्छावम्	१७२	१७
त्रिप्रकाराः क्रिया ह्येताः	८७	१
त्रिरात्रं श्वन्मुमरणे	५४	१३
त्रिरात्रमसपिण्डेषु	५६	२
त्रिरात्रेण विशुध्येत	७	२
त्रिंशद्दिनानि शूद्रस्य	२६	१३
त्रिंशद्भूतं कथितम्	२४८	१४
त्रिंशता तिथिभिर्मासः	२५३	१५
त्रौंशु दद्यात्तृतीयेऽङ्गि	१३३	८
त्रीणि देवाः पवित्राणि	३५८	८
त्राहस्यं नाम यदेतदुक्तम्	२१२	११

(३८)

		पृ:	पं०
ब्रह्मश्रीचे द्वितीयेऽङ्गि	...	१४४	४
ब्रह्मश्रीचे निवृत्ते तु	...	१४४	५

द ।

दक्षिण्यु करं कृत्वा	...	३४२	७
दक्षिणाभिमुखैर्विप्रैः	...	१२४	१५
दक्षिणेन मृतं शुद्धम्	...	१११	६
दग्ध्वा शवं ततस्त्वेवम्	...	११७	२
दत्तात्मा तु स्वयं दत्तः	...	८०	१५
दत्ता नारी-पितुर्गोहे	...	३३	२-१५
दत्तानां चाप्यदत्तानाम्	...	३०	१५
दन्तरक्ते समुत्पन्ने	...	१८७	१५
दन्तलग्ने फले मूले	...	३५४	१४
दन्तलोभाद्यष्टमेन	...	१३१	१५
दधि क्षीरघृतं गव्यम्	...	१४१	४
दधिक्षीर घृत	...	१४४	४
दधि भक्ष्यञ्च शूक्तेषु	...	३१८	१२
दधि सर्पिः पयः क्षौद्रे	...	३१८	६
		३५७	१७
दयितं चान्यदेशस्थम्	...	८३	१५
दर्शार्शचान्द्रः	...	२५१	८
दर्शार्धं चान्द्रमुग्रं	...	२५२	८

	पृः	पं०
दशाहात्तु परं सम्यक्	२०	७
	१५८	२०
दशाहाभ्यन्तरे यस्य	१५	८
दशाहाभ्यन्तरे बाले	२१	८
	४१	८
दशाहेन सपिण्डास्तु	४८	३
दशैकादशवारान् वा	४७	१८
दहनं खननं भूमिः	३०१	१८
दानं प्रतिग्रहो होमः	४	७
	१३	१८
दानमाचनं होमः	३४६	१५
दाने विवाहे यज्ञे च	६६	१३
दापयेत् क्षेमभावेन	१०७	२
दास्यो दासाश्च यत्किञ्चित्	७०	१३
दिवसे दिवसे पिण्डः	१३३	१
दिवाकरकरैः पूतम्	२२०	१४
दिवाकीर्त्तिमुदकाच्च	३२७	८
दिवा च सर्व्वदा रात्री	१८५	६
दुर्व्वसं क्षपयित्वा तु	१०६	१५
दुष्टे भुक्तेऽभ्यतीते च	१८८	१
दुहिता पुत्रवत् कुर्व्यात्	८३	० ८
	८५	८

			पृ:	पं०
देवे पितॄणां आचरे तु	४	४
			१४	१८
देवयांता विवाहेषु	३३३	१२
देवव्रत वृषोत्सर्ग	१६८	६
देवाश्च पितरश्चैव	११	१६
देशास्तरुते तस्मिन्	८३	८
देवद्रोण्यां विवाहे च	३१७	२
हात्रिंशद्विर्गतैर्मर्गैः	२६७	५
हाभ्या मूर्ध्नि सरत्तानि	३११	८
हाभ्यान्तु पतिते गेहम्	३०३	१६
द्विजन्मनामयं कालः	२६	५
द्विजस्य मरणं वेद्य	३०३	१२
द्विपञ्च नवसप्ताय	२०५	१२
द्विराग्निमाना ऋतवः	२३४	१८
द्विहायनीभि र्धन्याभिः	१६८	१२
द्यूनजम्भारिपुलाभस्य	२००	१०

ध ।

धटकन्यागते सूर्ये	२७२	२०
धर्मविद्विषिणं हस्तम्	३३६	१८
धूमिज्ञारे तथा वान्ते	२	१५

	न।	पृ.	पं०
न कदाचित् सगोत्राय	...	८८	२१
न कुर्यान्मलमासे तु	...	२८५०	६
न क्षत्रसप्तकिरणम्	...	२१४	२०
न क्षत्रसत्राख्यनयनानि	...	२४७	१८
न ख-दन्त-तनूज-त्वक्	...	३०१	१५
न गच्छन् शयामय	...	३४५	४
नम्नं देहं दहेन्नेव	...	११६	७
न जन्ममासे न च चैत्र—	...	२३२	१३
		२४०	२
न जानाति दिनं यस्व	...	१२०	१३
न त्यजेत् सूतकी कर्म्म	...	६७	२१
नयः कूपतडागानि	...	२८८	१६
नदीमध्ये सनाथसु	...	११२	१२
नहिःपक्वम्	...	३२१	५
न पादौ धावयेत् कांस्ये	...	३३८	२
न बहिर्जानुस्त्वययाः	...	३४५	१३
न ब्रह्मचारिणः कुर्युः	...	८०	२
न ब्राह्मणो दहेच्छूद्रम्	...	६१	१६
न मन्त्रो न विधिश्चैव	...	१८७	१६
न मृदं नोदकं वापि	...	३३६	१६
न विप्रं स्त्रेषु तिष्ठन्	...	१११	८

		पृ:	पं०
न यात्रां न विवाहश्च	...	२८६	२०
न यावदुपनीयेत	...	३३६	४
न रक्तमुत्सनं वासः	...	३१३	७
नरण्यं दहेन्नैव	...	११८	१७
न स्नातमात्रगमनो-	...	२३३	२१
न स्पृशेयुमिमामन्ये	...	७	१८
न स्वधाञ्च त्रयुञ्जीत	...	१३०	१८
नागानां विप्रियं कुर्वन्	...	७६	१३
नाङ्गीषष्ठ्या तु नाचद्रम्	...	२५२	१४
नानीषधिः कराः स्त्रीणाम्	...	३५६	१३
नामैरूर्ध्वमधो वापि	...	१८८	६
नारं स्पृष्ट्वास्थि सञ्चेद्वम्	...	६३	५
		३२८	२
नारिकेलफलञ्चैव	...	१४१	६
नाद्रैमेवाञ्चवसनम्	...	३१३	१६
नार्व्याक् संवत्सरात्	...	१७२	१८
नाश्रीचं प्रसवस्यास्ति	...	३४	८
नास्मात् परतरः कालः	...	८८	१५
नित्यनैमित्तिके कुर्यात्	...	१६७	२०
नित्यस्याहमदेवं स्यात्	...	१७८	१७
नित्यस्य कर्मणो हानिः	...	७०	२
		१८२	१२

	पृः	पं०
नित्यं तावत् प्रवक्ष्यामि	१७८	१८
	२७८	१५
नित्यं शुद्धः कारुहस्तः	३५५	११
नित्यमास्यं शुचि स्त्रीणां	३५५	१६
नित्योदितानि कन्धाणि	१८५०	१
निमन्त्रितेषु विप्रेषु	६८	८
निवृत्तचूडके विप्रे	२३६१२	२४१८
निवृत्ते कच्छहोमादौ	६८	६
निरंशं दिवसं विष्टिम्	२१०	७
निरन्वये सपिण्डे तु	१००	१८
निर्हृशं मलिनं जोषेम्	३१३	११
निर्हृशं घ्रातिमरणम्	३४	११
निर्यासानां गुड़ानाच्च	३१०	२
निलेपं काञ्चनं भाण्डम्	३०५	२
निष्ठीविते तथाभ्यङ्गे	३४८	१३
नीलीप्ररोहणं क्षेत्रं	३०२	१८
नीलीरक्तं यदा वासः	३१३	४
नील्या चोपहृतं क्षेत्रे	३०२	१६
नक्षेत्रोद्यन्तमादित्यं	२१८	१६
नक्षेत्रात् विशेषेज्यां	१६	१८
नैमित्तिकानि काम्यानि	१६७	१३
	१८२	८

		पृ:	पं०
नैमित्तिकमयो वच्चे	...	११	१३
		२७८	१८
नोच्छिष्टं कुर्वते मुख्याः	३५३	२
न्यूनाधिकं न कर्त्तव्यं	...	३३४	१२

प ।

पञ्चद्वयेऽपि संक्रान्तिः	...	२६५	१८
		२७७	१४
पक्षिजग्धं गवाघ्रातम्	...	३१४	१३
पक्षिणी योनिसम्बन्धे	...	५४	७
पक्षौ पूर्वापरौ	..	२४८	१
पञ्चके पञ्च षष्ठे षट्	..	१३२	११
पञ्चधा वा चतुर्धा वा	...	३०१	२०
पञ्चभिः स्रपयित्वा तु	...	११७	६
पञ्चमस्थानगद्यन्द्रः	...	२००	४
पञ्चमे पञ्चमे वर्षे	...	२६७	११
पञ्चम्यामचिरात्	...	२०४	१
पणो देयोऽवकुम्भस्य	...	२४०	२०
पतितं स्रतिकोदक्याम्	...	३२८	१६
पतितानां न दाहः स्यात्	...	८१	१२
पतिताग्न्यम्बपाकेन	...	४८	७
पतिपुत्रो विना नान्यैः	...	१०३	१७

		पृ:	पं०
तेः शूद्रा तु संस्पृशा	८	१३
त्युभिन्नतिथौ साध्वी	...	८२	१४
त्रं पुष्यञ्च ताम्बूलम्	...	१८८	३
न्यानसु विशुद्धान्ति	...	३०४	५
रकीयनिपानेषु	...	३२४	१८
योऽनुवृत्तसारञ्च	...	१४०	१६
रतः परतः शुद्धिः	...	४०	१५
रदारान् हरन्तश्च	...	८१	२
रपूर्वासु भार्यासु	...	५७	१३
रनदह्नौ नेष्टौ	...	२१६	२०
रवादभ्युदितो बालः	...	२१५	८
प्रश्निमेऽस्तं प्रागुदयः	...	२२६	५
पादौ शुची ब्राह्मणानां	...	३५८	२
पापाख्या तु त्रिविधा	...	२०३	१४
पापात् सप्तमगः शशी	...	२०२	२
पार्वणे त्वष्टकाश्राद्धे	...	२४३	१३
पाषण्डमाश्रितानाञ्च	...	८०	१२
पिण्डदानोदकं तस्याः	...	८२	१०
पिण्डर्क्षेऽग्रहरक्षेपां	...	८०	१६
पितृमातृसपिण्डैस्तु	...	८७	६
पितर्युपरते पुत्रः	...	१८३	१८
पितुः पुत्रेण कर्त्तव्यं	...	८२	१७

	पृ:	पं०
पितुर्वरस्य ततः •	२८	७
पितुर्मातुःस्वसुःपुत्राः	५८	१८
पितृवैभ्रानि या नारी .	६५	७
पित्रो रात्राह्नो मासः	२५३	१८
पुत्रः पौत्रः प्रपौत्रो बां	८६	१२
पुत्राः कुर्वन्ति विप्राय	८६	८
पुत्राभावे सपिण्डास्तु	८३	१२
पुत्रेणैव तु कर्त्तव्यम्	१०४	४
पुत्रेषु विद्यमानेषु .	८०	४
पुरुषो मृत्युकाले तु	१०८	१२
पूरयित्वाऽवटं पङ्क —	१४७	८
पूर्वसंकल्पितार्थे वा	६७	६
पूर्वाः क्रियास्तु कर्त्तव्याः	८७	८
पूर्वेद्युर्वर्षिकं श्राद्धम्	२८१	२१
पृथक्चितिं समारुह्य	८४	६
पौत्रः प्रपौत्रः पत्नो वा	१०१	२१
पौषादिचतुरो मासान्	२१५	८
पौषे कृष्णाष्टकायां तु	२४३	२१
प्रक्षाल्य पादौ विप्रस्य	१७७	१२
प्रक्षाल्य मृगमये भाण्डे	१४६	७
प्रतिगृह्य द्विजो विद्वान्	१७१	२
प्रत्यञ्जं दादशे मासि	२८७	५

	पृ:	पं०
प्रत्यहं चालयेद्वस्त्रम्	३११	१४
प्रत्यादित्यं न मेहेत	३४८	२
प्रथमं प्राप्नुष्वः स्थित्वा	३३८	२
प्रथमे दिवसे देयाः	१३३	७
प्रथमेऽब्दे तृतीये वा	२४३	१
प्रथमेऽहनि यो दद्यात्	८७	१६
प्रथमेऽङ्गि तृतीये वा	१४४	८
प्रभूते विद्यमाने तु	३२५	७
प्रमादादपि निःशङ्कः	७८	२
प्रमीतस्य पितुः पुत्रैः	८६	८
प्रमीतौ पितरौ यस्य	१७०	५
	१८२	१
प्रयागे तीर्थगमने	१५२	१४
प्रयागे वपनं कुर्यात्	१५३	३
प्रयाणकाले च ततः	१८०	४
प्रयाति यावदाकाशं	१३२	२०
प्रवासे पथि वा दुर्गे	१८८	१८
प्रवेशनादिकं कर्म	१३८	२२
प्रसूते गर्भिणी यत्र	३०१	३
प्राजापत्यं यदा ऋक्षम्	२५८	१०
प्रातःकालो मुहूर्त्तस्त्रीन्	१८४	१०
प्रायगो न शुभः सौम्यः	२६७	२१

	पृ:	पं०
प्रारब्धे तु व्रते पश्चात्	२८६	१३
प्रेतः स्वातो गन्धमात्य	११०	१६
प्रेतनामान्तगोत्राभ्यां	१२५	१
प्रेतपिण्डं बहिर्दद्यात्	१२८	१६
प्रेतमुद्दिश्य यो दद्यात्	१६०	१७
प्रेतश्राद्धेषु सर्वेषु	१३१	२
प्रेतस्यास्थीनि गृह्णाति	१४६	५
प्रेतान्नमसपिण्डस्य	६०	२
प्रेतीभूतस्य सततम्	१२८	८
प्रेतीभूतं हिजं विप्रः	६२	८
प्रेते राजनि सज्योतिः	५६	१४
प्रीक्षणात्तृणकाष्ठञ्च	३०६	६
	३११	३

 व ।

बन्धुर्माता पिता चैव	३१५	७
बन्धीनामेकपत्नीनां	८५	१३
	१०३	७
बालभृगौ परिणीता	२२७	८
बालसंबर्धनं त्यक्त्वा	८३	३
बालस्वन्तर्दशाहे तु	२२	१०
	१८०	६

	पृ:	पं०
बालापत्याश्च गर्भिण्यः	७३	८
बालेन च समाक्रान्तं	३५५	८
बाले वा यदि वा वृद्धे	२८३	१६
बालो दशाहाभ्युदितः	२२६	१४
बाहुभ्याश्च शतन्दद्यात्	११८	१५
वृद्धः श्रोत्रस्मृतैर्लुप्तः	७६	११
वृद्धस्यतौ शोभन-	२०४	१६
ब्रह्मघ्नो वा कृतघ्नो वा	८५	१
ब्रह्मचर्यं क्षितौ वासः	१४२	१३
ब्रह्मचारिणि भूये च	६७	१८
ब्रह्मदण्डकृता ये च	८१	१०
ब्रह्मग्रापहतानाश्च	७६	२
ब्राह्मं देवं तथा पितॄन्	२३४	५
ब्राह्मचार्ये विपन्नानां	७२	१५
ब्राह्मणावसथे भूमिम्	३०४	१३
ब्राह्मणेनानुगम्यः	६२	१५
ब्रीहिपाके च कर्त्तव्यम्	१८४	१

भ ।

भर्तुः शुद्धा चतुर्थेऽङ्के	४६	२०
भवेत्सन्ध्यागतः पद्मात्	२२६	१८
भक्षणा शुध्यते कांस्यम्	३०७	८

	पृ:	पं०
भागिनियोऽथ जामाता	१०२	५
भाण्डस्थितमभोज्यान्नम्	३१८	१३
भानीश्वरसंक्रान्तेः	२३४	१७
भार्यापिण्डं पतिः कुर्यात्	८५	१८
भासवानरमार्जार	३३०	२
भिन्नकांस्वेऽथ योऽग्रीयात्	३०७	१३
भिन्नभाण्डगतं दुष्टम्	३२१	७
भूमिदीपान्नपान्नैयम्	१६१	१८
भूमिष्ठमुदकं शुद्धम्	२८७	११
	३४१	१२
भूशुद्धिर्माज्जनाद्वाहात्	३०२	६
भूमेरन्तर्गतं कृत्वा	३२३	२
भोजनाहं तु संयुक्ते	६८	१७
भोजने दन्तलग्नानि	३५४	५
भ्राता वा भ्रातृपुत्रो वा	१०४	७
	१८४	७
भ्रातृभ्राता स्वयं चक्रे	८४	८
<hr/>		
म ।		
मसिकाविप्रुषाया	३५०	८
	३५८	६
मासकासन्तातेर्धारा	३५७	८

		• पृः	पं०
मन्त्रिकाकेशमन्त्रेषु	...	३१५	४
मङ्गलेषु विवाहेषु	..	२३२	३
		२३८	२
मवाञ्चत्तं परित्यज्य	..	२२४	८
मवायोगविनिर्मुक्ता	...	२२४	६
मणिमुक्ताप्रवालाणाम्	...	३०६	११
मत्स्य कङ्करशम्बूक	...	२८७	१७
मद्यैर्मूत्रैः पुरीषैश्च	...	३०६	८
मधुपर्कं च सोमे च	...	३५४	५
मध्ये चेदधिमासः स्यात्	...	२८३	११
मरणादेव कर्त्तव्यम्	...	७८	२
मरणोत्पत्तियोगे तु	..	३८	५
		३८	१३
मलमासमृतानाञ्च	..	२८५	१३
मलमासमृतानान्च	..	२४६	६
		२८५	१७
मलमासादिकः कालः	..	१६८	२
मलमासेऽप्यनाहृतम्	..	२७८	२
मलिङ्गचक्षु मांसो वै	..	२७८	२
महागुरुनिपाते तु	..	१७२	४
		१८०	१८
		१८८	११

		पृ:	पं०
महागुरौ प्रेतीभूते	...	१८५	१३
महीपतीनां नाशौचम्	...	७२	७
माघादिषट्षु माघेषु	...	२३३	८
		२३८	१५
		२५६	१३
माघे द्रविणशीलाद्यां	...	२३८	१०
माता चैव पिता चैव	...	२३९	५
मातापितृविहीनो यः	...	८२	५
मातामहानां दौहित्राः	...	८४	२
मातामहानां मरणे	...	५४	३
मातामहे तथातीते	...	५६	५
मातुर्मातुः स्वसुः पुत्राः	...	५८	१५
मातुले पक्षिणी ज्ञेयां	...	५५	७
मातुले पक्षिणीं रात्रिम्	...	५५	१०
मातुःकुलं पितृकुलम्	...	१४८	१६
मातृकां पैतृकाञ्चैव	...	८४	१८
मातृबन्धौ गुरौ मित्रे	...	५६	१७
माधवाद्येषु षट्केषु	...	२६८	१२
मानुषास्त्रि तु संस्पृश्य	...	३२८	६
मानुषास्त्रि वसां विष्ठाम्	...	३२८	१२
मार्त्तनं यज्ञपात्राणाम्	...	३१०	१२
मार्त्तारमृषिकस्यर्धे	...	३२२	१७

		पृ:	पं०
मासचिह्नन्तु कर्त्तव्यम्	...	२४४	१२
मासत्रयादूर्ध्वमयुग्मवर्षे	...	२३०	१७
मासिकं पतितं दृष्ट्वा	...	१८०	५
मासिके वा त्रिपक्षे वा	...	१६५	१
मासि मलिनवेषेऽप्येवम्	...	२८६	७
मासे द्वितीयेऽप्यथवा	...	२३८	४
मासो रवेः स्यात्	...	२५२	४
मित्राणां तदपत्न्यानाम्	...	७५	२
मित्राश्रमे मित्रसमीक्षितो वा	...	२०२	१०
सुक्तकच्छसु नाचामेत्	...	३४६	८
मुखे निधाय वा कांस्यम्	...	११०	१८
मुखे भगस्तथा श्वा च	...	३३१	१६
सुख्यश्वाहं मासि मासि	...	२३७	३
मुण्डनञ्चोपवासश्च	...	१५२	२०
शृगादिराशिद्वय—	...	२३५	१५
शृगमयं भाण्डमादाय	...	१२८	५
शृताहनि तु कर्त्तव्याः	...	८७	१०
		२८८	८
शृत्यात्रसंपुटे काला	..	१४७	६
शृतकस्यान्तरे यत्र	..	४०	१२
शृतपञ्चनखात् कृपात्	..	२८८	१८
शृतानुगमनं नास्ति	...	८४	८

(५४)

	पः	पं०
मृताहनि तु कर्त्तव्यम् . . .	२८८	८
मृते पितरि पुत्रेण . . .	८६	३
मृत्तिका तु समुद्दिष्टा . . .	३३५	४
मृदाग्निः शुध्यते कांस्यम् . . .	३०६	१८
मैत्रं प्रसाधनं स्नानम् . . .	१८५	३
म्रियमाणो बहिन्यः . . .	१०६	१०

य

यः क्रियां कुरुते मोहात् . . .	३५१	२
यज्ञे प्रवर्त्तमाने तु . . .	६६	१६
	१८२	११
यतिपात्राणि मृद्वेणु— . . .	३०८	४
यतैः किञ्चिन्न कर्त्तव्यम् . . .	१००	१४
यत्र तत्र भवेद्दुःखो . . .	११६	४
यत्र त्रिरात्रं विप्राणां . . .	२५	२
यत्रैकः सृष्टति . . .	२१२	१८
यथा चैवापरः पन्नः— . . .	२४८	७
यदा वक्तातिचाराभ्याम् . . .	२७१	७१
यद्दर्शमध्योऽधिकमासयुग्मम् . . .	२५८।१८	२७०।२
यदि प्रविष्टो नरकम् . . .	८३	१७
यदि विप्रः प्रमादेन . . .	३००	१३
यदि पन्नयां प्रसूतायाम् . . .	१०	२

	पृ:	पं०
यदि स्यात् सूतके सूतिः	३८	३
यङ्मातुदकं वीर	३४३	२०
यद्यन्नमन्ति तेषान्तु	५८	१८
यद्यपि सुरगुरु-सूर्यौ	२०५	२
यदा नारी विशेदग्निम्	८२	८
यव्यहयं श्रावणार्दि	३२५	१०
यस्य यस्य तु वर्षस्य	१५१	५
यस्य व्रतोपनयनादि	२०६	८
यसु कूपे पिवेत्तोयम्	२८८	१८
यसु छायां श्वपाकस्य	३२६	१८
यस्तोषामन्नमश्नाति	५८	१५
यस्तैः सहासनं कुर्यात्	६०	२०
यस्यानयति शूद्रोऽग्निम्	१११	१४
यस्यैतानि न दीयन्ते	१०५	२
यस्मिन्नाग्निगते भानी	२४५	१७
यातः स्वमित्रभवने	२०२	१४
यात्रां चूडां विवाहम्	२२२	१७
यात्राजसिंहतुरगोप—	२३८	१०
यात्रायां विषदः	२०२	४
यावत्तदन्नमश्नाति	६०	६
यावत्त्रां वापीता, नीली	२०२	१४
यावदब्दश्च यो दद्यात्	१७८	४

(५६)

	पृ:	पं०
या स्त्री ब्राह्मणजातीया	८४	११
यां निधिं समनुप्राप्य	२६८	१५
येन स्युः पञ्चपञ्चाशत्	१३२	१३
यो जन्ममासे क्षुर—	२३३	१
यो बाह्वयति पण्डितः	३२३	१८
योऽसवर्णस्तु मूढ्येन	६१	१३
यो यस्य दंशम—	२०१	१०

व ।

वक्रातिचारे सुरराज—	२२८	१७
वक्रातिचारोपगतः	२२८	८
वर्त्तमाने विवाहे च	६७	१
वर्षे वर्षे च कर्त्तव्यम्	२८५	२
वसाशुक्रमद्यज्ञा	३४६	८
वस्त्राद्यैर्भूषितं कृत्वा	४५	१८
	१२१	१४
वाग्विप्रुषो द्विजातीनां	३५७	१
वाक्प्रदाने कृते तत्र	२८	७
वातकर्म्मणि निष्ठोव्य	३५२	१०
वाङ्मयोऽद्भुतमाचष्टे	२३०	१३
वामहस्तस्थितैर्दर्मैः	३३८	२१
वापीकूपतङ्गाम—	२२३	८

	पृ:	पं०
वापीकूपतडागेषु	२८८	७
विगतन्तु विदेशस्थं	३६	८
विडालकाकाखूच्छिष्टम्	३१६	२०
विदेशगमनञ्चैव	१८७	२
विदेशमरणेऽस्त्रीनि	११८	५
विप्रः शुध्येदपः स्पृष्ट्वा	१५४.	२
विवाहचूडा—	२२३	१४
विवाहयज्ञयोर्मध्ये	६७	१४
विवाहितापि चेत्कन्या	३३	१८
विवाहोत्सवयज्ञेषु	२३८	१५
विशुद्धमपि साहारम्	३१५	१५
विशेषतश्च कार्त्तिक्यां	२३७	७
विशेषतः शिवापूजां	१८०	१६
	१८८	८
विष्टिं भुजङ्गमाकारां	२०८	१६
वृथासङ्करजातानां	८०।१०	२३७।७
वेष्टितव्यस्तथा यत्रात्	११८	४
वैमान्त्रेयोऽथ तत्पुत्रः	१०२	१
व्यतीपातद्वयं सभ्यः	२०८	११
व्याधितस्य कदर्थ्यस्य	६४	११
व्यापादयेदद्यात्कानं	७६	६
वैश्यानां पञ्चदशमे	१३३	३

(५८)

	पृ:	पं०
१।	.	
रजकस्यैकारश्च	३३१	१४
रजस्युपपते साध्वी	४६	८
रजस्वला यदि स्नाता	४७	५
रजस्वला तु यां नारी	४७	२०
रजस्वला तु संस्पृष्टा	४८	४
रथ्याकर्मन्तोयानि	३०४	८-१०
रथ्यागतश्च चेलादि	३०४	१७
रविणा लङ्घितो मासः	२६२।२६५	२।१७
रविशुद्धौ गृहकरणं	२०४	१०
राक्षसालय-देवौकः	२११	१०
राक्षसाश्च सूतकं नास्ति	७१	७
राक्षसाश्च सूतकं नास्ति	७१	७
राक्षो माहात्मिके स्थाने	७०	१६
रात्रावेव समुत्पन्ने	६	८
रात्रिभिर्भासतुल्याभिः	७	४
रात्रौ दिवा च सम्भ्यायां	१८७	१३
रात्रौ श्रावं न कुर्वीति	१८४	१८
राहुदर्शनदत्तं हि	२१८	१८
राहुदर्शनसंक्रान्ति—	१३६	१०
	१८५	१३
	२१८	१३

(५८)

	पृ:	पं०
रेखापूर्वापरयोः	२११	७
रेणवः शुचयः सर्वे	३५८	१६
रोगो जन्मसु तारकासु	२०३	१८

ल ।

लवणादि तु यद्वैद्यम्	३५४	२
लवणं मधु मांसञ्च	१८	१६
लेपभाजश्चतुर्धाद्याः	४८	१३
लोडके च समुत्पन्ने	१८७	१८

श

शमीपलाशशाखाभ्याम्	१४७	४
शय्यासनोपभोगश्च	१४२	१७
शशाङ्कार्कयुतेर्लिप्ताः	२०८	७
शस्त्रविप्रहतानाञ्च	७५	१६
शावाशौचं त्रिरात्रं स्यात्	३१	१३
शिरस्वाद्येन पिण्डेन	१३१	८
शिरःस्नानं पुनः कृत्वा	१५२	१
शिरोरुहाणि विष्णुमूर्त्तिं	२८८	३
शिल्पिनश्चित्रकाराद्याः	७०	११
शुक्लपत्रस्य पूर्वोक्तेः	२४८	५

		पृ:	पं०
शुचीननिधनांस्वयान्	...	७	१७
		१३	७
शुचीमूतेन दातव्यम्	...	१५	१
शुची देशे मृदो प्राज्ञाः	...	३३५	१०
शुचं नदीगतं तोयम् •	...	३५८	२
शुध्येत् विप्रो दशाहानि	...	६	२
शुद्धघृतं स्त्रिया धीतम्	...	३१२	१८
शुद्धभुक्तावशिष्टञ्च •	...	३१५	१७
शुद्धशवानुगमने	...	६२	२
शुद्धस्य दशमः पिण्डः	...	१३३	४
शुद्धस्य बान्धवैः सार्वम् •	...	६४	५
शुद्धाणां भाजने भुक्ता	...	३०७	१०
शुद्धे त्रिवर्णान्यूने	...	२५	१५
शुद्धिदंष्ट्रिनस्त्रिभ्याल	...	७६	११
श्रीचक्षुः कुर्यात् प्रथमम्	...	३१७	२०
श्रीचक्षुः द्विविधं प्रोक्तम्	...	३३४	१०
श्रीचावशिष्टां गेहाच्च	...	३३५	१४
श्रीचाश्रीचं प्रकुर्वीरन्	...	११	१८
श्रीचक्षुः सर्वदाचामेत् •	...	३३८	८
श्रमशानदेवतायाश्च	...	१४५	८
श्रमशानं नीयमानम्	...	८४	१४
श्राद्धम् मोतापिहभिः	...	१००	१६

(६१)

	पृ:	पं
आहमन्मिता कार्यम्	२४३	१६
आहवित्रै समुत्पन्ने	५	१
	१७	४
	१८	१४
श्वविष्टां काकविष्टाञ्च	२३०	१४
श्वेतोदरः क्षणप्रभः	१६८	२०

ष

षड्वर्षान्तमतीतो यः	२५	१७
षड्विंशे धनुषो भागे	२३४	११
षण्मासाभ्यन्तरं यावत्	४३	२
षष्ठ्या तु दिवसै मासः	२३८	४
	६८२	२

स •

संवत्स्याङ्गुष्ठमूलेन	३४२	८
सकुल्याद्याय दीहिवाः	१०२	३
सगोत्रजैर्गृहीता तु	११५	२
सचेलस्त्रानमन्येषाम्	६४	२
सद्यःश्रीचदिने कुर्यात्	७५	१
सद्यःश्रीचन्तयैवाहः	७४	१
सन्देहेषु च सन्नेषु :	३४८	१

		पृः	पं०
सन्ध्या-पञ्चमहायज्ञान्	...	१३	२
सन्ध्यागान्त्रोर्न कर्त्तव्यम्	...	१८६	२
		२१८	१६
सन्ध्याहीनोऽशुचिर्नित्यम्	...	१५६	६
सन्निकर्षमथारभ्य	...	२५१	२०
सपवित्रेण हस्तेन	...	३४८	१
सपवित्रेस्त्रिलैर्मिश्रान्	...	१२८	१२
सपिण्डता तु कन्यानाम्	...	५२	२०
सपिण्डता तु पुरुषे.	...	५२	२
सपिण्डता तु सर्वेषाम्	...	५०	७
सपिण्डीकरणं तासाम्	...	८८	१०
		१०३	३
सपिण्डीकरणं यावत्	...	१७६	१८
सपिण्डीकरणान्ता तु	...	१७८	११
सपिण्डीकरणान्तानि	...	८६	१७
सपिण्डीकरणादूर्ध्वम्	...	१६	१४
		१८२	१६
		२८१	१७
सप्तमादशमाहापि	...	१२२	१७
सप्तमोपचयाद्यस्थः	...	१८८	१६
सप्ताष्टजम्भरिप्फेषु	...	२१७	१५
सप्तायदशपट	...	१८८	४

	पृ:	पं०
समादये साष्टमासे	२६६	१७
	२८४	२०
समाप्य दशमं पिण्डम्	१५१	१६
समाप्ते द्वादशे वर्षे	२३१	३
सम्पूज्य द्विजदाम्पत्यम्	१६३	७
सर्पेन्द्रपौष्णधिष्ठानाम्	२०८	८
सर्वकर्मण्युपादेया	१८७	१८
सर्वकालमुपस्थानम्	१८८	१६
सर्वं गोत्रमसंस्पृश्यम्	३	१७
सर्वत्र वामदेव्यस्य	१५६	२०
सर्वद्रवाणां मूलानाम्	३१०	६
सर्वमङ्गलकार्याणि	२०४	५
सर्वस्त्रेणापि कर्त्तव्यम्	२१८	८
सर्वे ते प्रत्यवसिताः	७७	१२
सर्वेषान्त्तु मतं कृत्वा	८६	४
सर्वेषामेव वर्णानाम्	५२	११
सर्वेषामेव मन्त्राणाम्	१८०	८
संवत्सरस्य मध्ये च	२८२	२१
संवत्सरस्य मध्ये तु	२४५	७
	२८२	१८
संवत्सरातिरेको वै	२८४	१०
संसर्पाहस्यती मासौ	२७६	१४

		पृ:	पं०
हृतानान्तु पात्राणीं	...	३०८	१६
हृतानि तु वस्त्राणि	...	३११	१२
हृदिपिण्डक्रियां कृत्वा	...	१७२	६
हृतान्तर्गतः कश्चित्	...	१०२	७
श्राध्व्याचारा न तावत् स्त्री	...	४६	१६
सावने च तथा मासे	...	२५२	१
सायाङ्गस्त्रिसुहृत्तः स्यात्	...	१८४	१२
सितैकविधहेमन्तं	...	१४१	२
सिंहव्याघ्रादिभिर्यसु.	...	७८	८
मुष्ठा क्षुत्वा च भुक्त्वा च	...	३४८	७
सुवर्णरूप्यकांस्यायः	...	३०८	६
सूतके कर्मणां त्यागः	...	७	१२
सूतके च समुत्पन्ने	...	४१	१६
		७२	११
		२०	४
सूतके तु कुलस्यान्नं	...	१२	१४
सूतके तु समुत्पन्ने	...	८	८
सूतके तु सपिण्डानां	...	८	१६
सूतके तु सुखं दृष्ट्वा	...	७०	६
सूतके सूतके चैव	...	२४०	१६
सूतकादिपरिच्छेदः	...	१२	८
सूतिकावासनिलयाः	...	३०८	८
सूतिकाश्रय विष्णुसूत्र	...		

	पृ:	पं०
सूतिका सर्ववर्णानां	८	१०
सूतिकायां मृतायान्तु	११७	८
सूयिकासूतिकाषण्ड	३३२	१०
	३५७	१२
सेतुवृक्षजलादीनां	१७२	१३
सैषा नूनं व्रजत्यूर्ध्वं	८५	१३
सैहिकेयो यदा भानुम्	२७८	५
सोपानत्को जलस्थो वा	३४५	२
सोषेरुदकगोमूत्रैः	३१२	२
सौरसंवत्सरस्थान्ते	२३७	१८
सौरिणाब्दसु मानेन	२३७	१७
सुवर्तोष्मरस्त्रीषु	८५	१५
स्त्रीणामसंस्कृतानान्तु	३०	८
स्त्रीणान्तु पतितो गर्भः	४४	१३-
स्त्रीणां पुत्रः सपत्नीजः	१०५	१०
स्त्रीणां पुत्रोऽथ पौत्रश्च	१०२	१०
स्नातस्य बङ्गितमेन	३२४	४
स्नात्वा पीत्वा क्षुते सुप्ते	३४८	२
स्नात्वा भुक्त्वा पयः पीत्वा	३४०	२०
स्नानं दानं जपो होमः	३१३	२
स्नानं दानं तपः श्राद्धं	१८४	४
स्नानमाचमनं प्रोक्षम्	३२६	५

	पृ:	पं०
ज्ञानान्मिच्छन्नाभ्यासैः	१३८	३
ज्ञानान्तं पूर्ववत् कृत्वा	१४७	२
ज्ञानार्हसु यदा ज्ञानं	३२६	१
सृष्ट्वा रुद्रस्य निर्माणात्	३३३	६
सर्वतुल्यमूलविकीर्णगाः	२०१	१६
सर्मानुना षोपष्टष्टे	१६५	८
अयं दत्तः सहोदो यः	१०१	१६
स्नानि चैव सृष्टेदग्निः	३४३	१४

ह ।

हविषेषु यवा मुख्याः	१४१	१२
हरिद्रा गोरमयूगं	३२०	१२
हस्तेऽभ्रतो मृगमये वा	४६	१२
हारोत-माख्य-पराशराणाम्	२२४	१३
हिरण्यप्रकलान्यस्य	१११	२
हीनवर्णा तु या नारी	६५	४
हेमशृङ्गो शफै रूप्यैः	१६४	१६
हेमन्तिकं सितास्त्रिभं	१४०	१२
होमः श्रौते तु कर्त्तव्यः	१३	१२

कतिपयव्यवस्थासु रघुनन्दन-गोविन्दानन्दयोः मतपार्थक्यम् ।

रघुनन्दनस्य । .

१ । पुत्रजन्मषष्ठदिवसीयकर्म-
लेखे जननमरणान्यतराशौचा-
गतेऽपि कर्तुं शुद्धिः । .

२ । पितृसंसर्गशून्ये पितृगृहे
कन्यायाः प्रसवमरणाभ्यां पित्रो-
रस्यहं भ्रात्रादीनामेकाहमशौचं
अतिसंस्पृष्टगृहे तु तेषां सापिण्ड्य-
वशौचम् ।

३ । मृतस्योनद्विवर्षीयस्य दाहे
नाशौचभेदः । .

४ । प्रेतक्रियाधिकारिनिरूपणे
कन्यानन्तरमेव दौहित्राधिकारः ।

५ । कार्तिकादित्रयस्यैव क्षये
नेयत्वम् ।

६ । रक्तपाते नित्यकर्मणा-
मपरिहारः । . .

७ । सपिण्डनादेव प्रथम-
सांवत्सरिकसिद्धिः ।

.. गोविन्दानन्दस्य ।

१. तत्कर्मणि मरणाशौचा-
न्तरापाते न कर्तुं शुद्धिः ।

२ । पितृप्रधानगृहेऽप्येव कन्यायाः
प्रसवमरणाभ्यां भ्रातृणामेकाहं
पित्रोर्दिनत्रयमशौचं अप्रधाने
तु नाशौचम् ।

३ । मृतस्य द्विवर्षीयस्य दाहे
अशौचविशेषोऽस्ति ।

४ । तत्र सगोत्रसाधारणाधि-
कारात् परं दौहित्राधिकारः ।

५ । अन्यस्मिन्नपि मासे दर्शनात्
क्षयस्य कार्तिकादित्रये प्रायि-
कत्वं वचनार्थः ।

६ । जानूँ रक्तपाते सन्ध्येतर-
नित्यकर्मणामपि परित्यागः ।

७ । पूर्णसंवत्सरे सपिण्डनात्-
परमपि प्रथमवार्षिकयाज्ञा-
हन्तिः ।

शुद्धिपत्रम् ।

—*—

पृः	पं	अक्षरम् ।	पदम् ।
३	१५	प्रसङ्गेण	प्रसङ्गेन
५५	१८	मृतै	मृते
१८	१०	गौ	गो
७५	३	सर्वेषां	सर्वेषां
८०	१६	दुभिन्ने	दुर्भिन्ने
८८	८	समोचिनं	समोचीनं
८४	२०	सन्निर्घ	सन्निर्घः
११२	१८	रूपया	रूपया
११३	१०	आश्व-	आश्व-
१३८	२	पानयः	पाणयः
१३८	६	शुद्धयुः	शुद्धयुः
१३८	-	केसुरे-	केसुके
१४	-	पूषा	पूषा
१५	-	दूष्यति	दूष्यति
२	-	सिग्ध	सिग्ध
१	-	वृद्धि	वृद्धिः
१८	-	दूष्यति	दूष्यति
२०	-		

पृ: सं.	अष्टमम् ।	यष्टम् ।
१८७	१	...	गया	गङ्गा
२०१	५	...	दुरुह-	दुरुह-
२०३	१२	...	त्रयोदशी	त्रयोविंश
२०८	५	...	सप्त	सन्तः
२१२	१७	...	द्वये	द्वय
२४५	१८	...	-दानोक्त	-दानोदक-
२४८	१४	...	त्रिंशत्	त्रिंशत्
२५४	७	...	मोसं	मासं
२५६	२	...	काम-	काल-
२६२	३	...	कारयेत्	कारयेत्
२६८	६-१६	...	ईदानीं	इदानीं
२७०	६	...	-पञ्चाशदधिक	-पञ्चाशदधिक
२७७	१८	...	मा	मास
२८६	८	...	ईदानीं	इदानीं
२०४	११	...	प्रदूष्यन्ति	दूष्यन्ति
३१७	८	...	सुवर्णाश्व	र्णाश्वः
३४५	१४	...	—	—
३६०	जानूभ्यां	जानुभ्यां
	वचनसु	वचनसु
